

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КР УИАНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда

СУЛТАНОВА АЙЖАМАЛ АБЫЛКАСЫМОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАК МААНИЛЕРИНДЕГИ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: филология
илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим

Бишкек - 2023

МАЗМУНУ

Киришүү	4
---------------	---

I БАП

ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ, КЕЛЕР ЧАК БОЮНЧА

ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ СЕРЕП

1.1. Кыскача киришүү	10
1.2. Келер чактын жалпы тил илиминде көрүнүшү	12
1.3. Түркологиялык изилдөөлөр	17
1.4. Кыргыз тил илиминде келер чак маанилеринин иликтениш маселелери	28
1.5. Кыскача тыянак	37

II БАП

ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА

МЕТОДДОРУ

2.1. Кыскача киришүү	39
2.2. Этиш сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү	43
2.3. Келер чак маанилерин изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору	44
2.4. Келер чак маанилери менен мезгил агымынын катыштыктары	48
2.5. Кыскача тыянак	51

III БАП

КЕЛЕР ЧАК МААНИЛЕРИ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨН

АЛЫНГАН НАТЫЙЖАЛАР

3.1. Кыскача киришүү	53
3.2. Этиштик унгулардын (негиздердин) өзүндө келер чактык маанилердин туюнтулушу	56
3.3. Келер чактын ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу	62
3.4. Терс маани <i>-ба</i> менен туюнтулган айкын келер чак маанилери	99
3.5. Суроо маани <i>-бы</i> мүчөсү менен уюшулган келер чак маанилери	101
3.6. Тилдөө сөздөрдүн айкын келер чак маанилери	102
3.7. Өтүнүү мүчөсү (<i>-чы</i>) менен уюшулган келер чак маанилери	103

3.8. Мамиле мүчөлөрүндөгү айкын келер чак маанилери	107
3.9. Этиштин негизге (унгуга) <i>-ар</i> мүчөсүнүн жалганышы менен туюнтулган арсар келер чак маанилери	115
3.10. Этишке <i>-бас</i> мүчөсүнүн жалганышы менен туюнтулган арсар келер чак маанилери	121
3.11. Грамматикалык башка каражаттар аркылуу туюнтулган келер чак маанилери	135
3.12. Кыскача тыянак	146
Корутунду	150
Пайдаланылган адабияттар	157

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Түркологияда этиш сөз түркүмүнүн чак категориясы, анын ичинен келер чак тууралуу маалыматтар айтылып, окутулуп келе жатат. XIX кылымда жазылган алтай тилинин грамматикасында этиш сөздөрдүн келер чакта келип айтылышына бир аз орун берилген. Бирок накта этиштер менен чакчылдардын ортосундагы айырмачылыктар эске алынган эмес. Этиш сөздөрдүн чак категориясы, чактар боюнча этиштердин өзгөрүш маселелери Н. К. Дмитриевдин, А. Н. Кононовдун, Н. А. Баскаковдун жана башка түрколог окумуштуулардын башкыр, түрк, өзбек, каракалпак тилдери боюнча жазган грамматикаларында каралып келген. Кыргыз тилинде алгач Касым Тыныстановдун окуу китептеринде айтылып, андан кийин да бир нече авторлордун эмгектеринде айтылып жүрүп, 1964-жылы чыккан кыргыз тилинин грамматикасында бир топ кеңири түшүнүк берилген. Жогорку окуу жайлар үчүн жазылган андан кийинки китептерде да этиштин чактары, анын ичинде келер чактын айрым маселелери улам толукталып жазылып келе жатат.

Бирок кыргыз тилинде келер чак маанилеринин туюнтулушу, аны уюштуруучу грамматикалык каражаттар атайын колго алынып лингвистикалык терең изилденбей келе жатат. Салттуу түрдө келер чак айкын келер чак жана арсар келер чак деп экиге ажыратылып окутулуп келе жатат. Мына ошол айкын келер чак менен арсар келер чактын түрдүү маанилери, аларды уюштурган грамматикалык каражаттар али такталып чыга элек.

Түрколог окумуштуулардын көпчүлүгүнүн келер чакты башка чактардан биротоло бөлүп карабай учур-келер чак, өткөн-келер чак деп иликтеп жазган учурлары бар. Албетте мындай ойлор башка түрк тилдеринин иликтенишинде айтылган. Бирок түрк тилдеринин бири катары кыргыз тилинин грамматикалык жалпы теориялык маселелери тектеш түрк

тилдеринен биротоло бөлүнүп чыгып кетпейт. Кыргыз тилинде этиштин келер чагынын мына ушул жактары да али изилденип өз баасын ала элек.

Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн келер чак маанилери атайын изилденип, лексика-грамматикалык маанилери менен аларды туюндурган каражаттарынын аныкталып чыгышы актуалдуу маселе болуп саналат.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө багыты менен тыгыз байланышта каралып, изденүүчүнүн жеке демилгеси менен тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Биздин бул изилдөө ишибиздин объектиси этиш сөздөрдүн келер чакта айтылышы боюнча көркөм адабияттардан, элдик оозеки чыгармалардан терилип алынган мисалдар болуп саналат. Келер чакты билдирип колдонулган лексико-грамматикалык каражаттардын маанилери да ишибиздин предмети болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Илимий изилдөө ишибиздин максаты болуп азыркы кыргыз тилиндеги келер чак этиштердин маанилерин, келер чакты уюштурган лексика-грамматикалык каражаттарды тактоо болуп саналат.

Мына ушул максатка ылайык төмөндөгүдөй **милдеттер** алдыбызга коюлду:

1. Азыркы кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы, анын туюндурулушу боюнча тарыхый анализ жүргүзүү.

2. Айкын келер чак маанилеринин туюндурулуш жолдорун, андагы лексика-грамматикалык каражаттарды аныктап чыгуу.

3. Арсар келер чактын маанилерин иликтеп, арсар келер чакты уюштурган лексика-грамматикалык каражаттарды тактап көрсөтүү.

4. Келер чактын чакчыл мүчөлөр жана жак мүчөлөр менен уюшулуштарын иликтеп чыгуу. Этиш сөздөрдүн уңгу түрүндө болуп айтылышында эле келер чак маанилеринин бар экендигин конкреттүү мисалдар менен көрсөтүп берүү.

5. Чакчыл мүчөлөр менен жак мүчөлөрдүн этиштин башка чактарын туюндурушу менен келер чак маанилеринин жаралышындагы айырмачылыктардын сырын ачып берүү.

6. Түрк тилдериндеги учур-келер чак, өткөн-келер чак түшүнүктөрүнүн азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүштөрүн иликтеп чыгып, бир тыянакка келүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы.

1. Азыркы кыргыз тилинде чак категориясынын келер чак маанилеринин алгачкы жолу изилдениши, андагы грамматикалык каражаттардын такталышы изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп саналат.

2. Чак категориясынын учур чагы менен келер чагынын уюшулушундагы жалпылык жана айырмачылык жактарынын ачып берилгендиги да иштин илимий жаңылыктарына кирет.

3. Түрк тилдериндеги учур-келер чак жана өткөн-келер чак деп айтылган терминдердин азыркы кыргыз тилинин грамматикасына туура келер-келбестигинин көрсөтүлүшү да илимий жаңылык катары каралат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн практикалык мааниси болуп, азыркы кыргыз тилинин материалдары боюнча кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн келер чак маанилеринин ар кандай туюндурулган грамматикалык маанилик көрүнүштөрүнүн такталышы эсептелет. Иштин корутундулары, таянактары, жыйынтыктары кыргыз тилинин академиялык грамматикасынын жазылышына пайдаланылса болот. Студенттер үчүн этиштин чак категориясы боюнча атайын курс иштелип чыкса да кыргыз тилинин грамматикасынын өздөштүрүлүшүнө пайдасы тиет.

Коргоого коюлуучу жоболор:

- кыргыз тилиндеги келер чактын морфологиялык жактан уюшулушу негизинен учур чакка окшош болгону менен контекст боюнча грамматикалык келер чак маанилери даана байкалат;

- кыймыл-аракет убакыт бирдигинде боло турган көрүнүш, анын абстракттуулугу болуп жаткан жана болуп өткөн сыяктуу эле боло тургандык акыйкаты менен да ченелет;

- келер чакта боло турган кыймыл-аракет, ал-абалдар субъекттин жана объекттин ортосундагы аткарылыштын болжолдуулугу менен байланышта болот;

- келер чак маанилер этиш сөздөрдүн лексикалык маанилерине, ыңгай жана айрым учурларда мамиле категорияларынын маанилерине да көз каранды болуп калат;

- кыймыл-аракет, ал-абал эч убакта субъектисиз ишке ашпагандыктан, этиштин келер чак маанилеринин туюндурулушу жак категориясынын маанилери менен ишке ашат.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Диссертациялык иштин илимий натыйжалары, азыркы кыргыз тилинин материалында алардын терең изилдениши, учур чак менен келер чактын жасалышындагы грамматикалык каражаттардын жалпылыктарына карабай алардагы учур же келер чактардын грамматикалык маанилериндеги айырмачылыктарынын аныкталышы изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет. Кыргыз тилинде келер чак маанилеринин уюшулушундагы лексика-грамматикалык каражаттардын милдеттеринин аныкталышы да изденүүчүнүн жекече салымы катары каралууга тийиш.

Диссертациянын структурасы.

Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардан жана адабияттардын тизмесинен турат.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертациялык иштин мазмуну боюнча К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин профессор-окутуучуларынын жыл сайын жыйынтык илимий

конференцияларында доклад-баяндамалар жасалып турду. Андан тышкары Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинде, Казакстандагы, Туркиядагы жогорку окуу жайлардын жана илимий мекемелердин илимий симпозиумдарында баяндамалар жасалды.

Изилдөөлөрдүн мазмуну автордун жарыялаган макалаларында чагылдырылды. Жарыяланган макалалардын тизмеси төмөнкүдөй:

1. Султанова, А. Кыргыз тилинде этиштин айкын келер чак маанилери тууралуу [Текст] / А. Султанова // Uluslararası Türk dünyasında ilmi araştırmalar sempozyumu bildiri kitabı. - Туркия, 2016. - С.452-453.

2. Султанова, А. Түркологиядагы келер чак маанилери тууралуу [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // Учебно-научно-производственного комплекса Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова Научно-популярный периодический журнал «Вестник МНУ» Материалы международной научно-практической конференции «I Токтомаматовские чтения» – Жалал-Абад, 2018. - № 1, - С.401-403.

3. Султанова, А. Келер чактын изилдениш тарыхынан [Текст] / А. Султанова // Uluslararası Türk dünyasında ilmi araştırmalar sempozyumu bildiri kitabı – Туркия, 2018.

4. Султанова, А. Түрк тилдүү элдердин тилинде этиштин келер чагынын изилдениши [Текст] / А. Султанова // Республиканский научно-теоретический журнал Известия ВУЗов Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - №1. - С.275-279.

5. Султанова, А. Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилеринин иликтениш маселелери [Текст] / А. Султанова // Республиканский научно-теоретический журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - №3. - С.276-280.

6. Султанова, А. Келер чактын баяндагыч ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу [Текст] / А. Султанова // К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университеттин Жарчысы. – Жалал-Абад, 2022.

7. Султанова, А. Этиштердин табиятындагы келер чак [Текст] / А. Султанова // Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Жарчысы. – Жалал-Абад, 2022.

8. Султанова, А. Выражение определенного будущего времени через его спряжение [Текст] / А. Султанова // Bulletin of Science and Practice Scientific Journal. – 2022. - Volume 8, Issue 5. - С.784-790.

9. Султанова, А. Кыргыз жана казак тилдеринде этиштин келер чагы [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова Научно-популярный периодический журнал «Вестник МНУ». – Жалал-Абад, 2022. - №2. - С.190-193.

10. Султанова, А. Айкын келер чак маанилеринин үчүнчү жак аркылуу туюндурулушу [Текст] / А. Султанова // Республиканский научно-теоретический журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2022. - №4

11. Султанова, А. Выражение глаголов определенного будущего времени первого лица [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // МИР СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ Издательство “Перо”. - Москва, 2022.

12. Этиштин айкын келер чагынын мамилелерде жана үчүнчү жакта туюнтулушу [Текст] / А. Султанова // Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова Научно-популярный периодический журнал «Вестник МНУ». – Жалал-Абад, 2022. - №4. - С. 198-202.

13. Буйрук ыңгайда келер чак маанилеринин туюндурулушу [Текст] / А. Султанова // ASEAD 10. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU EJSER 10th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES 19-21 Kasım / November 2022 TÜRKİYE/TURKEY – С. 819-826.

14. Кыргыз тилиндеги келер чак маанилери тууралуу [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү, дене тарбиясы жана жарандык аң-сезими – учурдун өзөктүү маселеси» аттуу XII эл аралык илимий-практикалык симпозиум 12-13-май, 2023-жыл. “Эл агартуу” журналы. – Жалал-Абад, 2023. - С. 12-14.

І БАП
ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ, КЕЛЕР ЧАК БОЮНЧА
ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ СЕРЕП

1.1. Кыскача киришүү

Кандай тил болбосун анын леси́ка-грамматикалык түзүлүшү өз ичине тилдеги сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр тууралуу маселелерди камтыйт. Биздин бул изилдөө ишибиздин объектиси болуп саналган сөздөр, алардын маанилери сөз мүчөлөрүнүн, тагыраагы уланды мүчөлөрдүн маанилери тууралуу проблемалар илим изилдөөлөрдүн алкагына кирет.

Байыркы замандардан бери эле адамзат дүйнөнү, анын ичинен жаратылышты, коомду, адамдардын ортосундагы байланыштарды, мамилелерди, карым-катыштарды үйрөнүп иликтеп баасын берип келгендиги белгилүү. Албетте мына ушундай ишмердүүлүктөр жазуу аркылуу тилдин табиятынын өздөштүрүлүшү менен ишке ашат. Ошентип байыркы замандарда эле тилдин грамматикалык түзүлүшү иликтенип окутулуп келген. (1964. 33-34-б.).

Грамматика илими (тилдин грамматикасы) кийинки кылымдарда индоевропа тилдеринде өнүгүп, башка тилдерге үлгү болуп берген деп эсептейбиз. Биздин мүмкүнчүлүгүбүз мына ошол тилдик чоң бүлөнүн, индоевропа тилдеринин ичинен орус тилинин гана грамматикасын окуп өздөштүрүү менен эле чектелет. Жалпы жана орус тил илиминде грамматиканын изилденишине А. Востоков, Ф. Буслаев, И. А. Бодуен де Куртенэ, С. О. Карцевский, А. Потебня, Ф. Ф. Фортунатов, В. В. Виноградов, Л. В. Щербак, Е. С. Кубрякова, А. В. Бондарко, Ю. С. Степанов, М. А. Тленкова, Н. Ю. Шведова, М. В. Панова ж.б. окумуштуулар олуттуу салым кошушкан.

Бул изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, сөздөрдүн негизги эки тобунун, атооч жана этиш сөздөрдүн маани-маңызы чоң. Анткени этиш менен атооч сөздөр адамдардын бири-бири менен пикир алышуусунда негизги ролду ойнойт. Мына ушул эки топтун ичинен да акыркысынын

өзгөчө мааниси бар. Этиш сөздөр кыймыл-аракетти, ал-абалды түшүндүргөндүктөн карым-катыштагы пикир алышуулардын жыйынтыгын, сүйлөшүүнүн, пикир алышуулардын үзгүлтүксүз болуп жүрүшүн шарттайт.

Биздин изилдөөбүздүн максаты пикир алышуу учурунда аткарыла турган, ишке аша элек кыймыл-аракетти, ал-абал, көрүнүштү, билдирген келер чактык маанилер тууралуу болмокчу.

Буга ылайык диссертацияда кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн чактык маанилерин, анын ичинен келер чак маанилерин, алардын уюшулуш маселелерин иликтеп чыкмакчыбыз.

Кыргыз тилиндеги келер чакты билдирген этиш сөздөрдүн тыбыштык көрүнүшү, морфологиялык уюшулушу учур чакка окшош болгону менен өткөн чак сыяктуу мезгилдин өтөр аралыгы, узактыгы жана перспективалуу көрүнүшү аркылуу жүрөт.

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн келер чак маанисинде келиши дайыма этиштин жак, ыңгай категориялары менен ажырагыс биримдикте ишке ашат. Ошону менен бирге этиштик уңгу же негиз да дайыма келер чактык мааниде айтылып, экинчи жакка багытталат. Ар кандай айтылганда да экинчи жак мааниси ошол турушу менен эле билдириле берет. Түркологияда “этиш сөздөр экинчи жак жекелик санда буюруу маанисинде болот” деген жобо биздин бул оюбузду дагы бир ирет бекемдейт.

Ошентип этиштин келер чагы мезгил аралыгындагы бир учурду туюндуруп, грамматикалык жактан али аткарыла элек, боло элек, иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракетти билдирет. Дал ушул лексика-грамматикалык маанилеринен улам кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилеринде өз ара бири-биринен айырмаланган көрүнүштөрү болот. Алар азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында жалпысынан **айкын келер чак** жана **арсар келер чак** деп эки топко ажыратылып окутулуп, изилденип келе жатат.

Кыргыз тилиндеги *келер чак* грамматикаларда айтылгандар менен эле чектелип, келер чак маанисин туюндурган грамматикалык каражаттар атайын изилдөөнүн объекти болуп колго алына элек. Келер чактын айкын келер чагы

да, арсар келер чагы да жак, сан, ыңгай категорияларынын маанилери менен чогуу уюшулат. Ошондуктан азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн чак категориясындагы келер чак маанилерин атайын лингвистикалык планда изилдөө иштерин аткарууга аракеттенип, бул темага байланыштуу изилдөөлөргө, иликтөөлөргө кайрылып карап чыгып, өз максатыбыздын аткарылышына киришүүгө багыт алдык.

1.2. Келер чактын жалпы тил илиминде көрүнүшү

Адамзаттын тили - пикир алышуу куралы. Анын бул функциясы сөздөрдүн сүйлөм болуп уюшулуп ар кандай ойлорду билдирүүсү аркылуу ишке ашат. Мына ушул процессте айрыкча этиш сөздөрдүн ролу чоң. Байыркы замандардан бери эле, тактап айтканыбызда, байыркы Греция, байыркы Рим маданиятынан бери эле пикир алышуунун куралы болуп эсептелген тил иликтенип окутулуп келе жатат.

Этиш сөз түркүмүнүн башка сөздөрдөн айырмачылыктары катары кыймыл-аракеттер, ал-абалдар билдирилип, окуянын же иштин сөз болуп жаткан кезде, ошол учурдан мурда же кийин боло турганы деген маанилер алдыңкы планга чыккан. Бара-бара грамматикалык эмгектерде өсүп-өнүгүү болуп, жандуулар (одушевленность) категориясына байланыштуу этиш сөздөрдүн аныкталганы айтылып келет. Жалпы тил илиминде “1) состояние в момент речи; 2) действие в прошлом” (Степанов, 138) болуп аныкталгандыгы жазылган. Булар, биздин оюбузча, жандуулардын (категория одушевленности) кыймыл-аракетине, жашоосуна жараша жүргөн.

Ошентип этиш сөздөрдүн кыймыл-аракетти тейлеп тилдин жандуу болуп көрүнүшү негизги болуп саналган. Сөз болуп жаткан учурдагы кыймыл-аракет, сөз болуп жаткан кезден мурда болуп өткөн кыймыл-аракет жана сөз болуп жаткан кезде али аткарыла элек кыймыл-аракеттердин билдирилиши байыркы кылымдардан бери эле окутулуп, иликтенип келүүдө. Демек дүйнөдөгү бардык тилдерде учур чак, келер чак жана өткөн чакты билдирген этиш сөздөр атайы бөлүнүп көрсөтүлүп, бири-биринен

ажыратылып, изилденип келе жатканы белгилүү. Ошондо да кээ бир тилдерде мына ушул үч чактын ар биринин өзгөчөлөнгөн түрдүү түрлөрүнүн бар экендигин байкоого болот.

Орто кылымдардан бери эле орус тилинин грамматикасы жазылып, андагы сөз түркүмдөрү көрсөтүлүп, бири-биринен айырмаланып, ажыратылып белгиленип изилденип келүүдө. Айрыкча алардын ичинен атоочтор менен этиш сөздөргө өзгөчө маани берилген.

XVII кылымда атактуу орус илимпозу, илимдин көп тармактары боюнча китеп жазган окумуштуу Михаил Васильевич Ломоносов адабиятка жана тил илимине да кайрылып, бир топ эмгектерди жазып калтырган. Анын Россиянын грамматикасы (Российская грамматика) деген эмгегинде сөздөр сөз түркүмдөрүнө бөлүнүп, алардын ичинен зат атоочтор менен этиштерге өзгөчө маани берилген. Ал сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча айырмалап пайдаланууну, стилдин, жазма стилдин тазалыгын сактоону талап кылган. Бул маселеде орус тилинин грамматикасын абдан терең өздөштүрүү керек экендигин айткан.

Орус лингвистикасында кыймыл-аракеттин ишке ашкан мезгилине карата учур, өткөн жана келер (настоящее, прошедшее и будущее) чактарга ажырай тургандыгы тууралуу сөз болот. П. А. Лекант, Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуковдор тарабынан жогорку окуу жайлардын студенттерине арналып жазылган азыркы орус тили окуу китебинде этиштин келер чак формасынын орус тилинин өзүндөгү вид категориясына көз каранды экендиги айтылат (Лекант, 2000. 333-б.). *Несовершенный* видде келер чак аналитикалык түрдө, башка сөз менен айтканыбызда, татаал формаларда (*буду решать, будешь читать*) айтылары, *совершенный* видде синтетикалык түрдө, башка сөз менен айтканыбызда жөнөкөй формада (*решу, прочитаю*) айтылары белгиленген.

Аткарылбаган түрдөгү келер чакты *быть* деген жардамчы этиш менен аныкталбаган формадагы этиштер айкашып, татаал этиштер, ал эми *совершенный* виддеги келер чакты жөнөкөй этиштер катары жазышкан

башка бир окуу китептеги (Валгина, 246-б.) көз караш да бар. Анда этиштин келер чак формасынын мааниси менен да, уюшулушу менен да айырмалана турганы айтылган. Келер чак этиштердин жасалышында П. А. Леканттардын китебиндегиден айырмаланбагандыгына түшүндүрмө берилген. Бирок татаал болуп айтылганда келер чактын мааниси бир топ туруктуу болот деп айтышып, жөнөкөй келер чак формаларынын маанилеринде ар түрдүүлүк бар экенин белгилешкен (Валгина, 2002. 246).

Орус лингвистикасында келер чактын илимий тексттерде айтылышынын сейрек экендиги белгиленген. “Формам будущего времени в научных текстах отводится минимальная роль: они могут встретиться в доказательствах теорем” (Голуб, 330), деп белгиленген. Илимий адабияттарда келер чактын колдонулушунун өтө аз экендиги белгиленип, ал этиштин башка чак формаларына караганда болгону сегиз гана пайыз экендигин көрсөтүп жазышкан окумуштуулар. Учур чак менен өткөн чакка караганда публицистикалык жана көркөм адабияттын тили стилдеринде да келер чактын аз колдонулгандыгын айтышат.

Москва мамлекеттик университетинен жарык көргөн окуу китепте да этиштин келер чак формаларынын уюшулушу түр категориясына көз каранды экендиги айтылган (Рахманова, 412). Эмгекте совершенный видде келер чактын, негизинен, жөнөкөй формасы колдонулуп, бир нече маанилик кырдаалдарда айтылары, ал эми несовершенный видде келер чактын татаал формасы колдонуларына олуттуу маани берилген (Рахманова, 423-424).

Жогорку окуу жайлардын филология адистиктери үчүн жазылган дагы бир окуу китепте, этиш сөздөр тууралуу, **“При выделении глагольной словоформы из текста необходимо выписать все служебные и вспомогательные слова, которые участвуют в образовании данной аналитической формы: будем читать – форма будущего сложного со вспомогательным глаголом будем; пусть подождет – аналитическая форма повелительного наклонения с частицей пусть (пускай, давай, дай, да); пришел бы – форма сослагательного наклонения с частицей бы”** (Чеснокова,

96-б.), деп жазылган. Бул этиш сөздөрдү мисал катары тексттен бөлүп алуунун башка сөз түркүмдөрүнө караганда алда канча кыйын экендиги тууралуу айтылган ойлор болуп саналат. Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү да мисал кылып көрсөтүү үчүн тексттен бөлүп алуу оңой жумуш эмес.

Бул авторлор орус тилиндеги этиштин чак категориясын талдоодо абсолюттук чак жана относителдик чак (Чеснокова, 112-б.), деп карашат. Абсолюттук чак (абсолютное время) сөз болуп жаткан учурга карата айтылып, ал негизинен *өткөн чак, учур чак жана келер чак* деген үч түрдө болорун белгилешет. Ал эми относителдик чак (относительное время) кыймыл-аракеттин мезгилдик ырааттуулугу түрүндө болорун белгилешкен (Чеснокова, 112-113-б.). Бул абсолюттук чактан ар бир сөз формасынын өзүндөгү мезгил көрүнүшү менен эмес, сөз формаларынын өз ара карым-катыштагы көрүнүшү менен туюндуруларын түшүндүрүшөт. Бул, албетте, флективдүү тилдин мисалынан келип чыккан тыянак болуп саналат. Ошентсе да бул көз караш кыргыз тилинде да чак маанилердин морфологиялык жана синтаксистик көрүнүштөрдө болору тууралуу ойлонууга материал болуп саналат да, ал биздин максатыбызга кирбеген өзүнчө бир атайын лингвистикалык илим изилдөөнүн темасы болуп саналат.

А. Н. Тихонов орус тилиндеги этиш сөздөрдү изилдеп келип, чак формаларынын маанилери (Тихонов, 358-б.) деп карайт этиштин чактарын. Этиш сөздөрдүн келер чак формаларынын маанилерин конкреттүү жекече кыймыл-аракет, кадыресе кайталанма кыймыл-аракет, жалпыланган факт (Тихонов, 360-б.) деген көрсөткүчтөргө ажыраткан.

Орус тилинин тарыхый грамматикасында татаал келер чактын өнүгүү жолу бир топ ырааттуу көрсөтүлгөн. Адегенде *хочАти, почати, начати* сыяктуу жардамчы этиштер менен уюшулуп, кийин *буду* жардамчы этишинин колдонула баштаганы көрсөтүлгөн (Иванов, 353-б.).

Орус тилинде этиштин чак маанилери боюнча ары көлөмдүү, ары бир топ терең материалдар А.Н. Тихоновдун жогоруда аталган окуу куралында берилген. Китепте кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурга болгон

мамилесин чак категориясы билдирет деп аталат деген өтө кыска эреже жазылган. “Категория времени показывает отношение действия к моменту речи” (Тихонов, 356-б.). Негизинен орус тили боюнча башка эмгектерде этиштин келер чагы тууралуу айтылгандарды толуктап келип, бул китептин өзгөчөлүгү орус тилиндеги этиштин келер чак формаларынын маанилерине атайын токтолгону болуп эсептелет. “Аналитическая форма будущего времени несовершенного вида обозначает действия, которое осуществляется после момента речи” (Тихонов, 360-б.), деп айтылат орус тилиндеги татаал этиштердин мааниси тууралуу. Ошондо да, биринчиден, конкреттүү бир (единичное) кыймыл-аракетти (*будем брать, будем атаковать*), экинчиден, адатта кайталанма кыймыл-аракетти, үчүнчүдөн, жалпыланган факт катары аракеттерди туюндура тургандыгын белгилеген автор (Тихонов, 360-б.). Жөнөкөй формадагы келер чак маанилерин да чечмелеп көрсөтөт.

Орус тилиндеги этиштин келер чак формаларынын мындай болуп бир нече грамматикалык маанилерди туюндурушу кыргыз тилиндеги этиштин келер чак маанилериндеги көп кырдуу грамматикалык өзгөчөлүктөрдү ачып берүүгө жем таштайт деп ойлойбуз. Орус тили типологиялык жактан флективдүү тилдер тобуна кирет. Бирок типологиялык түзүлүшү боюнча флективдүү тилдер менен типологиялык түзүлүшү боюнча агглютинативдүү тилдердин грамматикалык түзүлүштөрүндө олуттуу айырмачылыктардын боло бербестиги жана адамзат тилиндеги этиш сөздөрдүн бардык учурларда кыймыл түшүнүгү менен тыгыз байланышта айтыларын эске алып, орус тилинин грамматикасындагы этиштерге карата иштелип чыккан илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары кыргыз тилинин грамматикасындагы айрым маселелердин чечилишине жардам берет деп эсептейбиз.

Этиш сөздөр токтолбостон өтүп кете берген кыймыл процессинде аткарылган, аткарылып жаткан жана келечекте аткарыла турган иштерди туюндургандыктан, этиш сөздөрдүн табияты флективдүү тилдерде да, агглютиниция тилдеринде да, ал гана эмес аморфтук тилдерде да бири-бирине окшош болот деп эсептейбиз. Ошондуктан айрыкча орус тилиндеги

келер чактын татаал формаларынын берилишин кыргыз тилиндеги келер чактын жардамчы этиштер аркылуу туюндурулушу менен салыштырып карап чыгуу үзүрүн берет болуш керек дейбиз.

1.3. Түркологиялык изилдөөлөр

Түркологиялык эмгектерде этиш түркүмүнүн чак маанилери, анын ичинде келер чак маанилери изилдөөлөрдүн сыртында калтырылган эмес. Түрк тилдеринин грамматикасы тууралуу алгачкы эмгектердин бири орус миссионерлери тарабынан жазылып Казань шаарынан 1869-жылы чыккан алтай тилинин грамматикасы. Анда зат атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр, тактооч, жандооч, байламта өңдүү сөз түркүмдөрү тууралуу маалыматтар берилген.

Ошентсе да, алтай тилинин грамматикасында этиш түркүмү ырааттуу берилген эмес. Анын келер чак маанилери атайын бөлүнүп көрсөтүлбөй, буйрук формаларында экинчи жактын мүчөлөрү жалганган мисалдар катары гана келтирилген: *алыңар, алыгар, алаар*. Ошону менен бирге буйруу маанисиндеги *-гын, -сын (-зын)* мүчөлөрү жана I жакты туюндурган *-айын*, көптүк сандагы *-ык, -лы (алалы)* мүчөлөрү келтирилген, булардын грамматикалык маанилеринде келер чак мааниси бар (Алт.гр., 62-63-б.). Китепте бул формалар келер чак деп белгиленген эмес.

Ошол эле маалда келер чактын жакталыш формалары көрсөтүлгөн таблицаларда: *саткынча, жазгынча, келгінче, көлөгінче* – чакчыл келер чак; *жазайттан, келеттен* – учур-келер чак атоочтугу (Алт., 77-б.). Учур-келер чак; *жазайт, келет; жазайдылар, келеділер; жазайзың, келезің* (Алт. 78-б.) болуп мисалдар менен гана көрсөтүлгөн.

Китептин башка бир жеринде *келер чактагы чек (предел в будущем)* деп жазып, келтирген мисалдары чакчыл сөздөр: *жарык жарып тургынча жүр үгер* – жарык жарып турганча жүргүлө; *жаманның колына бергинче, жакшының жолуна сал* – жамандын колуна бергенче, жакшынын жолуна сал (Алт., 182-183). Ошентип 1869-жылы орус миссионерлери тарабынан жазылган алтай

тилинин грамматикасында этиш сөздөрдүн келер чакта келип айтылышы конкреттүү мисалдар менен гана көрсөтүлүп жазылган. Эмгекте накта этиштер менен чакчылдардын ортосундагы айырмачылыктар эске алынган эмес. Жергиликтүү алтай тилиндеги чак маанилери, анын ичинен келер чак маанилери үстүртөн гана баяндалып калган.

Мындан бир жарым кылымдан ашык мезгил мурда жазылган бул эмгекте этиштин келер чак маанилери, жакшыдыр-жамандыр, өз деңгээлине ылайык чагылдырылган деп эсептөөгө болот. Элдин оозунан алынган мисалдардын негизинде иштелген китептин этиш маанилерин так чагылдыра албаганын тарыхый шарттуулук менен кабыл алабыз.

Авторлор коллективи тарабынан жазылган “Азыркы алтай тилинин грамматикасында” (2017) этиш сөз түркүмүнүн чактары анын ичинен келер чак маанилери бир топ кеңири түшүндүрүлгөн. Келер чактын грамматикалык жактан уюшулушу тууралуу, “Будущее время в алтайском языке представлено причастными формами на - (A)p и на -й / AmAn, которые являются членами одного формального ряда, объединенного основным значением следования моменту речи и противопоставленного временным рядом настоящего и прошедшего времени” деп жазылган. (ГСАЯ, 374-б.). Бул аныктаманын негизги мааниси 1869-жылдагы китептин келер чак маанилеринин чагылдырылганынан анча деле айырмаланбайт. Ал эмгекте келер чак деп жазылып, атайын белгиленбегени менен азыркы алтай тилиндегидей эле атоочтук (причастие) аркылуу уюшулганы атайын белгиленип, мисалдар менен эле бекемделген. Мына ушундай көз караш кыргыз тилинин грамматикасы: морфология (1964) окуу китебинде чагылдырылган. “Арсар келер чак этиштин уңгуга же негизге атоочтуктун -ар мүчөсүнүн, андан кийин тийиштүү жак мүчөнүн уланышы менен түзүлөт” (1964, 242-б.).

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдор жазган окуу китепте болсо бул көз караш айтылбайт, “Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп -ар // -ер мүчөсү эсептелет” (Давлетов, 1980. 172-б.), деп аныктама берилген.

Бул маселе Э.А. Грунина тарабынан иликтенип чыккан. Окумуштуу түрк тилдериндеги этиштин чак маанисин билдирген *-ар* мүчөсүн тарыхый жактан карап чыгып, байыркы жазма эстеликтердин фактылары менен салыштырып карайт. XI кылымда жазылган Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жана андан кийинки жазма эстеликтерде да бул мүчө менен айтылган этиш сөздөр бар болуп, келер чакты билдиргенин талдап көрсөтөт. Кээ бир жазма эстеликтерде *-йур (-jur, -jür)* болуп катталган. Батыш Европа, Түркия жана совет түркологдорунун эмгектериндеги фактыларды келтирип, этиштин чак маанилеринин азыркы түрк тилдериндеги көрүнүшүн изилдейт. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги, Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги да, орто кылымдагы эстелик М. Кашкаринин китебиндеги да фактыларга азыркы түрк тилдеринин фактыларын, негизинен, түрк, азербайжан, татар тилдеринин материалдары менен салыштырып изилдеп, *-р* мүчөсү менен туюндурулган учур-келер чактын сакталгандыгын белгилеген. Түрк тилдеринин чыгыш тобундагы тилдерден мисалдарды алган эмес. Биздин оюбузча, азыркы кыргыз, алтай, хакас тилдеринен да мисалдарды келтирип изилдесе, изилдөөлөрү бир топ терең изилденген болор эле.

Азыркы алтай тилинин грамматикасынын авторлору алтай тилиндеги келер чакты **“форма будущего неопределенного времени на = (A)р” жана “форма будущего должностовательного времени на -й / АшАн”** деп эки топко бөлүп карашкан (ГСАЯ, 374-377-б.). Булардын биринчиси арсар келер чактын маанилерине туура келет. Китепте, “характерной для всех без исключения тюркских языков, как и прошедшее на *-ды*, является форма футурума на *-(a)р* фонетическими вариантами *-р, -ер, -ор, -өр, -ир, -ыр*” (374-б.), деп жазышат. Бул жалпы түрк тилдерине тиешелүү арсар келер чакты уюштурган *-ар, -р* мүчөсүнүн фонетикалык жактан өзгөргөн түрлөрү болуп эсептелет.

Эмгекте келтирилген мисалдар арсар келер чак эмес, *айкын келер чак* маанилерин туюндуруп турганын көрүүгө болот.

1. *үрен-ер-им* “я буду учиться”

2. *ўрен-ер-иң* “ты будешь учиться”
3. *ўрен-ер* “он будет учиться” (374-б.).

Бул мисалдардан *-ар* мүчөсү алтай тилинде айкын келер чак маанилерин билдире турганын байкайбыз. Китепте андан ары келтирилген мисалдарында да *-ар* мүчөсүнүн мааниси айкын келер чакты туюндурат: *Мен киного барарым*. “Я пойду в кино”; *Ат киштежип таныжар, кижжи эрмектежип таныжар*. “Кони знакомятся при помощи ржания, люди, разговаривая знакомятся”. (ГСАЯ, 376-б.). Кыргызча, *Ат кишнешип таанышар, киши эрмектешип (сүйлөшүп) таанышар* болот.

Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы менен алектенген окумуштуу Александр Михайлович Щербак түрк тилдериндеги этиш сөз түркүмү боюнча атайын монография жазып, анда чак категориясы, чак маанилер тууралуу кеңири сөз кылган. Башка түркологдордой эле А.М. Щербак да **учур-келер чак** (настояще-будущее время) деп изилдейт. Чакчылдын *-а* мүчөсүн жай ыңгайда учур-келер чакты туюндурат деп, бир нече түрк тилдеринен *барам, барамын, барасың, барады, барат, бараду* деген сыяктуу мисалдарды келтирет. (Щербак, 1981: 83-84-б.). Огуз тилдери группасындагы түрк тилдеринде мындан башкача боло тургандыгын да белгилейт.

Ал эми *-ар, -ер* мүчөсү менен уюшулган этиштик формаларды арсар келер чак (будущее предположительное время) деп белгилейт. Дээрлик көпчүлүк түрк тилдеринде бул форманын арсар келер чакты билдире турганына басым жасап, *-ар* мүчөсүнүн колдонулуш ареалын тактоого аракет кылат. Айрым түрк тилдеринде бул мүчөнүн маанисинин бир аз башка экенин *табар* “найдет”, *турар* “будет стоять”, *барар* “пойдет”, *акар* “потечет”, *өлөр* “умрет”, *полар* “будет” деген сыяктуу мисалдарды келтирип көрсөтөт (Щербак, 85-б.). А.М. Щербак дээрлик бардык түрк тилдеринин материалдары менен салыштырып чыгып, *-а* мүчөсүнүн тарыхы тууралуу да ой айтып, аны байыркы атоочтуктун мүчөсү көрүнүшүнөн кыскарып кетип

пайда болгон деп, якут тилиндеги *көрөн* “видя”, *баран* “идя”, *билән* “зная” деген мисалдарды далил кылат. (Щербак, 85-б.).

А.Н. Кононов байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилин изилдеген, көлөмдүү монографиясында эстеликтердин тилиндеги этиш сөздөр аркылуу туюндурган грамматикалык чак маанилерине токтолуп, аларды баяндагыч ыңгай менен тыгыз байланышта караган. Эстеликтердин тилинен алынган мисалдардын негизинде чак маанилеринин билдирилишинде учур чак менен келер чакты бири-биринен ажыратпай *учур-келер чак* (настоящее-будущее) деп караган. Байыркы түрк жазма эстеликтерин изилдеп чыгып, учур-келер чактын эки түрүн көрсөтүп иликтейт.

Биринчи түрү чакчыл мүчөлөрүнөн кийин *-р, -гыр* мүчөлөрү жана жак мүчөлөрү (*-мын, -быз, -сың, -сыз*) жалганып жасалат (Кононов, 1980.186-б.).

Экинчи түрү болсо, *-а, -е, -й* мүчөлөрүнөн кийин жак мүчөлөрүнүн жалганышы менен уюшулат (Кононов, 187-б.).

А.Н. Кононов байыркы эстеликтердеги жак мүчөлөрдүн толук вариантта (*-мын, -сың ~ -мен, -сен*) болгондугун көрсөткөн: **qïqïz oylï men** (Е. 47, 2) “я потомок кыргызов” (Кононов, 1980. 169-б.). Бул мисал кыргызча **кыргыз уулу мен** (уулумун) болот; **tapladuqïmïn tutar men** “я ловлю то, что мне нравится”. Кыргызчасы **жаккандарды (тапкандарымды) тутамын** болот, деп эсептейбиз.

Ошентип окумуштуу учур чак менен келер чакты, айкын келер чакты бири-биринен ажыратып караган эмес.

Ал эми арсар келер чакты бөлүп көрсөтөт да, эстеликтер *-гай, -кай* мүчөлөрү менен уюшулганын белгилейт: **qut bir-däj men timis** “я дам (тебе) счастье, -сказал он” (Кононов, 1980. 90-б.). Бул кыргызча *кут бер-гей мин* дептир болот жана азыркы кыргыз тилиндеги тилек ыңгайдын маанисине туура келет.

А.Н. Кононовдун изилдөөсүндөгү бул ойлор “Кыргыз тилинин грамматикасындагы” (морфология, 1964) “Тилек ыңгай кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн болгон тилекти билдирет. Тилек ыңгайдын

грамматикалык формасы болуп *-гай* мүчөсү эсептелет да, ага дайыма жардамчы этиш *эле* кошулуп айтылат. Тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракет иш жүзүнө аша элек болот” (1964. 283-б.) деген көз карашка үндөш келет. Кыргыз тилинин грамматикасынын авторлору, ошентип, этиштин тилек ыңгайынын *-гай* мүчөсү кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышын белгилешкен, башкача айтканда, *-гай* мүчөсү келер чак маанисин билдире турганын жазышкан да, ал эми этиштин келер чагын талдап жазганда бул мүчөнүн мааниси тууралуу сөз кылышкан эмес.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун китебинде (1980) да тилек ыңгай тууралуу айтылганда келтирилген мисалдардын бардыгында кыймыл-аракеттин али аткарыла элек экендиги белгиленип, бирок *-гай* мүчөсүнүн келер чакты билдирген мааниси тууралуу айтылган эмес (Давлетов, 1980. 164-166-б.).

Учур-келер чак проблемасы боюнча Э.А. Грунинанын тарыхый максатта жазылган макаласы жарыяланган (Грунина, 1976. 94-111-б.). Макалада түрк тилдеринде *-р* уланды мүчөсүнүн тарыхый өнүгүшү талкууга алынган. Бул уланды мүчөнүн грамматикалык маанисинин уланды мүчө жалганбай турган учурда да арсар келер чактын туюндурула тургандыгы эске алынган.

Учур чакты да, келер чакты да туюндурган *-р* уланды мүчөсүнүн Орхон-Енисай жазууларында да, XI кылымда Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө да, андан кийинки жазма эстеликтерде да бар болуп айтылып келе жаткандыгын талдап көрсөтөт. Айрым эстеликтерде *-йур* болуп айтылгандыгын (*-jur, -jür*) да каттап иликтөө жүргүзөт (Грунина, 95-б.).

Батыш европалык, турциялык жана орус-совет чыгыш таануучулардын эмгектериндеги фактыларды келтирип, азыркы түрк тилдериндеги көрүнүшүн изилдейт. Негедир, окумуштуунун мисалга тарткан фактыларынын дээрлик бардыгы түрк тилдеринин батыш тобунун, тагыраагы түндүк-батыш кыпчак тилдер тобундагы түрк тилдеринен келтирилип изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Байыркы жазма эстеликтердеги *-р*

мүчөсү менен туюндурулган учур-келер чактын ошол батыш түрк тилдеринде сакталгандыгына басым жасалган.

Чыгыш тобундагы түрк тилдеринен да мисалдарды келтирсе, маселе бир канча терең иликтенген болор эле. Тофалар тилинде, мисал үчүн, *-p*, *-ыр* айкын келер чакты (будущее категорическое время) туюндурары (Рассадин, 216-б.), кыргыз тилинде болсо арсар келер чакты туюндурары белгилүү.

Түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасында этиштин чактары тууралуу маселеде да учур чак менен келер чак ажыратылбай “Времена сферы настоящего и будущего” деп тема коюлган (СИГТЯ, 388-б.). Демек, түрк тилдеринде келер чак менен учур чактын уюшулушундагы айырмачылыктардын даана болбогондугунан улам ушундай аташкан болуу керек (СИГТЯ, 388-409-б.). Жалпы түрк тилдеринде *-p* (*-ap*) мүчөсү жана андан кийин жак мүчөлөрүнүн жалганышы этиш сөздөрдүн учур чак маанисин билдирет. Ошол эле структуралык түзүлүштөгү этиштердин келер чакты билдире тургандыгын да карап көрдүк. Мына ошондуктан жогорудагыдай кээ бир түрк тилдеринде учур-келер чак деп айтылып келатканын көрүүгө боло турганы белгилүү болду. Бул жогорудагылар түрк тилдеринин грамматикаларында этиш түркүмүнүн келер чак формаларынын көрүнүшү экени белгилүү.

Эми бул эмгектерди серептеп көрөлү. Заттардын кыймылын же абалын билдирип, “этиш сөздөр убакыт, мезгил менен байланышып, этиштик маанилер убакыт бирдигинде ишке ашып, же ишке аша турган болуп туюндурулат” (Абдувалиев, 2019. 99-б.). Ошон үчүн этиштин учур чакта же келер чакта болуп айтылышы, биздин оюбузча, көбүнчө интонация менен эле ишке аша берет.

Азербайжан тилинде да этиштин келер чагы айкын келер чак (*гәти кәләчәк заман*) жана арсар келер чак (*гәјри-гәати кәләчәк заман*) деп экиге бөлүнөт. Айкын келер чакты *-ачаг* (*-әчәг*) мүчөсү, ал эми арсар келер чакты *-ap* (*-әр*) мүчөсү уюштурат (Гусейн-заде М. Г. Современный азербайджанский язык: ч. 3, морфология. –Баку, 1983. 320 б. 175-176-б.). Бул жерде арсар келер

чактын уюшулушу негизинен кыргыз тили менен бирдей, ал эми айкын келер чактын уюштурулушунда олуттуу айырма бар. Азербайжан тилиндеги келер чактын *-ачаг* мүчөсү кыргыз тилинде чакчылдын *-ганча (-гыча)* мүчөсүнүн метатезаланган түрү сыяктуу.

Азыркы уйгур грамматикасында чак категориясы этиш аркылуу баяндалган ар кандай аракет, абал, адатта кандайдыр убакытка байланыштуу болору айтылып, “пеил аркилик ипадилэнгэн һәр қандақ һәрикәт, һаләт, адәттә, бирәр вақитқа бағлиқ болиду”, деп мүнөздөлөт (Уйгур тили, 221-б.). Кыргыз тилиндегидей эле үч чак, *һазирқи заман, келедиган заман, өткән заман* болот деп айтылат. Келер чак бул грамматикада төрт түргө ажыратылып көрсөтүлгөн.

1. Айкын келер чактын (уйгурча *ениқ келидиган заман*) кыймыл-аракеттин боло турганынын анык экендигин билдирет деп түшүндүрүп, жак мүчөлөрү менен уюшула турганы мисалдар менен көрсөтүлгөн: *Машинага отур, ойнитип келимән, у яқтин кайтип келип, мошу йәрдә тамақ ичимиз* (Уйгур тили, 229-б.). Айкын келер чак чакчылдын *-е, -и* мүчөсү жана андан кийин жак мүчөсүнүн (*-мән*) жалганышы менен уюшулду (*кел-и-мән*). Кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы айкын (анык) болуп түшүндүрүлдү.

2. Арсар келер чак (уйгурча *гуман келидиган заман* деп аталат) кыймыл-аракеттин боло турганына күмөн келтирилип же аткарылышын болжолдоп билдирет. Мисалы: *Жилләр өтәр, биз Гималайниң чоққисига чиқип, гөзәл нахшилиримизни йәнә ейтармиз* (Уйгур тили, 230-б.).

Арсар келер чактын *-ар* формасы жана жак мүчөлөр менен уюшулганы көрүнүп турат: *өтәр – өтөр, ейтармиз – айтарбыз*. Уйгур тилинде арсар келер чактын *-ар* мүчөсүнүн мамиле мүчөлөрүнөн кийин да келип жалганганы байкалат. Мисалы, *Айлар өтәр, мәлиләр башитин аяқ гөзәл бағларға айлинар* (Уйгур тили, 230-б.). Сөздүн курамын карап көрсөк, *айлин-ар* болуп, *-ар* мүчөсү менен айтылып, мамиле мааниси кошо туюндурулуп жатат.

3. Үчүнчү түрү болуп максат келер чак (*мәхсәт келидиган заман*) деген болуп айтылып, мисалдар менен *-макчы, -макчы эмес* деген мүчөлөр аркылуу уюшулганы көрсөтүлгөн. Мисалы, *бармакчимән – бармакчымын, бармакчисән – бармакчысың, окумакчы эмәсмән – окумакчы эмесмин, окумакчы эмәссән – окумакчы эмессиң* (Уйгур тили, 230-231-б.). Ушинтип уйгурча формаларды кыргызча айтсак шайкеше бергидей. Бирок кыргыз тили окуу китептеринде келер чактын *-макчы* мүчөсү менен уюшула турганы тууралуу айтылган эмес. Бул мүчө ниет ыңгайды билдире турган мүчө деп эле белгиленген (1964. 226-228-б.; Давлетов, 166-167-б.).

4. Уйгур тилинде этиштин келер чагынын төртүнчү түрү шарттуу келер чак (*шәртлик келидиган заман*) деп айтылат: *Келәр едим, лекин вактим болмиди*. Келер элем, бирок убактым болбоду. *Келәр едиңиз – келет элеңиз. Келмәс едиңиз – келбейт элеңиз* (Уйгур тили, 231-232-б.). Чынында эле кыргызча *келер элем, келер элең* деген сыяктуу болуп айтылат. Бирок бул учурда, кыргызчасында кайсы бир мезгилде өткөн окуя тууралуу сөз болуп, келер чак эмес өткөн чак мааниси бар болуп туюндурлат. Мисалы, *мен бул булакка дайыма таң менен келер элем*.

Ошентип уйгур тилинде келер чак айкын келер чак (*еник келидиган заман*), арсар келер чак (*гуман келидиган заман*), максат келер чак (*мәхсәт келидиган заман*), шарттуу келер чак (*шәртлик келидиган заман*) деген маанилер менен төрт топко ажыратылып каралат (Уйгур тили, 229-232-б.).

Башкыр тилинде келер чакты *киләсәк заман* деп айтып, аны *билгәһәз киләсәк заман, билгәле киләсәк заман* деп экиге бөлөт. Булардын биринчиси кыргыз тилиндеги *арсар келер чакка*, экинчиси *айкын келер чакка* туура келет.

Айкын келер чак башкыр тилинде *-асак, -эсек* мүчөлөрү менен уюшулат (Башкыр тили, 110-111-б.). Ошондой эле учур чакты туюндурган этиштер мезгилди билдирген сөздөр менен айтылганда келер чакты туюндуруп калары да “*Мин иртәгә хат язам*” деген сыяктуу мисалдар менен көрсөтүлгөн (Башкыр тили, 111-б.). Башкыр тилинде буюруу, өтүнүү,

чакыруу, тилек маанисинде айтылган этиштердин да келер чакта боло тургандыгы белгиленген (Башкыр тили, 112-117-б.).

Башкыр тилинин диалектилеринде этиштин келер чагынын уюшулушу төмөндөгүдөй болот деп көрсөтүлгөн: “1-е лицо будущего времени передается посредством форм на *-ым, -ырым: бар-ым, бар-ыр-ым* “пойду” – лит. *бар-ыр-мын; күр-ем, күр-ер-ем* “увиджу” – лит. *күр-ер-мен*” (Максютова, 1976. 55-б.). Башкырт тилинин адабий тилдеги арсар келер чактын формасы кыргыз тилиндегидей: *бар-ыр-мын – барармын, күр-ер-мен – көрөрмүн* болуп айтылып жатканын байкоо кыйын эмес.

Арсар келер чактын *-ар (-р)* мүчөлөрү менен уюшула турганы, арсар келер чактын бул мүчөлөрүнөн кийин жекелик жана көптүк сандын жак мүчөлөрүнүн жалгана турганы, ошентип көпчүлүк түрк тилдеринин грамматикаларында көрсөтүлөт.

Белгилүү түрколог А. К. Боровковдун өзбек тилинин грамматикасы боюнча жазган кыскача очеркинде этиштин келер чагы жалпы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө көрсөтүлгөндөй айкын келер чак, арсар келер чак деп көрсөтүлөт.

Ал минтип жазат, “... будущее определенное, то есть имеющее совершиться в будущем, например, *мехнат рохатга етказар* труд приведёт к наслаждению (поговорка) и т.п., и будущее предположительное, а так же действие длительное и постоянное, например, *балки, у бир нарса айтар* может быть, он что-нибудь скажет” (Боровков, 706-б.). Келтирилген мисалдары боюнча “*эмгек ыракатка жеткизер*” (*мехнат рохатга етказар*) дегенде айкын келер чак, ал эми “*балким, ал бир нерсе айтар*” (*балки, у бир нарса айтар*) деген мисал арсар келер чактын маанисин билгизип жатат. Демек кыргыз тилинен анча деле айырмалана бербейт. Китепте келер чак “**Хозирги-келаси замон формаси**” (363-б.) деп берилет. Бул келер чактын *азыркы–келер чак формасы* деген сөз болуп саналат.

Өзбек тилинде кыймыл-аракеттин келечекте боло турганы ушинтип айтылып, маанилери боюнча эки топко ажыратылат:

1) *хозирги* – келаси замон аниклик формаси;

2) *хозирги* – келаси замон гумон формаси.

Булардын биринчиси айкын келер чак формасы, экинчиси арсар келер чак (күмөн) формасы болуп саналат.

Айкын келер чак өзбек тилинде адатта ошентип *хозирги* – келаси замон (*азыркы*, тагыраагы *учур-келер чак*) деп аталып, ал *-а*, *-й* мүчөлөрү жана жак мүчөлөр менен уюшулат: *ёзаман* (жазамын), *ёзасан* (жазасың), *ишлайман* (иштеймин), *ишлайсан* (иштейсиң), *ишлайди* (лар) – иштейт (иштешет) (Узб, 363-б.).

Ошону менен бирге *учур-келер чакты* (*хозирги* – келаси замон) эки мааниде карашат. Чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрү жана жак мүчөлөр менен уюшулган этиштин формасында биринчиси **учур чакты** (*хозирги замонни билдиради*) билдирет. Мында кыймыл-аракеттин аткарылышы убакыт менен өлчөнбөйт, башкача айтканда, мезгилди билдирген сөздөрдүн катышкан катышпагандыгы маани ээлебейт деп белгилешет. Мындай учурда *-а*, *-й* мүчөсү жана жак мүчөлөр менен уюшулган этиш сөздөр *учур чакты* билдирет.

Экинчисинде **келер чакты** билдирет (*келаси замонни билдиради*) дейт. Бул учурда *-а*, *-й* мүчөсү жана жак мүчөлөрү менен уюшулган этиштерде кыймыл-аракеттин келечекте аткарыла турганы даана байкалат. Мисалы, *Баланг уч-турт кун кийналади, кейин урганиб кетади* – Балаң үч-төрт күн кыйналат, кийин үйрөнүп кетет.

Азыркы-келер чактын (*учур-келер чактын*) арсар (күмөн) болуп айтылышы *-(а)р*, *-мас* менен уюшулат: *ёзарман* (жазармын), *ёзарсан* (жазарсың) ж.б. (Узб., 364). Белгилей кетчүсү, өзбек тилинде *-(а)р*, *-мас* (*-ар*, *-бас*) мүчөлөрүн атоочтуктун (өзбекче *равшидош* дейт) мүчөсү деп эсептелет (Узб., 364). Мисалдарынын мааниси арсар келер чакка туура келет.

Профессор Н. А. Баскаков алтай тилинин диалектилеринде этиштин чак формаларына токтолуп, *будущее неопределенное время, настоящее-*

будущее длительное, настоящее-будущее время данного момента (Баскаков, 1972. 101-105-б.) деп бөлүштүрөт.

Булардын биринчиси, *будущее неопределенное время* – арсар келер чак болуп эсептелет. Бул оң мааниде айтылганда чакчыл мүчөлөрү жана *-ар, -ер, -р* мүчөлөрү менен, ал эми терс мааниде айтылганда чакчыл мүчөлөрү жана *-бас, -бес, -нас, -нес, -вас, -вес* мүчөлөрү менен жана алардан кийин жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат (Баскаков, 1972. 101-106-б.). Булардын бардыгы азыркы кыргыз тилиндеги арсар келер чакка, арсар келер чакты уюштурган мүчөлөргө жана алардын маанилерине туура келет.

Экинчиси, *настоящее-будущее длительное* – учур-келер узакка созулган түрү болуп саналат. Муну окумуштуу мисалдар менен көрсөткөн.

мен пар-а-д-ым “я обычно езжу, я поеду”

сен пар-а-д-ың “ты обычно едешь, ты поедешь”

ол пар-а-т (-тыр) “он обычно ездит, он поедет”

Үчүнчүсү, *настоящее-будущее время данного момента* – азыркы кездеги учур-келер чак.

мен пар-чыд-ым “я иду (в данный момент)”

сен пар-чыд-ың “ты идешь (в данный момент)”

ол пар-чыт “он идет (в данный момент)”.

Биздин оюбузча булардын үчүнчүсүндө келер чакты билдирген маани жокко эсе.

1.4. Кыргыз тил илиминде

келер чак маанилеринин иликтениш маселелери

Тилдин кыймылда болгон жандуу көрүнүштөрү этиш түркүмү аркылуу бейнеленип, сөздүк курамынын олуттуу бөлүгүн түзөт. Ал эми кыймыл-аракет убакыт менен ченелип, убакыт менен ишке ашат. Жаратылыш закондору мына ушундай болгондуктан кайсы тилде болбосун этиштин чактары болот. Бардык тилдерде этиштер учур чакта айтылган этиштер,

өткөн чакта айтылган этиштер жана келер чакта айтылган этиштер деп түркүмдөлөт.

Кыргыз тилиндеги этиштер тууралуу алгачкы маалыматтар Касым Тыныстановдун китептеринен башталат. К. Тыныстанов илим изилдөө багытындагы китептерди жазган эмес, ал окуучулар үчүн жана башка үйрөнүүчүлөр, сабат ачар кишилер үчүн китептерди жазган. Анын заманы мына ошону талап кылып турган. Бул XX кылымдын 20-30-жылдары эле да, ал кезде кыргыз тилинде илим-изилдөө жумуштары али жолго коюла элек болгон. Анын заманында кыргыз тилинин араб тамгаларынын негизинде түзүлгөн алгачкы алфавити жаңыдан жаралып, мамлекетте элдин сабатын ачуу, балдарды окутуу милдеттери алдыга коюлган болчу. Мына ушул милдеттер менен К. Тыныстанов ошондой китептерди, окуучулар үчүн жана чоңдор үчүн кат таанытып сабатты ачар китептерди жазган.

Ошентсе да кыргыз тили тууралуу алгачкы маалыматтар, илимий маалыматтар берилген “Окуу, жазуу бил”, “Эне тилибиз” деген китептерди жазып, 1934-жылы анын 5-жана 6-жыл үчүн (5-6-класстар үчүн деген сөз) тил сабактары деген аныктама менен “Кыргыз тилинин морфологиясы” окуу китеби жарыкка чыккан. Ал китебинде кыргыз тилиндеги сөздөрдү **курама сөздөр** жана **улама сөздөр** деп эки топко бөлгөн. К. Тыныстановдун *курама сөздөр* деген термини куранды мүчөлөр уланган сөздөрдү, ал эми *улама сөздөр* деген термини уланды мүчөлөр уланган сөздөрдү билгизет. Мына ошол бөлүнүштөрдөн улам морфология китебинде этиштер курама этиштер (56-бет), улама этиштер (57-бет) деген эки бөлүккө жиктелген. Китепте улама этиштер азыркы этиштин грамматикалык категорияларына туура келет.

Этиштин чактары тууралуу сөз кылып, келер чакты минтип аныктайт: “Боло турган кыймылды, аракетти келер чак дейбиз” (К. Тыныстанов. 1934 – 1988. 69-б.). Келер чакты **жакынкы чак** жана **ашыркы чак** деп дагы эки топко бөлөт: “**Жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти жакынкы чак дейбиз.** Маселен: *Мен комсомолго жазыламын*

дегенде аракеттин жакында боло тургандыгына жана ал аракеттин иш жүзүнө ашарына ишенип сүйлөдүм” (К. Тын. 34-88. 69-б.).

“Ашыркы чак. **Көптө иштеле турган жана иштелиши күдүк болгон аракетти ашыркы чак дейбиз.** Маселен: *Мен комсомолго жазылармын* дегенде менин тез арада жазыларым белгисиз жана жазылышым да күдүк болуп турат” деп, ашыркы чактын жекелик, көптүк одоно, жекелик, көптүк сылык түрлөрүнө мисалдар келтирген (К. Тын., 34-88-б., 69-70-б.).

Касым Тыныстановдун термини, ашыркы чак деген термин алыскы, байыркы деген маанилерди берет. Ошентип, келер чак жакын боло турган кыймыл-аракетти жана бир топ убакыттан кийин боло турган же болору күдүк, белгисиз кыймыл-аракетти билдирет.

Келер чактын азыркы кыргыз грамматикалардагы берилиши Касым Тыныстановдун жоболоруна туура келе бербейт, бирок алар тилибиздеги чакка байланыштуу алгачкы башталыш пикирлерден болгондугу кадиксиз. Тилекке каршы, анын жазган грамматикасы андан ары өзү тарабынан да, кийинкилер тарабынан да өркүндөтүлүп иштелбей калган. Окумуштуу ак жеринен репрессияга кабылып, көзү өтүп кеткенден кийин анын китептери пайдалануудан алынып салынып, Касым Тыныстановдун жазгандарын окууга да, пайдаланууга да тыюу салынган.

Ошол эле маалда **ашыркы чак** деген термин 1940-жылга чейинки гана эмгектерде жолугат.

Ошентсе да кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмү, анын чактары К. Тыныстановдон кийин чыккан окуу китептерде айтылып, уламдан улам бул ойлор өркүндөп жазылып келген. Ошолордун катарында Ү. Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)” деген эмгеги жаралган. Китептеги автордун кириш сөзүндө, “Кыргыз тилинин этиш бөлүгү деген китепчени иштөөдө негизги алдыга коюлган максат:

1. Кыргыз тилинин морфологиясындагы этиш бөлүгүн илимий жактан чыңдоо менен, кайсы бир учурларына ар түркүн тактоо жүргүзүү болуп эсептелет.

2. Бул китепче мугалимдерге жана окуучуларга арналуу менен бирге алардын кыргыз тили илимине көз караштарын кеңитүү максатын да алдыга койгон. Кыргыз тилинин ушул күндө жашап турган мектеп грамматикаларынын этиш бөлүгүнө бир кыйла тактоолор киргизилди” (Бактыбаев, 4-б.), деп жазганынан бул эмгектин кыргыз тилиндеги этиштер боюнча эң эле алгачкы илимий изилдөө болгондугун билсек болот.

Эмгек анча көлөмдүү эмес болуп, 2,5 басма табак көлөмдө жарыкка чыккан. Китепте этиш, этиш сөздөр тууралуу маалымат берилип, этиштин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Эмгекте “Жалкы жана жалпы этиштер. Негизги этиштер. Катыш (буйрук) этиштер. Этиштин оң жана терс түрү жөнүндө. Этиштин түрлөрү. Жардамчы сөздүү этиштер. Курама атооч менен мүчөлүү жалпы этиштер. Этиштин жакталышы. Тууранды этиштер” – деген темалар талдоого алынып түшүндүрүлүп жазылган. Китептин мына ушул мазмунунда көрүнгөндөй, этиштин чактары боюнча атайын тема берилип жазылган эмес экени байкалат.

Этиштин чактары тууралуу атайын маалымат берилбей, мындай маанилер, чак маанилери, этиштин жакталышында айтылып өткөндүгүн көрөбүз. “Жакынкы чактын жакталышы” (Бактыбаев, 35-б.) деген теманын астында жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө *бар, кет, оро, жүр* деген этиштердин жакталышы таблица түрүнө келтирилип берилет да, “Жакынкы чак этиштин ички мааниси жагынан алып караганда, боло турган кыймылдын анык шексиз боло тургандыгын көрсөтөт. Мисалы: *мен мектепке барамын* дегенде, менин мектепке бара тургандыгым ачык айкын болуп турат” (35-б.), деп жазат.

Автор келер чактын айкын келер чак түрүн ошентип **жакынкы чак** деп атаган. Ал эми этиштин арсар келер чак түрүн **ашыркы чак** деп атап, кашаанын ичине **арсар** деген сөздү кошо жазган да, жекелик одоно жана

сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө *барар, кетер, оорор, жүрөр* деген этиштердин жакталышын таблица түрүнө келтирип берген (37-б.). Эмгекте кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы тууралуу маалыматтары мына ушулар.

Ошентип, Үсөй Бактыбаевдин китебинде этиштин айкын келер чак түрүн жакынкы чак, арсар келер чагын ашыркы чак деп К. Тыныстановдун термини колдонулуп жазылган. XX кылымдын отузунчу жылдарында мектеп окуучулары үчүн эмес, мугалимдер үчүн, болбосо атайын орто окуу жайлар үчүн кыргыз тили боюнча кыргызча жазылган ушул гана эмгек колубузга тийди. Биздин оюбузча, *айкын келер чакты жакынкы келер чак* деп, *арсар келер чакты* минтип **ашыркы келер чак** деп атагандык жаңылыштык болуп эсептелет. К. Тыныстанов ашыркы деген сөзгө узакка созулган деген маанини да кошуп жазып иштеген. Андан кийинки окуу китептерде бул жаңылыштык кайталанбай, *ашыркы чак* деген термин жолукпайт.

XX кылымдын отузунчу жылдарында И. А. Батмановдун кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшү боюнча “Части речи в киргизском языке (материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка)” деген эмгеги жарыкка чыккан. Эмгектин аты эле айтып тургандай окумуштуу кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн аныктап, аларга мүнөздөмө берүүгө аракеттенген (Части речи... – Фрунзе: Кыргызиздат, 1936), бирок ар бир сөз түркүмүнүн грамматикалык категориялары, этиштин чактары, анын ичинде келер чак этиштери да терең талдоого алынган эмес.

Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган атайын окуу китеби коллектив авторлор тарабынан 1964-жылы жазылып, ал китептин баш сөзүндө “бул эмгек биринчи тажрыйба болгондуктан, анда ар кандай кемчиликтердин да болушу мүмкүн” (1964, 4-б.) экендиги эскертилген. Бирок тогуз автордун биргелешип аткарган бул окуу китептин ийгиликтерин көп болгон деп эсептейбиз. Китептин биздин темабызга тиешелүү этиштин келер чак бөлүмүн А. Турсунов жазган: “Этиштин келер чагын уюштурууга катышуучу мүчөлөр

жана келер чактын бере турган маанилери ар түрдүү: кээ бирөөлөрү кыймыл-аракеттин келечекте болору анык экендигин билгизсе, айрымдары анын болору күмөндүү экендигин билдирет” (1964. 238-б.). Андан ары ошол маанилерге жараша **айкын келер чак** жана **арсар келер чак** деп келер чактын экиге бөлүнүшү айырмаланып көрсөтүлөт. Бирок, “айкын келер чак да этиштик уңгуга же негизге чакчыл *-а, -й* формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат” (1964. 239-б.), деп жөнөкөй учур чактын уюшулганы менен бирдей дегендей ой айтылып түшүндүрүлгөн. Ошол эле китептин башка бир бетинде жөнөкөй учур чактын “*-а, -й* формасындагы чакчыл этишке жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат” (1964. 230-б.), деп жазылган. Көрүнүп тургандай, аныктамалар бирдей, бирок ошол аныктамаларды түшүндүргөн мисалдарда жөнөкөй учур чакта жөнөкөй учур чакты, айкын келер чакта айкын келер чакты туюндурган маанилерде шек жок. Булар тууралуу изилдөөбүздүн кийинки главасында атайын сөз кылабыз.

Мына ушул грамматикада айкын келер чактын төрт мааниси катталган:

- 1) жакын арада боло турган кыймыл-аракет мааниси;
- 2) кээде кыймыл-аракеттин келечекте, качандыр бир убакта болорун билдирген маани;
- 3) экинчи бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан келип чыга турган натыйжаны билдирген маани;
- 4) адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракетти билдирген маани (1964. 239-240-б.).

Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү менен уюшула турганын конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт. Терс түрүнүн “*-бас* формасы менен” бериле турганы белгиленет (1964. 214-б.).

Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн 1980-жылы чыккан окуу китебинде этиш түркүмүн С. Кудайбергенов жазып, ага төмөнкүдөй аныктама берет: “Этиш – кыймыл-аракетти билдирет. Кыймыл-аракеттин мааниси кең. Ал *жүгүр, чурка, бас, каз, жаз* сыяктуу

кыймыл-аракеттиги ачык билинип турган этиштер менен бирге ал-абал (*отур, тур*), ал-абалдын өзгөрүшү (*кара, агар, жаша*) жана *эсте, ойло, ук, тыңша* сыяктуу түшүнүктөрдү да кыймыл-аракет түрүндө көрсөтөт” (Давлетов, Кудайбергенов, 1980. 132-б.). Ошентип, негизинен этиштердин кыймыл-аракеттин ачык билдиргенден башка да этиш маанилердин бар экенин белгилеп келип, автор аларды *учур чак, келер чак* жана *өткөн чак* этиштер деп бөлүштүрөт. Албетте этиш сөз түркүмүнүн түрлөрүн атаган бул терминдер буга чейин эле колдонулуп келе жаткан терминдер болуп саналат.

Этиштин келер чагын С. Кудайбергенов минтип аныктайт: “Келечекте болуучу кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышы бирде күмөнсүз, ачык болсо, бирде күмөн туудурушу мүмкүн. Ушул маанисине карата келер чак айкын келер чак, арсар келер чак болуп өз ара экиге бөлүнөт”. Айкын келер чак “формалык белгиси боюнча учур чактын *-a// -e// -й* формасынан айрылбайт. Келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контексти боюнча аныктала” турганын атайы белгилеген. Буга чейинки китептерден айырмаланып, бул окуу китепте айкын келер чактын эки гана мааниси көрсөтүлгөн. 1. Кыймыл-аракет сүйлөнгөн мезгилден кийин болорун билдирет. 2. Адаттанган сыяктуу дайыма болуучу кыймыл-аракетти туюндурат. (Давлетов, Кудайбергенов, 1980. 172-б.).

Бул эки китептин экөөндө тең келер чакты уюштурган грамматикалык каражаттардын, чакчыл мүчөсү менен жак мүчөлөрдүн, жөнөкөй учур чакты да уюштура тургандыгы айтылган. Учур чак же келер чак экендиги контекстте гана ажыратылат деп көрсөтүлгөн. 1964-жылдагы окуу китепте минтип жазылган: “Айкын келер чак да, жөнөкөй учур чак да бирдей эле мүчөнүн жардамы менен уюшулгандыктан, алар сырткы түрү жагынан бири-бирине окшош келет. Бирок контекстен ал этиштердин учур чактык же келер чактык мааниде тургандыгы ачык эле билинип турат: *Мойнуна салып койгон мала кызыл крепдешин косынкасынын учу желге желбирейт.* (Т. Сыдыкбеков). *Төрдөн күлкү чыгат. Кобур-собур үндөр угулат.* (Т. Сыдыкбеков) (*учур чак*).

Камгак учкан тигил талаа

Көк жибекке айланат

Гүлдөрүнө булбул сайрап,

Кеткис болуп байланат.

(А. Токомбаев) (*келер чак*). (1964. 239-б.).

Жарым кылымдан ашык мезгил мурда жазылган окуу китептен келтирилген бул мисалдардагы этиш сөздөрдүн (*желбирейт, угулат, айланат, байланат*) жөнөкөй учур чакты же айкын келер чакты билдире турган өзгөчө грамматикалык белгилери жок. Сүйлөмдөрдөгү айтылып жаткан ойлорго, башкача айтканда, контекстке карап гана алардын кайсынысынын жөнөкөй учур чакты же айкын келер чакты билдирип турганын ажырата алабыз. Бул боюнча авторлордун айткандарына кошулабыз.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун китебинде арсар келер чак тууралуу айтылган ойлор да негизинен бирдей. Эреже сыяктуу болуп түшүндүрүлгөн түшүндүрмөдө гана айырма бар экени көрүнөт. “Арсар келер чак этиштик уңгуга же негизге атоочтуктун *-ар* мүчөсүнүн, андан кийин тийиштүү жак мүчөнүн уланышы менен түзүлөт” (1964. 242-б.).

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдор жазган окуу китепте бул эреже сөз айтылбай, “Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп *-ар / -ер* мүчөсү эсептелет” (Давлетов, 1980. 172-б.), деп гана аныктама берилген да, арсар келер чак өтө кыска баяндалып түшүндүрүлгөн. Арсар келер чактын маанилери да, “1) кыймыл-аракеттин болушун арсар көрсөтөт; 2) адаттанган сыяктуу же жаратылышы боюнча мүнөздүү болгон кыймыл-аракетти билдирет. Арсар келер чактын бул мааниси, учур чактыкты сыяктуу, сүйлөнгөн мезгилге карата аныкталбайт” (Давлетов, 1980. 172-173-б.), деп эки топко бөлүнүп көрсөтүлгөн.

Ал эми 1964-жылы чыккан окуу китепте болсо, арсар келер чактын *эле, экен, беле, бекен* жардамчы этиштердин катышкандыгы менен уюшулганы

жана терс формада айтылып уюшулганында *-бас* мүчөсүнүн катышуусу тууралуу да кенири сөз кылынып айтылган (1964. 243-245-б.).

Этиш сөз түркүмүнүн келер чагы тууралуу профессор И. Абдувалиев бир канча кененирээк түшүнүк берген. Жогорку окуу жайлардын “Кыргыз тили жана адабияты” адистигинде окуган студенттер үчүн жазган окуу китебинде, “кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн баштапкы форма турушунда эле грамматикалык чак маанилери бар болот” (2008. 187-б.), деп жазып, этиш сөздөрдүн дайыма биринчи жактын атынан экинчи жана үчүнчү жактарга карата буюруу, өтүнүү сыяктуу маанилерде айтыларына маани берген. Бирок, өзүнөн мурдагы жарык көргөн окуу китептердин, окуу куралдардын традициясынан чыкпай бул автор да кыргыз тилиндеги келер чак этиштерди *айкын келер чак, арсар келер чак* деп экиге бөлүп карайт (2008. 187-192-б.).

Айкын келер чакка мүнөздөмө берип, “Айкын келер чак учур чактай эле чакчыл негиздерге тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат” (2008. 188-б.), деп жазып, айкын келер чактын учур чактан болгон айырмачылыктарын көрсөтүп жазат. Андан ары айкын келер чактын туюндурган грамматикалык маанилерин баяндап, уюшулуш жолдорун көрсөтүп жазган.

Арсар келер чакка мүнөздөмө берип, анын грамматикалык маанилерди уюштурушун жана арсар келер чак маанилердин уюшулуш жолдорун көрсөтөт. Башка окуу китептерден, эмгектерден айырмаланып бул окуу китепте арсар келер чактын уюшулушунун жети түрү ачылып көрсөтүлүп жазылган (2008. 190-191-б.).

Бул автордун окуу китебинин экинчи басылышында бир топ башкача ойлор айтылган. Учур чактын уюшулушундагы грамматикалык каражаттар саналбайт да, көбүнчө татаал формада ишке ашарын жана жөнөкөй учур чактын *-ууда* мүчөсү менен уюшулары айтылат (Абдувалиев, 2014. 168-171-б.).

Окумуштуу учур чакты, тактап айтканда, татаал учур чакты уюштурууга катышкан *жат, тур, жүр, отур* сыяктуу жардамчы этиштерге

токтолуп өтүп, алардын катышуусундагы чакчылдын мүчөлөрүнүн ролу белгиленип көрсөтүлөт. (Абдувалиев, 2014. 170-171-б.).

Ал эми келер чактын уюшулушунда бул окуу китеп да өзүнүн мурункулардан кескин айырмалана бербеген. Бирок анда сөз маанилерине өзгөчө маани берилип, “кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн баштапкы форма турушунда эле грамматикалык чак маанилери бар болот. Анткени алар биринчи жактын атынан экинчи же үчүнчү жакка талап кылуу, буюруу, өтүнүү маанилери менен кандайдыр кайрылуу иретинде айтылат. Ал эми талап кылуу, буюруу, өтүнүү, кайрылуу маанилериндеги сөздөрдө кыймыл-аракеттин сүйлөшүп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы, айтылган сөздүн сонунда аткарыла тургандыгы кошо жүрөт” (Абдувалиев, 2014. 182-б.), деп жазган. Чынында эле ар кандай этиш сөздүн баштапкы формасы экинчи жак, жекелик сан, талап кылуу маанилеринде болот. Кыргыз тилинде гана эмес, дээрлик бардык түрк тилдеринде этиштин баштапкы формасы мына ушундай экендиги талашсыз.

Ал эми ошол экинчи жак, буюруу дегендин өзү кыймыл-аракеттин, ал-абал көрүнүшүнүн алдыда боло турганын, келечекте аткарылышын талап кылат. Ошону менен бирге окуу китепте келер чакты уюштурган каражаттар да көрсөтүлүп, мисалдар берилген (Абдувалиев, 2014. 182-184-б.).

1.5. Кыскача тыянак

Тил илиминде, анын грамматикасынын морфология бөлүмүндө этиш сөз түркүмү негизги бөлүмдү түзөт. Этиш сөздөр убакыт, мезгил менен байланышып, этиштик маанилер убакыт бирдигинде ишке ашып же ишке аша турган болуп туюндурулат (Абдувалиев, 2019. 99-б.). Ошондуктан этиштер учур чактагы, келер чактагы жана өткөн чактагы аткарыла турган касиетке ээ болот.

Тил илиминде этиштердин чак боюнча өзгөргөндүгү тууралуу окумуштуулардын айткандарын жогоруда кыскача иликтеп өттүк. Түрк жана кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөргө, морфология, грамматика окуу

китептерге талдоо жүргүзүлдү. Мунун натыйжасында бардык түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде этиштин келер чагы айкын келер чак жана арсар келер чак деп экиге бөлүнөрү айкын болду.

Айрым түрк тилдеринде учур-келер чак деп талдап түшүндүрүп иликтенген. Мындай көрүнүштүн негизи түрк тилдеринде да, кыргыз тилинде да келер чакты өзгөчөлөнтүп башка чактардан бөлүп көрсөтүп турган грамматикалык өзүнө гана тиешелүү болгон каражаттын жоктугунан болуш керек деп ойлойбуз. Дээрлик бардык түрк тилдеринде этиштин келер чагы чакчылдын *-a / -й* мүчөсүнөн кийин жак мүчөлөрдүн жалганышы менен уюшулат. Учур чактын татаал түрүнүн да уюшулушу этиш уңгуга (негизге да) чакчылдын *-a / -й* мүчөсүнөн кийин тиешелүү жак мүчөлөрүнүн уланышы менен уюшулат.

Ошентип, келер чак менен учур чактын уюшулушу структуралык жактан бирдей болуп, контексттик маанилеринде гана айырмалар орун алат. Ошентип, учур-келер чак деп айтылып калышы грамматикалык маанилердеги айырмачылыктар билинбей калгандан болуш керек.

Кыргыз тилинде грамматикалык маанилердеги учур чактык же келер чактык айырмачылык контекст боюнча, сүйлөмдүн жалпы мааниси боюнча так эле ажыратылат.

Этиштин келер чак маанилери жогорудагы көрсөткүчтөр менен эле туюндурулбай, башка көрсөткүчтөр менен да берилиши анык. Ошондон ушул этиштин дал ушул келер чак маанилери атайын лингвистикалык изилдөөгө алынып олтурат.

II БАП

ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Кыскача киришүү

Тилдин жандуу көрүнүшүндө этиштин жак категориясы негизги ролду ойнойт. Анткени этиштер кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирип, кандайдыр күчтүн таасири менен аткарылат. Тилдин жандуу көрүнүшү көбүнчө кишилердин пикир алышуулары аркылуу жүргөн карым-катыштар аркылуу ишке ашат. “Жак категориясы - сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун синтаксистик байланышын билдирүү милдетин, башкача айтканда, жак мүчөлөр жалганган сөз сүйлөмдө дайыма баяндоочтук милдет аткарат. Кандай гана кыймыл-аракет болбосун, алар дайыма грамматикалык жак – логикалык субъект тарабынан иштелет. Кыймыл-аракет бир же бир канча субъект тарабынан иштелиши мүмкүн; иштин кайсы жак тарабынан иштелгендиги баяндоочтук милдет аткарган сөздөрдөгү жак мүчөлөр аркылуу белгиленет” (1964. 254-б.). Жак боюнча айтылган бул ой С. А. Давлетов тарабынан такталып, төмөнкүчө түшүндүрүлөт. “Сүйлөөчү адам жана ал тараптагылар биринчи жак, сөздү тыңдоочу адам(дар) – экинчи жак, сөзгө катышпаган, бирок ал(ар) жөнүндө сөз (речь) жүрүп жаткан адам(дар) же башка нерсе(лер) үчүнчү жак болуп эсептелет. Ушуга ылайык I, II, III жак деген маанилер белгиленет. Ошентип, булар - I, II жана III жак жөнүндөгү маанилер – жак категориясынын мазмунун түзөт” (Давлетов, 2010. 389-б.).

Этиштин чак жана ыңгай маанилерде колдонулушу мына ушул жак категориясына түздөн-түз байланыштуу болот. Этиш сөз кайсы жак тарабынан айтылгандыгы пикир алышууда ачыкталат. Ошондуктан чактар, тактап айтканда, келер чак тууралуу сөз болгондо этиш сөздөрдүн мына ушундай касиеттеринин кайсы жакта айтылып жаткандыгын эске алуу маанилүү.

Этиш сөздөр көбүнчө заттын кыймыл-аракетин билдирип, айтыла турган ойду жыйынтыктап, адамдардын өз ара пикир алышууларын ишке ашырып турат. Ал эми адамдардын ортосундагы пикир алышуу кандайдыр бир убакыт бирдигинде болот. Белгилүү болгондой, заттардын кыймыл-аракети али боло элек болуп, мына ошол келер чак маанилерин билдирет.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз тилинде этиштин келер чагы башка чактардын катарында биринчи жолу Касым Тыныстанов тарабынан түшүндүрүлүп жазылган. Атактуу тилчи этиштин келер чагын **жакынкы келер чак** жана **ашыркы келер чак** деген түрлөргө ажыратып көрсөтүп, мисалдар менен түшүндүрүп, андан ары келер чак этиштердин одоно түрүн жана сылык түрүн да түшүндүрүп жазгандыгын (Тыныст. Эне тилибиз. 2-китеп) жогоруда айтып өткөнбүз.

К. Тыныстановдон кийин кыргыз тилинде келер чак **айкын келер чак** жана **арсар келер чак** деп такталган. И. Абдувалиев акыркы чыккан китебинде кыргыз тилиндеги келер чак тууралуу мындай ойду айткан. “Кыргыз тилинде этиштер көбүнчө биринчи жактын атынан экинчи жакка карата талап кылуу, буюруу, кайрылуу маанилери менен айтылат. Ал эми талап кылуу, буюруу, кайрылуу маанилериндеги сөздөрдө кыймыл-аракеттин сүйлөшүп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы, айтылган сөздүн соңунда аткарыла тургандыгы кошо жүрөт. Мисалы, *ал-, бер-, бил-, жан-, жап-, жат-, же-, жет-, жит-, ме-, жул-, жык-, кач-, көр-, мал-, мин-, ой-, оку-, сат-, сана-, тай-, так-, тап-, теп-, тил-, ук-, ула-, ур-, ут-, уч-, үй-, эк-, чак-, чал-, чан-, чап-, эш-* ж.б.” (Абдувалиев, 2019. 132-б.).

Алдагы мисалдардан келер чак даана билинип тургандай этиштин келер чагы этиш уңгулардын өзүндө эле айтылып турат. Этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык мына ушундай маанилери көбүнчө сүйлөшүүлөрдө, башка сөз менен айтканыбызда, диалог болуп айтылган сөздөрдө ишке ашат. Диалогдун мүнөзүнө карап, пикир алышуудагы ойдун убакытка, мезгилге болгон катыштыгы аныкталат. Анткени диалог сүйлөшкөндөрдүн ортосундагы суроо, жооптор менен айтылып ишке ашат. Ар бир айтылган сөз

менен бирге убакыт өтүп турат, мезгил токтобойт. Мына ушулардай жаратылыштын кыймылда болуп тургандыгы сыяктуу методологиялык көрүнүштөрдүн этиш сөздөрдү, айрыкча этиш сөздөрдүн чак категориясын изилдөөдө көңүлдүн борборунда болушу талап кылынат.

Суроо, жооптор кандайдыр бир өтүп кеткен учур, өткөн бир окуя, өткөн кыймыл-аракет тууралуу болушу да мүмкүн. Мына ошол учур, ошол окуя, ошол кыймыл-аракеттер, албетте, болуп өткөн реалийлер болуп саналат да, мындайда өткөн чак мааниси туюндурулат.

Бирок сүйлөшүүдө диалогдо сүйлөшүп жаткан тараптардын өз ара мамилеси чагылдырылып, бири талап кылуучу, буюруучу болот да, экинчиси анын талабына, буюрганына жараша жооп кайтарып жаткан тарап болуп, пикир алышуулар ишке аша берет. Ошол өз ара талап кылуу, буюруу, өтүнүү, суроо сыяктуу аракетти жарата турган сүйлөшүүлөр алдыда боло турган учур, окуя, кыймыл-аракеттер жөнүндө жүрөт да, этиштин келер чак мааниси диалогдо, жандуу пикир алышкан кездерде айтыла берет. Белгилүү жазуучу Өскөн Даникеевдин “Мурас” романынан бир диалог мисал келтиребиз:

“Топ арасынан дагы үндөр чыкты:

- *Эл аралык абал ал кандай азыр?*
- *Ошо жөнүндө айтсаңыз?*
- *Ар кимдер а-бу дешип эле ...”* (37-б.)

Диалогдо билип алыш үчүн талап кылуу, суроо мааниси жүрүп, жооп берүүчүнүн айтып берер аракетин күтүп жатат. Билип алыш үчүн берилген суроо менен жооп күткөндүн өзүндө алдыда келе турган аракет болот. Мисалда келер чак мааниси суроо интонациясы аркылуу да туюндурулуп жатат. Жоопту угуу үчүн суроо коюлуп (*айтсаңыз?*) күткөндүктүн өзүндө пикирлештин айта турганынын бир аз убакыттан кийин болору даана байкалып, этиштин келер чак мааниси бир эле сөз, жөнөкөй сөз (*айтсаңыз?*) менен жаралды. Келер чак уңгу сөзгө (*айт*) талап кылуу грамматикалык суроо мааниси менен айтылды. Бул жерде экинчи жактын *-саңыз* (одоно түрү

-саң) мүчөсү жооптун сылык формада экинчи жактан күтүп жаткандыкты билдирди. Келер чак уңгунун өзүндө айтылып (*айт*) билинип жатат.

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн уңгу же негиз формасы жекелик санда, экинчи жакта, буйрук ыңгай формасында айтылган болуп саналат (Юдахин, 1940). Кыргыз тилинде гана эмес, бардык түрк тилдеринде этиштердин уңгу түрүндө көрүнүшү жекелик сан, экинчи жак, буюруу формада айтылышы болуп саналат да, алардын грамматикаларында минтип жазылбай, сөздүктөрдө гана ушинтип айтылып жазылган. Бир нече сөздүктөн мисал келтиребиз.

Хакас тилиндеги этиш сөздөр сөздүктө “... основа глагола в форме повелительногоклонения 2-го лица единственного числа” (“... этиштин негизи жекелик санда, экинчи жакта, буйрук ыңгайда болот”), деп түшүндүрүлүп жазылган (ХРС, 11-б.).

Тувача-орусча сөздүктө “глаголы приводятся в форме причастия будущего времени с указанием основы в скобках ...” (“этиштер кашаада негизи көрсөтүлүп, келер чак чакчыл формасында келтирилет ...”) деп аныктама берилген (Тув.-РС, 16-б.).

Бизге жакын кошуна болуп жашап келе жаткан өзбектердин тилин алып карасак да, этиштин келер чагы этиштин жак мүчөлөрүнүн жардамы менен келер чакты билдирген чакчылдардан уюшулат (Боровков, 707-б.). Демек, дээрлик бардык түрк тилдеринде этиштер пикир алышууларда чакчыл мүчөлөрү жана тиешелүү жактарды билдирген грамматикалык каражаттар менен айтылып колдонулат.

Кыргыз тилиндегисин, жогор жакта белгилеп өткөнүбүздөй, Константин Кузьмич Юдахин сөздүгүнүн баш сөзүндө аныктап жазган.

Кыргыз тилинде этиштин келер чагы уңгу этиштердин мааниси менен эле эмес, тиешелүү ар кандай лексика-грамматикалык каражаттар менен да, жардамчы этиштердин катышуусу менен да, айрым бир башка сөздөрдүн катышуусу менен да уюшула берет. Төмөндө, биздин изилдөөбүздө мына ушулар тууралуу айтылып, талдоолор, иликтөөлөр жүргүзүлөт.

2.2. Этиш сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү

Кайсы гана тил болбосун, андагы этиш сөздөр кыймыл-аракетти билдирет. Ал эми кыймыл-аракет мезгилдин өтүшү менен аткарылып тынымсыз өтө берет. Кыргыз тилинин грамматикасында этиштин маанилик топтору берилип, алардын лексика-грамматикалык төрт тобу көрсөтүлгөн. Алар: кыймыл этиштер, абал этиштер, өзгөрүм этиштер жана сезим этиштер болуп эсептелет (Абдувалиев, 2014. 141-б.). Кыймыл этиштер кыймыл-аракетти, абал этиштер ал-абалды, өзгөрүм этиштер болсо, сандык же сапаттык өзгөрүүлөрдү, сезим этиштер адамдын акыл-ой ишмердигиндеги кыймыл маанилерин билдире тургандыгы баяндалган. Этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык мына ушул маанилик топторунун алгачкы экөөндө, кыймыл этиштер менен абал этиштерде этиш сөз түркүмүнүн эрежесинде айтылган кыймыл-аракет менен ал-абал бар болуп даана байкалат. Ал эми өзгөрүм этиштер менен сезим этиштерде болсо, кыймыл-аракет да, ал-абал да байкала бербейт. Ошондой болсо да, мисалы, өзгөрүм этиштери убакыттын, мезгилдин өтүшү менен өзгөргөндүккө кабылып, билинбеген, тынымсыз акырындык менен жүрүп турган кыймылдын натыйжасы катары көрүнөт. Өзгөрүм этиштердин лексика-грамматикалык маанилеринен убакыт бирдигинде боло берген, боло турган билинер-билинбес кыймылды туябыз. Сезим этиштерде болсо, кыймыл-аракеттин же ал-абалдын көрүнүшү адамдын акыл сезиминде гана болуп өтүп, булар да билинер-билинбес кыймылдын натыйжасы катары көрүнө берет.

Ошентип, жалпысынан этиштер тилдеги кыймыл-аракетти жана ал-абалды билдирген сөздөр деп таанылат.

Демек, тилдин тынымсыз өсүп-өнүгүп, өзгөрүп жүрүшү менен кыймыл процесси өтө тыгыз байланышта экендигин туюп билүүгө болот. Бул философиялык тил менен айтканыбызда материянын мезгилде, мейкиндикте, кыймылда жашай тургандыгынын мисалы болуп эсептелет. Демек, грамматикалык субъекттин мейкиндикте убакыт бирдигиндеги кыймылынын туюндурулушу этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилери болуп

эсептелет. Мына ушул кыймыл-аракеттерди, ал-абалды туюндурган сөздөрдүн иликтенип изилдениши, ошентип, мезгилдин, убакыттын болуп жаткан, өтүп жаткан, өтүп кеткен жана али өтө элек көрүнүштөрү менен тыгыз байланышта каралып, ошол мезгилге жараша айырмачылыктардын бардыгын туюндурган жагдайлары менен бирге иликтенип изилдениши зарыл. Ушундай жагдайларга жараша этиштин чактарынын, анын ичинде биздин изилдөөбүздүн объектиси болуп эсептелген келер чактын иликтенип изилдениши ишке ашат.

Ошентип, кыргыз тилинин лексикалык курамындагы этиш сөздөрдү иликтеп изилдөөнүн мейкиндик, мезгил жана кыймыл процесстеринин алкагында тилдин жандуу көрүнүштөрүн чагылдырган конкреттүү мисалдардын тандалып, терең талдоого алынып изилдениши талап кылынат. Жаратылыштын, адам коомунун дайыма кыймылда болуп турушу этиш сөз түркүмүн талдап иликтеген мисалдардын ар биринде даана чагылдырылып турушу керек.

2.3. Келер чак маанилерин изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору

Грамматикада кыргыз тилинин келер чак маанилери учур жана өткөн чактардын маанилери менен тыгыз байланышта, белгилүү деңгээлде аларга карама-каршы коюлуп иликтенип изилденип келе жатат. Мунун өзү азыркы кыргыз тилинде грамматикалык чак маанилеринин туюндурулушу чакчылдардын маанилери жана көбүнчө чакчылдын мүчөлөрүнүн катышуулары менен ишке ашат. Азыркы кыргыз тилинде келер чактын алгачкы болуп катталышы, жогор жакта белгилеп өткөнүбүздөй, *ашыркы чак* деген термин менен ХХ кылымдын 20-жылдарында белгилүү окумуштуу, коомдук ишмер Касым Тыныстановдун китептеринде оозго алынып катталган. Этиштин чактары конкреттүү сөздөрдө, алардын лексикалык маанилеринде баяндалгандыктан, биз бул жерде К. Тыныстановдун кыргыз тилиндеги сөздөрдү *уңгу сөз, курама сөз* жана *улама сөз* деп үч топко

бөлгөнүнө көңүл бөлүшүбүз керек. Окумуштуу бардык сөздөрдүн мына ушул үч топтун бирине кире тургандыгына маани берип жазгандыгын байкоого болот. Андан ары атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү ажыратып карайт да, этиштерди да *уңгу этиши*, *курама этиши* жана *улама этиши* деп үч топко бөлүп жазган. Окумуштуунун *уңгу этиши* деп жазганы этиш уңгулар жана этиштик негиздер, *курама этиши* дегени куранды мүчөлөр менен жасалган этиштер, ал эми *улама этиши* дегени болсо, уланды мүчөлөр жалганып турган этиш сөздөр болуп саналат. Бул акыркылары этиш сөздөрдүн грамматикалык жактан өзгөргөн формалары болуп эсептелет.

Азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн маанилери этиштик бардык категориялардын, этиштик уңгу жана негиз сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилеринен келип чыгыш керек. Этиштик негиздер К. Тыныстанов этиш сөздөрдү бөлүп жазганында эле аныкталган болуп саналат. Анын *уңгу этиштер* жана *курама этиштер* деген топтору этиштик негиздер болуп саналат да, мына ушул көз карашка таянсак, кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн ички демин, өз табиятын байкайбыз.

Кыргыз тил илиминде К. Тыныстановдон кийин дээрлик 1964-жылдагы грамматикага чейин жазылган мектеп грамматикаларында да, айрым бир жогорку жана атайын орто окуу жайлары үчүн жазылган грамматикаларда, окуу куралдарда да этиш сөздөрдүн, жалпы эле бардык сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн негиздери тууралуу ойлор жазыла бербей келген.

Ошентип биз үчүн келер чак маанилери боюнча методологиялык багыт боло турган эмгек болуп Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология деген эмгектер эсептелет. Мындай эмгектерде, грамматикаларда этиш сөз түркүмү, анын ичинде этиштин чактары боюнча кеңири түшүнүк берилип жазылат. Биздин илим изилдөө ишибизге жол көрсөтөр методологиялык эмгектердин алгачкысы болуп Касым Тыныстановдун морфология боюнча жазган эмгектери кызмат кылат. Белгилүү деңгээлде кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшүн аныктап иштелген анын эмгектери мындан дээрлик жүз жыл илгери жазылган. Анын эмгектери үлгү болорлук эч кандай

эмгектердин жок кезинде жазылып, ошонусуна карабай кыргыз тилинин ички табияты чагылдырылып, башка тилдердин таасирлери боло электе жазылган эмгектер болуп саналат. Касым Тыныстановдун эмгектерине тарыхый шарттуулук менен карап мамиле кылдык.

Кыргыз тилинин грамматикасы (Фрунзе, 1964), Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (Фрунзе, 1980), Азыркы кыргыз адабий тили (Б.: 2009), Азыркы кыргыз тили (Б.: 2015) башка грамматикалардагы, жогорку окуу жайлардын окуу китептериндеги келер чак тууралуу берилген түшүндүрмөлөр изилдөөбүздүн жүрүшүнө, изилдөө методдорун аныктоого, планды жакшылап иштеп чыгууга өбөлгө болду.

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн чак категориясы, тактап айтканыбызда, этиштин өткөн чагы боюнча Б. Ө. Орузбаева атайы илим изилдөө иштерин аткарып, монография жарыялаган. Чак категориясынын бир тарабы болуп саналган биздин изилдөөбүзгө, келер чак боюнча изилдөөлөр үчүн академиктин бул изилдөөлөрүнүн мааниси чоң.

Азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөр, алардын жасалышы боюнча профессор С. Кудайбергенов эки монография жарыялаган. Этиштердин теориялык маселелери иликтөөгө алынып, алардын атооч сөздөрдөн жана этиш сөздөрдөн сөз жасоочу куранды мүчөлөр аркылуу жасалыштары тарыхый өңүттөн каралып чыкканынын биздин ишибиз үчүн пайдасы тийбей койбойт.

Академик Б. М. Юнусалиевдин Киргизская лексикология (Фрунзе, 1959) деген монографиясындагы сөздөрдүн тарыхый келип чыгыш маселелери, уңгу жана уңгу сөз тууралуу айтылган ойлор, изилдөөлөр методологиялык жактан ишибиздин андан ары изилденишине баалуу материалдарды берди. Лексикологиялык изилдөө болуп эсептелгени менен Б. М. Юнусалиевдин изилдөөсүндө кыргыз тилинин лексикалык составынын тарыхый өсүп-өнүгүш маселесинин каралышы сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшүнүн терең изилденишинде этиш сөздөрдүн грамматикалык каражаттар менен өзгөргөн түрлөрү иликтенген. Ал эми сөздөрдүн

грамматикалык каражаттар менен өзгөргөн көрүнүштөрү этиш уңгулардын мисалдарында да иликтенип, ийгиликтүү ишке ашкан. Ошентип Б. М. Юнусалиевдин монографиясы илим изилдөөгө киришүүдө методологиялык эмгек болуп, изилдөө методдорубузду аныктоого жардам берген эмгек болуп кызмат кылды.

Этиштердин изилденишинде негизинен салттуу методдор колдонулуп, жыйынтыктар мисалдардын талданып чыгышы менен коштолот. Кыймыл-аракеттер ар дайым убакыттын бирдигинде өткөндүктөн бир нече мисалдар келтирилип, алардагы этиш сөздөрдүн мезгил агымындагы аткарган милдеттери, грамматикалык кыймыл маанилеринин мүнөзү жана сөз болуп жаткан кездеги көрүнүшү талдоого алынат. Ар кандай кыймыл-аракеттердин, ал-абалдын сөз болуп жаткан учурга карата реалдуу көрүнүштөрү, сөз болуп жаткан учурдан бир канча мезгил кийин аткарыла тургандыгын аныктоо, аткарылар-аткарылбас мүнөзүнө баа берилиши менен иликтенүүлөрү салттуу болуп саналган байкоо методу менен эле аныктала бербейт. Ар бир этиш сөздүн, татаал формада келген этиштердин ар бир компонентинин лексика-грамматикалык маанилеринин мүнөзү сөздөрдү бири-бири менен салыштыруулар, алардын лексика-грамматикалык маанилериндеги өзөрүүлөргө байкоо жүргүзүү менен иш жүрөт.

Иштин жүрүшүндө сөздөрдүн структуралык жактарындагы өзгөрүүлөр, ар бир структуралык бөлүктөрүндөгү тыбыштык өзгөрүүлөр менен бирге лексикалык гана эмес, грамматикалык да маанилериндеги көрүнүштөр, маанилик жылыштар диалектилердин фактылары жана тектеш тилдердин фактыларын да мисалга тартуу менен жүрүп, иштин тиешелүү бөлүмдөрүндө салыштырма жана салыштырма-тарыхый методдордун тажрыйбаларына да кайрылуулар болду.

2.4. Келер чак маанилери менен мезгил агымынын катыштыктары

Этиш сөздөр кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет. Мисалы: *Болгондо аларга бак айтып коюптур.* (Ч. Айтматов). Жолу болгондук, бактылуу болгондук абалды этиш сөз (*айтып коюптур*) билдирип жатат. Бул мисалда кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан учурдан мурдараак, белгисиз мезгил мурда болуп өткөндүгү туюндурулуп жатат.

Силер кошо барып, былтыркы аңыздан машак терип келгиле. (Ө. Даникеев). Бул жерде кыймыл-аракетти билдирген сөздүн лексика-грамматикалык маанилеринин сөз болуп жаткан убакыттан кийин аткарыла тургандыгы айтылып жатат. Сүйлөмдө аткарыла турган кыймыл-аракет этиш сөз, татаал этиш сөз (*терип келгиле*) менен туюндурулду.

Ар кандай кыймыл-аракет, ал-абалдар, философиянын тили менен айтканда, мейкиндикте жана мезгил бирдигинде, башкача айтканда, убакыт бирдигинде болуп турат. Ал эми кыймыл-аракетти аткарган субъект мейкиндикте материя катары көрүнүп, ал тилде айтылганда кыймылдаткыч күч катары көрүнүп, көбүнчө сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарат. Грамматикалык ээ, ошентип, реалдуу субъект болуп көрүнүп, кээде реалдуу субъектиге дал келбей да кала берет.

Убакыт деген нерсе эч бир токтобой өтүп турган кубулуш болуп эсептелет да, ал кыймыл-аракет менен өтө тыгыз байланышта болот. Демек, кыймыл-аракет сөзсүз түрдө убакыт, мезгил менен байланышта болуп, ошол убакыт же мезгилдин бирдигинде аткарыла турган, аткарылган же аткарылып жаткан көрүнүш болуп саналат. Ошентип тилдин лексикасындагы этиш сөздөр дайыма кыймылдын же бейпил абалдын көрүнүшү болуп туюндурулган көрүнүштөрдүн аталыштары катары тилде жашап жүрүп отурат. Мезгил бирдигиндеги кыймыл-аркеттер же ал-абалдар ар кандай абалдарда боло берет.

Жакшы болор уулуң

Он төртүндө октолот,

Ош бешинде токтолот.

Жаман болор уулуң

Он төртүндө октолбойт,

Ош бешинде токтолбойт. (Жеңижок).

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын абалынын оң мааниде (*октолот, токтолот*) да, терс, аткарылбас маанисинде (*октолбойт, токтолбойт*) да боло тургандыгын биз улуу акындын ыр саптарынан көрүп билип жатабыз. Ошол эле учурда адамдын (*уулдун*) кыймыл-аракет абалынын келечекте кандай боло тургандыгын туюндурган этиш сөздө (*жакшы болор, жаман болор*) мезгилдин алдыдагы көрүнүшүн туюндурган аракет мааниси бар.

Ал эми улуу демократ акын Токтогул Сатылгановдун “Өмүр” деген ырынан мисал алып карасак, адамзаттын өмүр кечирип жашоо турмушунун тынымсыз өтө берген көрүнүшү ырга салынган.

Ат арыбас болсочу,

Жаш карыбас болсочу.

Жаратканы чын болсо,

Жай-жайына койсочу. (Токтогул).

Кыймыл-аракеттин аткарыларына карата каалоо тилектин айтылышы убакыттын кийинки мезгилинде боло турганындай баяндалат. Убакыттын токтолбой өтүп кете тургандыгынын мааниси кошо айтылып ырдалган.

Ошентип, жогорудагы эки акындын ырларынан мезгилдин токтолбой өтө берери, ар бир мезгил учурунда кыймыл-аракеттин боло берерлиги, болуп өткөн жыйынтыктары туюндурулган.

Бул мисалдардан биз грамматикадагы этиш сөз түркүмүнүн лексикалык маанилеринин али аткарыла электиги менен аткарылып жыйынтыкталганын же аткарылып жыйынтыктала турган көрүнүштөрүн байкадык. Ошентип, этиш сөз түркүмүн иликтеп изилдөөдө мезгил бирдиктери менен тыгыз биргеликте карап изилдөөнүн зарылдыгы өзүнөн-өзү туюндурулуп жатат.

Ал эми биздин бул изилдөөбүздө этиш сөз түркүмүнүн келер чак маанилери болгондуктан дайыма убакыттын алдында келе турган агымынын арасындагы кыймыл-аракеттер, ал-абалдар тууралуу сөз кылып иликтөө жүргүзөбүз. Демек, этиш сөздөрдүн али аткарыла элек, али боло элек, келечекте боло турган кыймыл-аракеттерин ажырата байкоо жүргүзүү ыкмалар менен, башкача айтканда, лингвистикалык байкоо методунун тажрыйбалары менен иш жүргүзүшүбүз керек. Кыймыл-аракеттин убакыт бирдигинде жүрүшүн, жүрө турганын байкоо методу менен гана туюп аныктайбыз.

Айрыкча кыймыл-аракеттин келечекте боло турганын лингвистикалык байкоо методу менен ойго келтирип туюп билип аныктайбыз. Ошону менен бирге жазууда келечекте боло турган же аткарыла турган кыймыл-аракеттин катталышы кыргыз тилинде тиешелүү грамматикалык каражаттардын жардамы менен туюндурулуп жазылат. Мына ушул процесс тилдин колдонулушу болуп эсептелип, тилдин жандуу көрүнүшүн шарттайт. Келер чактын туюндурулушу автордук баяндоолордо жана көбүнчө диалогдук сүйлөшүүлөрдө жана суроо-талап маанилериндеги айтылган ар кандай ойлордо болот.

Ошондон улам этиш сөздөрдүн келер чак маанилери мезгил агымы менен карым-катыштарда болот. Кыймыл-аракеттин болочокто аткарылышы же сүйлөшүп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы мезгил агымына, убакыттын өтүп жаткандыгына көз каранды болот да, кийинчерээк же болбосо бир канча убакыттан кийин аткарыла турган абал жаралат.

Кыймыл-аракеттин келер чак маанилеринде айтылышы кандайдыр демилге, алдыга умтулгандыкты туюндуруп, мезгил агымы менен тыгыз байланышта жүрөт. *Кой, көбү бүтүп азы калганда жалакайланбайм. Сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болбой, чымырканалы.* (Ө. Даникеев).

Сүйлөмдө негизги ойду туюндурган этиш сөздөрдө, *жалакайланбайлы, чымырканалы* деген сөздөрдө токтобой тынымсыз өтүп жаткан мезгил агымынан калышпай алга карай умтулгандык аракеттер айтылып, сөз менен

убакыттын карым-катыштыгы көрүнүп жатат. Кыймыл-аракеттин алдыга умтулгандыктын, демилгенин көтөрүлгөнүнүн натыйжасында келечекте аткарыла турганына шек келбегендей көрүнүш бар.

Данияр эмес кап көтөргөн мен, ошол сыздап ооруган ок тийген бут меники сыяктуу, ал теңселгенде кошо теңселгенсип, көзүм караңгылап жатты. (Ч. Айтматов). Бир аз эле мезгил убакыт бирдигиндеги кыймыл-аракеттер (*теңселгенде кошо теңселгенсип, караңгылап жатты*) биринин артынан бири убакыттын өзүн алдыга сүрөп өткөрүп жаткандай болуп сүрөттөлгөн. Этиш сөздөрдүн мезгил менен тыгыз биримдикте айтылып кыймыл-аракеттин боло тургандыгын туюндурушу жарык дүйнө агымын, дүйнөнүн кыймылда болуп тургандыгын баяндагандай көрүнүштү көз алдыга келтирет.

2.5. Кыскача тыянак

Этиш сөздөрдүн изилденишинде негизги методологиялык багыт болуп этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилеринин касиетинен келип чыгыш керек. Кыймыл-аракеттерди, ал-абалды жана байкалбаган өзгөрүүлөрдү билдирген маанилер ар дайым абстракттуулукта боло тургандыгы эске алынып, лексика-грамматикалык маанилерге өтө терең жана дыкаттык менен байкоо жүргүзүү талап кылынат. Ошентип, негизинен байкоо методунун тажрыйбалары мисалга тартылып, ар бир сүйлөмдүн, ар бир сөздүн маанилерин так аныктоо ишке ашат. Кыймыл-аракеттердин, ал-абалдардын жана байкалбаган өзгөрүүлөрдүн убакыт бирдигиндеги көрүнүштөрү, убакыт бирдигине байланыштуу аткарылыш же аткарылбай калыш көрүнүштөрүн аныктап, мына ошол маанилердин мүнөзүнө баа берүүдө тектеш тилдердин жана тарыхый эстеликтердин фактылары менен салыштырып, кыска-кыска эксперименттик байкоолордун колдонулушу бир топ ийгиликтерди жарата тургандыгы биздин изилдөөбүздүн натыйжасында белгилүү болду.

Лингвистикалык изилдөөлөрдө, айрыкча этиш сөздөр боюнча изилдөөлөрдө, мисалдарды келтирип, аларды талдап көрсөтүүнү мааниси чоң. Кайсы бир грамматикалык көрүнүштү далилдеп түшүндүрүш үчүн бир нече мисалдарды келтирип иликтеп чыгыш туура келет. Мына ошол мисалдардын адабий чыгармалардан, повесть, аңгеме, романдардан, ырлардан, поэмалардан жана элдик оозеки чыгармалардан терип алып талдап иликтөөлөр талап кылынат. Тексттерден мисалдарды терип алуу да ойкелди эле жүргүзүлө бербейт.

Көркөм чыгармалардын, мисалы, ыр, проза, драма тектеринин эле эмес, түрдүү жанрлардагы айтылган сөздөрдү да мисалга келтирип талдоо ийгиликтерди берет. Сөз, морфологиялык изилдөөлөргө мисал болуп тандалган сөз көркөм адабияттын бардык тектеринин, ар кайсы жанрларында колдонула берип, ошол колдонулуштарга жараша аларда ар кандай грамматикалык маанилердин жаралышы байкалалат. Биз изилдөөбүздө сөздөрдүн, тактап айтсак, этиш сөздөрдүн колдонулушундагы мына ушундай өзгөчөлүктөрүн эске алып мисалдарды тандап терип алып талдоолорду ишке ашырдык.

III БАП

КЕЛЕР ЧАК МААНИЛЕРИ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨН АЛЫНГАН НАТЫЙЖАЛАР

3.1. Кыскача киришүү

Келер чак кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурдан кийин аткарыла тургандыгын билдирерин жогоруда айтып өттүк. Турмушта кыймыл-аракеттин же иштин сүйлөп жаткан учурдан кийин боло турганы же аткарыла турганы бизге айкын болуп билинип, келечекте аткарыларын же боло тургандыгын байкайбыз. Бирок ар кандай шарттарга жараша кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин аткарылышы же болуп өтөрү белгисиз да болуп туюндурулат. Иштер аткарылбай да калышы мүмкүн, кыймыл-аракет болбой да калышы мүмкүн. Тилдин жандуу колдонулушунда, сүйлөшүп жатканыбызда же жазуу жүзүндө тилден пайдаланып жатканыбызда мына ушундай чак маанилери да болот. Башкача айтканда, кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы бизге даана болуп же кандайдыр бир иштин аткарылбай калышы да, болбой калышы да мүмкүн.

Ошентип кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сөз болуп жаткан учурдан кийин аткарылышы айкын болуп, болор-болбошу, аткарылар-аткарылбашы белгисиз болгон учурлар болот. Азыркы кыргыз тилинде келер чактын мына ушундай болуп келечекте болору же аткарылары даана айкын жана аткарылышы менен болуп өтөрүнүн так эместиктерге, күмөн ойлогорго жараша келер чактын бир түрү айкын келер чак деп, экинчи бир түрү арсар келер чак деген түшүнүктөр менен аныкталып окутулуп да, изилденип үйрөтүлүп да келе жатат.

Кыргыз тилиндеги келер чак маанилери Касым Тыныстановдун китептеринен баштап жазылып окутулуп келе жатат. Анын 1931-жылы чыккан Эне тилибиз деген китебинде кыргыз тилиндеги сөздөрдү, анын ичинен этиш сөздөрдү сөзгө жалганган мүчөлөр боюнча жазып түшүндүрүп, мисалдарды кетирип минтип жазган: “*аламын* дегендеги “амын”, *аласың* дегендеги “асың”, *алат* дегендеги “ат” жана *алармын* дегендеги “армын”,

аларсың дегендеги “арсың”, *алар* дегендеги “ар” деген уландыларды “**келер чак уландылары**” деп атайбыз, жеңилдик үчүн “**келер чак**” деп да колдонобуз” (К.Тыныстанов, 1931. 92-б.), - деп жазган. Келер чакты *жакынкы одоно чак, жакынкы сылык чак, алыскы одоно чак, алыскы сылык чак, ашыркы одоно чак, ашыркы сылык чак* деп түрлөргө да бөлүп көрсөткөн. (Тыныстанов, 1931. 91-101-б.). Бул азыркы кыргыз тилиндеги келер чактын алгачкы жолу катталышы болуп эсептелет. Ошол кездеги К. Тыныстановдун *одоно* жана *сылык* деп жазган терминдери кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн чыныгы өз маанилерин берет.

Улуу окумуштуунун мектеп окуучулары үчүн жазган китептериндеги грамматикалык талдоолорунан жана келтирилген мисалдарынан билингендей өткөн кылымдын 30-жылдарынан баштап эле азыркы кыргыз тилинин этиш сөздөрү, анын чактары көрсөтүлүп жазыла баштаган.

Азыркы кездеги грамматикаларда айкын келер чактын уюшулушу чакчылдын *-а, / -й* мүчөсүнөн кийин тиешелүү жак уландыларынын жалганышы менен, арсар келер чактын уюшулушунун негизгиси болуп *-ар* мүчөсү көрсөтүлүп окутулуп жүрөт. Арсар келер чакты бир гана *-ар* мүчөсү эмес, башка каражаттардын да уюштура турганы айтылып, жазылып окутулуп келүүдө. Бирок ошол башка каражаттардын кайсылар экендиги белгисиз бойдон калууда.

Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология) окуу китебинде (1964) этиштин айкын жана арсар келер чактары бир топ терең жазылган: “Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болору же болбосу арсар, күмөндүү экендигин билдирет,” – деп аныктама берилип, *-ар* мүчөсү менен жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшула турганы көрсөтүлгөн (1964. 242-б.). Бул басылмада этиш түркүмүнүн келер чак маанилери бир топ терең иликтенип, айрыкча этиштин арсар келер чагынын *-ар* жана *-бас* мүчөлөрүнүн атоочтуктун мүчөсү катары да колдонула тургандыгы, анын этиштин келер чагын билдирген мүчөлөрдөн айырмаланган белгилери да ачыкталган.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун грамматикасында да айкын жана арсар келер чактын уюшулушу, маанилери тууралуу кеңири сыпатталат (Давлетов, 1980. 172-б.). И. Абдувалиев, Т. Садыковдордун китебинде келер чак маселеси кеңири жана өркүндөгөн көрүнүштөрдө баяндалып көрсөтүлгөн. И. Абдувалиевдин “кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде (2008) бир канча терең талданып берилген.

Бирок булардын бардыгы окуу китептер болуп, этиштин келер чагынын атайын лингвистикалык максат менен изилденип чыгышы ушу күнгө чейин аткарылган эмес. Биздин жыйнаган материалдар элдин оозунан жазылып алынып, кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынан, эл акындарынын чыгармаларынан, кыргыз профессионал адабиятынан, мезгилдүү басма сөз беттеринен жыйналып, азыркы кыргыз тилинде келер чак маанилеринин алда канча кенен жана ар түрдүү маанилик өзгөчөлүктөр менен колдонулары, келер чакты уюшулушунда да салтуу каражаттардан тышкары фактылардын бар экендигине ынандык. Демек буга чейин этиштин айкын жана арсар келер чак маанилери тереңдетилип, келер чак маанилеринин ар кандай кырдаалдардагы маанилик өзгөчөлүктөрү жана буга чейин ачыла элек маанилик көрүнүштөрдүн бар экендиги белгилүү болду. Уюшулушунда да кыргыз тилинин оозеки колдонулушундагы көрүнүштөрдүн буга чейинки эмгектерде чагылдырылган эместигин белгилөөгө болот.

Ошентип азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн келер чак маанилеринде колдонулушунун, лексика-грамматикалык каражаттар менен уюшулушунун алкагы кенен экендиги, кыргыз тилинде келер чактын уюшулушунун бир нече түрлөрү бар. Булардын, мисалы, айрыкча *-ар*, *-бас* мүчөлөрүнүн жана башка каражаттардын келер чактык маанилерин бирдей деп айтууга болбойт. Алардын жалпы мааниси грамматикалык келер чактын айкын жана айрыкча арсар келер чак түрлөрүнүн так эместиги, күмөндүүлүгү

болгону менен мына ошол так эместиктин, күмөндүүлүктүн түрдүү маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонулушу болот.

3.2. Этиштик уңгулардын (негиздердин) өзүндө келер чактык

маанилердин туюнтулушу

Азыркы кыргыз тилинде этиштин келер чагы айкын келер чак жана арсар келер чак деп экиге бөлүнөт. Кыргыз тилинин 1964-жылы жарыкка чыккан грамматикасында айкын келер чактын “этиштик уңгуга же негизге чакчыл *-а*, *-й* формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшула” (239-б.) турганы жазылган. Китепте Т. Сыдыкбековдон алынган төмөндөгүдөй мисал көрсөтүлгөн: *О, ошондо Табылды айткандай сүйгөн жигитти алма менен урамын! (ур+а+мын)*. Этиштик *ур* деген уңгуга чакчылдын *-а* мүчөсү жана биринчи жактын жекелик сандагы *-мын* мүчөсү жалганып турганы атайын ажыратылып көрсөтүлгөн. Мына ушул көрүнүштөй болуп этиштик уңгуга (негизге) чакчыл мүчөсүнөн кийин экинчи жактын мүчөсү, үчүнчү жакты туюндурган интонация же *-гын*, *-сын* сыяктуу мүчөлөрдүн жалганышынын өзүндө этиштик айкын келер чактын мааниси болот. Жак мүчөлөрдүн көптүк санда айтылыштарында да (*-быз*, *-сыңар*, *-сыздар* ж.б.) дал мына ушундай болуп келер чактын маанилери туюндурула берет.

Мына ушундай уюшулуштардын дээрлик бардыгында кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышынын анык экендиги айтылып, азыркы кыргыз тилинде келер чактын лексика-грамматикалык айкын да, арсар да келер чак маанилери уюшула берет.

Айкын келер чактын уюшулушунда ошентип чакчылдын мүчөлөрү менен жак мүчөлөрү катыша тургандыгы белгилүү. Айкын келер чакка катышкан чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрүнүн өзүндө өткөн чакты же келер чакты билдирген маанилердин бар экендиги тууралуу азыркы кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жазылган окуу китепте белгиленген (Абдувалиев,

2008. 206-б.). Ал эми 1964-жылы чыккан грамматикада болсо, “негизги кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт” (1964. 266-б.), деп гана жазылып, чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрүнүн чакты билдире турган касиети тууралуу эч нерсе айтылбай эле түшүндүрүлгөн.

Демек, чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрү кыргыз тилинде этиштин өзгөчө формаларынын бири болуп эсептелген чакчылдардын өзүнүн келер чакты билдире турган да касиети бар болуп саналат.

Ал эми айкын келер чактын уюшулушуна катышкан жак мүчөлөр болсо, учур чактын да, келер чактын да, өткөн чактын да уюшулушуна катыша берет. Ошондуктан 1964-жылы чыккан грамматикада “айкын келер чак да, жөнөкөй учур чак да бирдей эле мүчөнүн жардамы менен уюшулгандыктан, алар сырткы түрү жагынан бири-бирине окшош келет. Бирок контексттен ал этиштердин учур чактык же келер чактык мааниде тургандыгы ачык эле билинип турат” (1964. 239-б.), деп жазылып, конкреттүү мисалдар менен далилденип көрсөтүлгөн. Көрүнүп тургандай, лексика-грамматикалык каражаттардын жараткан маанилеринен тышкаркы грамматикалык маанилер көнүлдүн сыртында кала берген.

Ошентип, келер чактын уюшулушундагы чакчыл *-а*, *-й* мүчөлөрүнүн жана андан кийин жак мүчөлөрүнүн жалганышы этиштин бир эле чагынын грамматикалык көрсөткүчтөрү боло албайт. Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жазылган окуу китептерде да чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрү менен жак мүчөлөр келер чактын грамматикалык көрсөткүчү катары кызмат кылат деп жазылган эмес.

Демек чакчыл мүчөлөр жана жак мүчөлөр аркылуу туюндурулган этиштин келер чак маанилерин грамматикалык өз каражаты жок эле уюшулган келер чак формалары катары эсептеп, аларды жак мүчөлөрүнө карап жиктештирип кароого болот.

Келер чактагы этиштер билдирген кыймыл-аракет али аткарыла элек болот да, кыймыл-аракеттин ошол аткарыла электиги келер чак маанисин талап кылгандай болуп көрүнөт. Жогоруда учкай сөз кылып өткөнүбүздөй,

этиш сөздөрдүн уңгу түрүндө же сөздүн негизи түрүндө айтылышындагы маанилерине атайын көңүл бөлүп токтолушубуз керек. Анан дагы айкын келер чактын уюшулушунда чакчыл мүчөлөрдүн аткарган кызматына, жак мүчөлөрдүн маанилерине жана айрым бир сөздөрдүн айкын келер чактын маанисин жаратышына ылдыйда атайын токтолобуз.

Жогорто этиш сөздөрдүн уңгу болуп турушунда эле келер чакты билдирген маани боло турганын айткан элек. Мына ошол ойду атайын мисалдарды келтирип талдап чыгалы.

Макмалга сайма сайгандай,

Кавказдын сулуу жерин көр. (А. Токомбаев)

Улуу акын Кавказ жерине суктануусун эмоциялык жөнөкөй гана мааниде (*көр: жерин көр*) окурмандарына сунуш кылып ырдайт. Бул сүйлөмдөгү этиште (*көр*) буюруу, талап кылуу, өтүнүү маанилери жок. Ошондой болсо да кыймыл-аракет эгер болсо, акын ырдап жаткан кезден кийин аткарыла тургандай маани бар. Демек, этиш сөз эч кандай мүчө жалганбай, уңгу түрүндө туруп эле айтылып, сунуш кылуу мааниси менен айтылып келер чак маанисин туюндуруп жатат.

Кел, бала. “Күч атасын тааныбайт”. *Аяшмай жок. Бйламай да жок.* (Ш. Бейшеналиев). Бул мисалдагы *кел* деген этиш сөз уңгу түрүндө айтылып жатат. Ал пикирлешти таймашка, мелдешке чакырып жаткан маанини билдирип жатат. Эгерде каармандардын таймашуу же мелдешүү кыймыл-аракеттери башталса, таймаш сөзсүз түрдө *кел* деп таймашка чакырган тараптын айткан учурунан кийин башталат. Ошентип, сүйлөмдөгү *кел* деген этиш сөздө келер чак мааниси даана туюндурулуп жатат.

Масадык (*тынымдан кийин*). *Жүр! Сейитке барабыз.*

(Т. Абдумомунов). Драмадан алынган бул мисалдагы *жүр* деген этиш сөз эч кандай мүчө жалганбай уңгу түрүндө туруп, кыймыл-аракеттин пикир алышуу болуп жаткан учурдан кийин аткарыла тургандыгын билдирип турат. Драматург бул сөзгө өкүм талап кылуу маанисин ыйгарган (*Жүр!*), грамматикалык ошол маани илеп белгиси менен туюндурулган. Ачуу жана

өкүмдүүлүк менен талап кылгандык маанилер кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышын билдирип жатат.

Ук, Жер жүзү! Тыңшагычты колуңа ал. (Ж. Турусбеков). Акындын ырындагы этиш сөздөр (*ук; ал*) уңгу түрүндө эле туруп айтылып жатат. Бул этиштер башкалардын билип алуусун эргүү менен, сыймыктануу менен талап кылгандык маанисинде айтылып жатат. Ал эми талап кылгандык сөзсүз түрдө кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан учурдан кийин аткарыла тургандыгын билдирет да, этиш сөздөгү келер чак маанисин жаратат.

Чеч! – деди Козлов, - жарып салам! (У. Абдукаимов). Этиш сөз (*чеч*) буйрук иретинде айтылып, уңгу түрүндө колдонулду. Буйруктан кийин аткарыла турган кыймыл-аракет билдирилип жатат да, айкын келер чактын маанисин түшүндүрдү. Эч кандай грамматикалык каражат (мүчө) жалганбай эле буюруп талап кылуу мааниси этиш сөздүн (*чеч*) келер чакты билдиргенине себепкер болду.

-Андай кызыгып турсаң минсең мин, кармаялсаң ... – деди Бакдөөлөт тамашалап. (У. Абдукаимов). Мисалда тамаша болуп айтылган менен мингенге уруксат маани айтылып, атка минген кыймыл-аракеттин али аткарыла электиги этиш сөздүн (*мин*) уңгу түрү менен эле айтылып келер чак маанисин айкын билдирип жатат.

-Чайыңды кайнатып келе кал, - деген гана сөздү айтты чоң кайненеси. (М. Абакиров). Буйрук маанисинде айтылган этиш сөз (*келе кал*) татаал болуп айтылып, анда жардамчы этиш (*кал*) уңгу түрүндө туруп, эч кандай грамматикалык каражатты кабыл албай эле келер чак маанисин билдирип жатат.

Кыргыз тилинде этиш сөздүн уңгу түрүндө эле айтылып, грамматикалык айкын келер чакты билдиришине мисалдарды абдан көп келтирүүгө болот. Бул кыргыз тилине гана эмес, жалпы эле түрк тилдерине таандык болгон бир өзгөчөлүк деп эсептейбиз. Жалпы түрк тилдериндеги мындай өзгөчөлүк, этиш сөздөрдүн уңгу түрүнүн, экинчи жактагы жекелик

сан формасынын, бардык түрк тилдеринин сөздүктөрүндө реестрге чыгарылып берилиши керектигин тастыктайт (Абдувалиев, 2019).

Академик В. В. Радловдун атактуу сөздүгүндө этиш сөздөр уңгу түрүндө жекелик санда, экинчи жакта катталган (Радлов).

Кыргыз тилинин сөздүгүн түзүп иштеп чыккан академик К. К. Юдахин да этиштерди экинчи жакта, жекелик санда айтылышы боюнча орусчага которуп берген (Юдахин, 1940; 1965). Кызыгы, В. В. Радловдун да, К. К. Юдахиндин да сөздүгүндө этиш сөздөрдүн уңгу түрүндө жекелик санда, экинчи жакта баштапкы формада берилгени келер чактык маанини тастыктап турат.

Ошентип, кыргыз тилиндеги этиш сөздөр эч кандай мүчөнү кабыл албай туруп эле келер чакты билдире берет. Анткени этиштердин уңгу түрүндө айтылышы пикир алышуучудан же башка бирөөдөн дайыма талап кылуу грамматикалык манилерин билдирет. Ал эми ар кандай талап кылуу, сунуш кылуу, өтүнүү, чакыруу, буюруу, уруксат берүү, суроо салуу сыяктуу грамматикалык маанилер кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан кезден кийин аткарыла тургандыгын билдирет.

Этиш сөздөрдүн уңгу түрүндө эле айтылып, келер чактык мааниде келиши К. К. Юдахиндин устаты С. Е. Маловдун эмгектеринен да орун алган. Бирок анын китептериндеги глоссарийлери (сөздүк деп айтсак да болот) окуучусу К. К. Юдахиндин сөздүгүнөн кийин жарыяланган эмгектеринде чагылдырылат.

Белгилүү советтик түрколог Э. В. Севортян да түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө этиш сөздөрдүн уңгу түрүн жекелик сандагы экинчи жак формасын кабыл алып жазган.

Профессор И. Абдувалиев түрк тилдеринде этиш уңгулар, негизинен, бир муундуу болуп, жекелик санда, экинчи жакта, буйрук маанисинде айтылган формалар болот деп эсептейт (Абдувалиев, 2019).

Этиштердин уңгу түрүндө эле келип келер чактык маанилерди билдире тургандыгына ылдыйда дагы бир нече мисалдарды келтиребиз.

-Ой, бул менмин, Сейде, ач, ач эшикти! (Ч. Айтматов).

-Ме, ал алдагы таарыңды! Бригадириңе да айтып кой, экинчи мындай капты берчү болбосун! (Ч. Айтматов).

-Коркокчосунан желкеге атпа, көкүрөгүмдү тосуп берем, бет маңдайдан туруп ат! (Т. Абдумомунов).

Мисалдардагы *ач, ме, ал, ат* деген этиш сөздөр уңгу түрүндө келип, экинчи жакты, жекелик санды билдирип жатат. Бул жерде сүйлөмдөгү мааниге ылайык бул уңгу этиштердин төртөө тең буюруу маанисинде айтылып, келер чакты, айкын келер чакты билдирип жатат. Уңгу турушунда эле мына ушундай маанилер бар.

Ошентип кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн өздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилик табиятынын өзү эле грамматикалык келер чак маанисинде айтыла берет. Жалпы эле түрк тилдеринде да этиш сөздөрдүн өзүнө тиешелүү касиети ушундай. Бирок түрк тилдеринин биринин да грамматикасында мындай ойлор айтылбай келет.

Ошого карабастан байыркы түрк сөздүгүндө жана кээ бир түрк тилдеринин сөздүктөрүндө этиш сөздөрдүн мындай касиети, уңгу же негиз түрүндө жазылышы катталган. Байыркы түрк сөздүгүндө этиштик негиздер деп этиштин уңгу түрүн көрсөтөт да, туунду этиштердин кайсы уңгудан жасалгандыгы атайын көрсөтүлүп, уңгу этиштер да, туунду этиштер да аягына дефис коюлуп катталган (ДТС, X-XI). Кыргызча-орусча сөздүктө: (түзүүчү К. К. Юдахин) “Глагол приводится в форме основы с дефисом и переводится при заглавных словах преимущественно несовершенным видом” (Юдахин, 13-б.) деп жазылган. Сөздүктө кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн бардыгын экинчи жак, келер чак, буйрук ыңгай (понудительный) түрүндө аягына дефис белгиси коюлуп, жазылып орусчага которулган. Тува тилинин сөздүгүндө: “Глаголы приводятся в форме причастия будущего времени с указанием основы в скобках и переводятся на русский язык, как правило, несовершенным видом” деп жазылып этиш сөздөр *-ар* мүчөсү менен

катталып, кашаанын ичине этиш уңгусу (негиз) аягына дефис коюу менен көрсөтүлгөн (Тувинско-русский словарь. М., 1968. 16-б.).

Түрк тилдеринин грамматикаларында жазылбаганы менен сөздүктөрүндө мына ушинтип этиш сөздөр (этиштик негиздер) өз табиятына жараша уңгусу өзүнчө сөз катары жазылып көрсөтүлгөн. Кыргыз тилинин, жалпы эле түрк тилдеринин лексикалык курамында этиш сөздөрдүн уңгу түрүндө эле, туунду этиштердин негиз түрүндө эле кыймыл-аракеттин алдыда боло турганы айтылып, келер чактык грамматикалык маанилер сөздүн табиятында эле болот: *ат-* (мылтык ат), *бер-*, *ор-*, *жүр-*, *ий-*, *кал-*, *кел-*, *ме-*, *сок-*, *тап-*, *ут-*, *үй-*, *чык-*, *эң-* – булар уңгу этиштер; *атта-*, *бакыр-*, *жибер-*, *калкала-*, *ойно-*, *укта-*, *үйрөн-*, *эркеле-* – булар туунду этиштер. Бул этиштердин бардыгында алардын табиятынан эле лексика-грамматикалык маанилери туюндурган кыймыл-аракеттер сөз болуп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы көрүнүп турат.

Демек кыргыз тилинде этиш сөздөр грамматикалык каражаттар, башкача айтканда, экинчи жакты билдирген жак мүчөлөрү менен чакчыл мүчөлөр жалганбай турган учурунда эле этиштик келер чак маанилерин туюндура берет.

3.3. Келер чактын ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу

Азыркы кыргыз тилинде этиштин башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап турган категорияларынын бири ыңгай категориясы болуп эсептелет. Ыңгай категориясын окумуштуулар түрдүүчө мүнөздөп түшүндүрүшөт.

Кыргыз тилинин грамматикасында (1964) этиштин ыңгайларын сыпаттай келип: “Баяндагыч ыңгайдын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп анын чак категориясы менен байланыштуулугу эсептелет. Анткени кыймыл-аракеттин болору, болбосу бул ыңгайдан ачык көрсөтүлөт. Ыңгай категориясы менен чак категориясы баяндоочтук мамилени билгизүүнүн негизги формалары

болуп эсептелет” (1964, 229-б.) деп белгилейт. Баяндагыч ыңгай бул категориянын негизгиси болуп саналат, башка ыңгай формалары да ушул көрүнүштөн келип чыгат. Биздин оюбузча, мында этиш сөздүн ыңгай жана чак маанилерде колдонулушу туура белгиленген. Анткени жеке эле баяндагыч ыңгай гана эмес, башка ыңгайлар да чак категориясы менен жакын карым-катышта болот, көбүнчө келер чак маанилери менен байланышат.

Бирок грамматикаларда бул көз караш колдоого алынбай чак категориясы, башкача айтканда, этиштин чактык маанилери жөнүндө айтылбай келет (Давлетов, 1980; Абдувалиев, 2008).

Этиш сөз түркүмүнүн ыңгай категориясында иш-аракеттин субъекти баяндаганда, буйрук кылганда, тилек айтканда, ниет кылганда жана кандайдыр шарт койгондо мезгил менен тыгыз байланышта, ыңгай маанилеринен ажыратпай чогуу туюнтулат. Муну биз чогулткан факты-материалдар да айтып турат. Ошентип келер чакты этиштин ыңгайлары менен тыгыз биримдикте карайбыз.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдун пикиринде “Ыңгай кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышына карата болгон катышын билдирет” (159-б.). Ошол эле маалда ыңгай жана чак маанилеринин тыгыз биримдикте карашпаганы менен ыңгай маанилеринде “кыймыл-аракет болуп жаткан, болуп өткөн же боло турган, башкача айтканда, чындык катарында ачык көрсөтүлөт” (159-160-б.). Мындан ыңгай маанилери дайыма чак маанилери менен бирге туюнтула турганы даана байкалат.

И. Абдувалиевдин окуу китебинде ыңгай категориясы минтип аныкталат: “Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин субъектилер тарабынан аткарылыш мүнөзүн билдирген грамматикалык маанилер жыйындысы ыңгай категориясы деп аталат” (Абдувалиев, 2008. 159-б.). Бирок чак категориясы менен бирге каралган эмес.

Жакшылап байкап баксак, кыргыз тилиндеги ыңгайдын беш түрүндө тең келер чак мааниси туюндурулат. Мунун себебин кыймыл-аракеттин, ал-

абалдын айтылышы дайыма этиш сөздүн баштапкы маанисинен башталып, келер чакта, талап кылып, буйруп, сурап, өтүнүп сүйлөгөнүбүздүн өзүндө эле айтылат. Ошол себептен иштин али аткарыла электигинен кабар берет. Кыргыз тилинде ыңгайдын бардык түрлөрү чак маанилери, анын ичинде келер чак маанилери менен айтыла берет да, этиштин жактарынын үчөө менен тең айтыла берет. Анткени этиш сөздөрдүн өзгөрүшүндө акыркы болуп этиш сөзгө жакты билдирген мүчөлөр жалганат. Ар бир ыңгай маанисинин үч жактын үчөөндө тең колдонулушу боюнча талдап карап көрөбүз. Ошондуктан ылдыйда келер чак маанилеринин ыңгайдын беш түрүнүн бешөө менен тең ажырагыс болуп туюндурулушуна иликтөө жүргүзөбүз.

Баяндагыч ыңгайда келер чак маанилеринин туюндурулушу. Этиш сөз түркүмүнүн ыңгай категориясы бешке бөлүнө тургандыгы бардык грамматикаларда бирдей айтылат. Булардын ичинен баяндагыч ыңгайда кыймыл-аракет, ал-абал жайынча эле баяндалып айтылат. Жогорто айтылгандай, бардык грамматикаларда ыңгайдын чак маанилери тууралуу сөз болот: “Баяндагыч ыңгай үч чак менен (өткөн чак, учур чак, келер чак менен) өзгөрөт” (1964. 229-б.). “Баяндагыч аркылуу берилген кыймыл-аракет сүйлөөчү тарабынан ырасталчу же танылчу (ырасталбоочу) аракет катарында түшүнүлөт; мындагы кыймыл-аракет болуп жаткан, болуп өткөн же боло турган, б.а, чындык катарында ачык көрсөтүлөт; экинчиден ыңгайдын калган түрлөрүнөн баяндагыч ыңгай чак формаларынын бардыгы менен айырмаланат” (Давлетов, 1980. 59-160-б.).

И. Абдувалиев баяндагыч ыңгайга *“Жок, Барат ырчы, андайлар унутулбайт.* (Т. Абдумомунов) *Жанагы комсомолдон колу бошобогон Осмонкул Алиевди чуркатып коём* (С. Станалиев) деген мисалдарды келтирип талдап, андагы *унутулбайт, чуркатып коём* деген сөздөр кыймыл-аракетти жайынча гана баяндады, мына ошол жайынча баяндоодо

-т (учур чактагы 3-жактын мүчөсү), -м (айкын келер чактагы 1-жактын мүчөсү) мүчөлөрү аркылуу туюндурулду” (2003, 120-121-б.) деген аныктаманы берген.

Этиштин баяндагыч ыңгайы жалаң эле келер чак маанилеринде эмес, башка чактардын маанилеринде да айтылат, бирок темабызга карап биз келер чак маанилерин билдире тургандыгын гана талдоого алдык.

Чакчыл -а / -й жана жак мүчөлөр. Келер чактын, анын ичинде айкын келер чактын учур чактай болуп чакчылдын -а, -й мүчөлөрү жана ага жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшула турганы бардык грамматикаларда айтылып келет. “Айкын келер чак этиштик уңгуга же негизге чакчыл -а, -й формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат.” (1964, 239-б.). С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун грамматикасында келер чак, анын ичинен айкын келер чак “Формалык белгиси боюнча учур чактын -а, -е, -й формасынан айырмаланбайт. Экөөнүн жасалышы бирдей: чакчылдардын -а, -е, -й формасына жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат” (178-б.), деп айтылат. И. Абдувалиев айкын келер чактын уюшулушу тууралуу кеңири ой айткан. Чакчылдын -а, -й мүчөлөрү жана жак мүчөлөрү менен уюшулганда дайыма жөнөкөй формада болорун белгилеген. Ошондой эле мезгилди билдирген *эртең*, *эми* деген сыяктуу сөздөр менен айкашып да этиштер айкын келер чакты билдирерин жана барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашып келген этиштин жөнөкөй формалары болсо дайыма этиштин учур чагын билдире тургандыгын белгилеген (Абдувалиев, 2014. 82-183-б.).

Жогоруда айтылгандардан белгилүү болгондой чакчылдын -а, -й мүчөсү менен айтылып жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулган айкын келер чак формалары адатта жайынча айтылып баяндагыч ыңгайды билгизет. Кыргыз тилинде баяндагыч ыңгай бардык жактарда, жекелик жана көптүк санда айтыла берет.

Биринчи жактагы айтылыштар. Этиш сөздөрдүн ар кандай пикир алышууда колдонулушу сүйлөп жаткан (оозеки же жазуу жүзүндө баяндап

жаткан) киши тарабынан ишке ашып, карым-катыштын жандуу жүрүшүн камсыз кылат. Пикир алышууда сүйлөп жаткан киши гана болбостон, анын айткандарын угуп жаткан киши, тыңдоочу да болуп ар кандай маданий-экономикалык жана социалдык-саясий мамиле катнаштар ишке ашат.

Мындай процессте сүйлөп жаткан тарап (киши) менен тыңдоочу тараптын (кишинин) пикир алышуудагы ролдору алмак-салмак алмашып олтурат. Жөнөкөй сөз менен айтканыбызда кезеги келгенде сүйлөп жаткан тарап (киши) тыңдоочу да болуп кала берет. Ал эми сөздү угуп жаткан тарап (киши) тыңдоочу болуп эле кала бербестен жооп кайтарган учурда сүйлөп жаткан тарап болуп, ошондо буга чейин сүйлөп жаткан тарап (киши) тыңдоочуга айланып калат. Мындай учурлар жазууда диолог деп аталып, өз белгилери менен жазылат.

Ошентип сүйлөп жаткан тарап биринчи жак болот да, аны угуп жаткан тыңдоочу тарап экинчи жак болот. Демек пикир алышкандар алмак-салмак биринчи жак жана экинчи жак болуп пикир алышуу улана берет.

Этиш сөздүн келер чакта, айкын келер чакта айтылышы биринчи жакта да, экинчи жакта да жана пикир алышууга катышпаган жак – үчүнчү жакта да ишке аша берет. Бул бөлүмчөдө айкын келер чактын грамматикалык биринчи жакта айтылышы тууралуу иликтөө ишке ашырылат.

Этиштин баяндагыч ыңгайында сүйлөм жайынча баяндалып, сөзсүз түрдө кайсы бир чакта айтылат. Башкача айтканда, тигил же бул чакты билдирет.

Биз кыргыз тилиндеги этиштин баяндагыч ыңгайда айтылып, келер чакты туюндурган учурларына гана талдоо жүргүзөбүз.

-а, -й жана жак мүчө. Айкын келер чактын баяндагыч ыңгай мааниси менен биринчи жакты туюндурган мааниси көбүнчө чакчылдын *-а* (-е, -о, -ө варианттары менен) жана *-й* мүчөлөрүнөн кийин биринчи жактын мүчөлөрү жалганып ишке ашат. Кыргыз тилинин гана эмес, дээрлик бардык тектеш түрк тилдеринин грамматикаларында келер чактын өзүнө тиешелүү

грамматикалык каражатынын жоктугу, анын уюшулушу чакчылдын *-а, -й* мүчөлөрү менен жак мүчөлөрү аркылуу ишке ашары айтылат.

Мындай түзүлүш менен жалаң эле этиштин келер чагы эмес, бардык чактары уюшула берет. Өткөн чактын өзүнө тиешелүү мүчөлөрү (*-ды, -ган, -чу, -тыр, -ыптыр*) бар. Жак мүчөлөр өткөн чактык мүчөлөрдөн кийин келип жалгана берет.

Ал эми учур чак менен келер чактын уюшулушунда экөөндө тең чакчылдын *-а, -й* мүчөлөрү менен жак мүчөлөрдүн айкашуусу аркылуу уюшула тургандыктары формалдык жактан окшош. Бирок маани жактан айырмаланып, учур чакта *-а, -й* чакчыл мүчөлөрү менен жак мүчөлөр адатта жардамчы этишке жалганат, башкача айтканда, татаал айтылыш структурасы менен ишке ашат. Ал эми келер чакты туюндурууда чакчылдын *-а, -й* мүчөлөрү менен жак мүчөлөр этиштин жөнөкөй сөз түрүндө колдонулушунда жүзөгө ашат. Мисалдарды талдап көрөлү.

-Аман турсак, мен али Дүйшөн мугалимиме барып, кечирим суранып көрөм. (Ч. Айтматов). Этиш сөз (*көрөм: суранып көрөм*) айкын келер чакты туюндуруп, келечекте аткарыла турган кыймыл-аракетти жайынча гана баяндап жатат. Айкын келер чактагы этиштин баяндагыч ыңгайды туюндурар структуралык түзүлүштө турганы менен жалпы сүйлөмдүк мааниси кандайдыр каалоо-тилек маанисин билдирип жатат. (*Аман турсак ... кечирим суранып көрөм*).

Каңгып жүргөн шум башым

Кандай жолду басамын. (“Манас”)

Мисалдагы этиш сөз (*басамын*) чакчылдын *-а* мүчөсү, андан кийин биринчи жактын мүчөсүнүн толук түрүнүн жалганганы менен айкын келер чакты туюндуруп турат (*бас-а-мын*). Каармандын, бул жерде Көкчөгө таарынып кетип каңгып келаткандагы Алмамбеттин монолог-сөзүндө жалгыздыктын азабын айкын-ачык сезип бараткандыгы айтылат.

Булар кетишчү болсо, мен да сенден кетем, байка! (А. Саспаев). Сүйлөмдөгү *кетем* деген этиште кыймыл-аракет баяндагыч ыңгай

маанисинде айтылды. Ошону менен бирге эле грамматикалык биринчи жакта, жекелик санда айтылып жаткан бул этиш сөздө кыймыл-аракеттин аткарылышы сөз болуп жаткан учурда эмес, кайсы бир мезгилде, тагыраагы кийин боло тургандык маанисинде айтылып жатат. Биерде этиш сөзгө *-a (-e)* мүчөсү жалганып, андан кийин биринчи жактын мүчөсүнүн кыскарган түрү келип жатат. Жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, “баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин боло турганын” (1964. 212-б.) чындык катарында ачык көрсөтүп жатат.

-Күтө турасызбы, мен азыр эле кайтам, гүл коюп эле кайра тартам. (Ж. Мавлянов). Келтирилген мисалдагы этиш сөздөр (*кайтам, кайра тартам*) чакчылдын *-a* мүчөсү жана биринчи жактын кыскарган *-м (-мын)* мүчөсү менен уюшулуп, келер чак маанилерин билдирип турат. Этишке жалганган бул грамматикалык каражаттар (*-a, -м*), негизи учур чакты да, келер чакты да билдире турганы белгилүү. Биздин мисалыбызда баяндагыч ыңгай мааниси менен келер чакты билдирип жатканы чакчылдын *-a* мүчөсү аркылуу гана туюндурулган жок. Ар кандай сүйлөмдөгү сөздөр өзүнүн лексикалык жана грамматикалык маанилери менен бирге жалпы эле сүйлөм курулушундагы башка сөздөрдүн да лексикалык жана грамматикалык маанилеринин таасиринде болот. Бул сүйлөмдүн ойду түшүндүрүү касиетине жараша жүрөт. Ошентип, биздин мисалыбыздагы этиш сөздөрдүн (*кайтам, кайра тартам*) келер чак мааниси сүйлөмдөгү *азыр эле* деген мезгилди билдирген сөздөр менен келер чак экендиги айкын болуп баяндалып жатат.

Демек, бирде учур чакты, бирде келер чакты билдире берген чакчыл *-a* менен биринчи жактын *-м (-мын)* мүчөсүнүн грамматикалык маанилерине сүйлөмдөгү жалпы грамматикалык маанинин жана андагы башка сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилеринин тийгизген таасиринин ролу бар экенин эске алуу шарт.

Сөздөрдүн ойду түшүндүрүүдө өз ара карым-катышта болуп, сүйлөм маанисине биригип айтылган учурдагы мына ушундай лексика-

грамматикалык касиеттеринин ролу чоң болуп, ар кандай грамматикалык маанилерде келе бере тургандыгын белгилей кетүүбүз керек. Чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрү менен айтылып, андан ары тиешелүү жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу келер чактын туюндурулушу сөздөрдүн сүйлөмгө биригишиндеги жаратылган грамматикалык маанилерге көз каранды экенин байкоо анча деле кыйынчылыктарды жаратпай турганын көрдүк.

Береги балакет сыркоодон бир аз тыңысам, өрмөк куруп ... пиязы кемсел тигип берем. (Т. Абдумомунов). Бул жерде каармандын пикир алышуучусуна карата айткан ою жайынча баяндалып, келер чакты билдирип жатат. Келер чак маани *сыркоодон бир аз тыңысам* деп айтылган сөздөрдүн натыйжасында туюндурулуп, *пиязы кемсел тигип берем* деген сөздүн келер чакта айкын боло турган кыймыл-аракет айтылды.

-Сен унутсаң мен унутпайм, Сабийра! – деди Бермет. (У. Абдукаимов). Баяндагыч ыңгай жана айкын келер чак маанилеринде айтылган этиштик формада (*унутпайм*) сөздүн негизине тангандык (терс) маани *-ба* мүчөсү жалганып, андан кийин келер чактын *-айын* мүчөсү өзгөчө кыскарып келген (*-йм*). Мына ушул жерде *-айын* мүчөсүнүн курамында чакчыл мүчө менен жак мүчө биригип айкашканы байкалып жатат.

Ак кымкаптан тон албайм,

Ак күмүштөн сом албайм,

Ар кимди барып бир мактап,

Ары жок ырчы боло албайм. (Барпы).

Бір саптарындагы кыймыл-аракеттин ишке ашар мезгили сөз жүрүп жаткан мезгилден кийин болору түшүнүктүү. Баяндамачынын (акындын) *албайм* деген сөзүндө иштин келечекте болушу (болбой да калышы) айтылып жатат. Маани жактан грамматикалык биринчи жак, жекелик сан айкын келер чак жана баяндагыч ыңгайды билгизип турат.

Айкын келер чактын көптүк сан маанисинин уюшулушунда грамматикалык терс *-ба* мүчөсүнүн чакчылдын *-а* мүчөсү жана жак мүчө

болуп кошулуп айтылышынан этиштердин грамматикалык келер чак, сан жана ыңгай маанилери өзгөрбөйт.

Мисалы: *Кой баксак, силерден кем бакпайбыз.* (Ш. Бейшеналиев).
Кыйкырба! Сууну жаппагын! Сен уурдаган суу үчүн биз жооп бере албайбыз.
(Ч. Айтматов).

Келсе душман, согушабыз,

Бирок издеп барбайбыз.

Кайдан, качан келген жоону

Талкан кылбай калбайбыз. (А. Токомбаев).

Мисалдардагы айкын келер чакты биринчи жактын көптүк сан маанисинде туюндуруп жаткан этиш сөздөр (*бакпайбыз, жооп бере албайбыз, согушабыз, барбайбыз, калбайбыз*) чакчылдын *-а* жана көптүк сандагы биринчи жактын *-быз* мүчөсү менен уюшулуп, грамматикалык терс мааниде айтылып *-ба* мүчөсүнүн катышуусунда айтылды.

Айкын келер чактын биринчи жактагы көптүк сан маанилери *-лы* мүчөсү менен да уюштурулат. Көптүк санды уюштурган *-лы* мүчөсү да чакчылдын *-а, -й* мүчөлөрүнөн кийин келип жалганат да келер чакты, айкын келер чакты билдирет.

-Түш оой, күн салкын тартканда аттаналы. (М. Абакиров).

Каармандын бул сөзүндө жолго чыгуунун мезгили кошо айтылып (*түш оой*), айкын келер чактын көптүк санды билдирген мааниси *-лы* мүчөсү менен туюндурулуп жатат.

-айын (-йын), -айык (-йык). Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын биринчи жакта айтылышын туюндурган *-айын* (кыскарган түрү *-йын*), көптүк сандагысы *-айык* (кыскарган түрү *-йык, -к*) мүчөлөрү көпчүлүк учурда баяндагыч ыңгай маанисинде келип айтылат. Тарыхый жактан алып караганыбызда бул татаал мүчө чакчыл мүчөлөрү менен жак мүчөлөрүнүн биригип кетишинен пайда болгон (*-а, -й + -мын, -ын, -ык, -к*). Бул мүчөнүн маанисинде дайыма грамматикалык келер чак туюндурулат, анткени бул татаал уланды мүчөсүнүн составына келер чакты билдирген жак мүчө *-мын,*

-ык мүчөлөрү биригип кеткен.

Эртерээк айылыма барып, ушул кишиге ийилип салам берип, сакалынан өпсөм экен деп тилейм. (Ч. Айтматов). Сүйлөмдө айтыла турган ойду жыйынтыктап турган этиш сөз *тилейм* (*деп тилейм*). Ал сөздө *-айын* (*-айым*) мүчөсүнүн кыскарган түрү жалганып, аракеттин али аткарыла электиги, кези келгенде аткарыла тургандыгы жайынча баяндалып, этиштин келер чагын билдирип жатат.

-Көргөндөр көп, кагылайын. Кайсы бирин айтайын. (С. Станалиев). Мисалдын экинчи сүйлөмүндөгү этиш сөз (*айтайын*) сүйлөп жаткан кишинин алдыда аткарыла турган аракеттеринен кабар берип, учур чактын айкын боло тургандыгы жайынча эле баяндалып жатат. Этиш уңгуга (*айт*) *-айын* мүчөсүнүн жалганышы грамматикалык айкын келер чак маанисин уюштурду. Биринчи сүйлөмдөгү *кагылайын* деген этиш сөздүн модалдык мааниде айтылганына карабай *-айын* мүчөсүнүн жалганышы менен кыймыл-аракеттин, жалынып-жалбаргандыктын аракети алдыда боло турганы айкын баяндалды.

Атым чарчады, чалдырып алайын. (Э. Турсунов). Сүйлөмдөгү этиш сөз татаал формада айтылып (*чалдырып алайын*), негизги этиш (*чалдырып*) чакчылдын *-ын* мүчөсү менен келип, маанисинде “кыймыл-аракеттен мурун болгон кошумча кыймыл-аракетти билгизиш” (Давлетов, 1980. 189-б.) керек болчу. Ал (*чалдырып*) *ал* деген жардамчы этиш менен келип, жардамчы этишке жалганган чакчылдын келер чакка ыктаган *-а* жана келер чакты туюндурган *-ын* мүчөсү жалгангандыктан бул жердеги татаал этиш (*чалдырып алайын*) келер чак маанисин берип жатат. Келер чак мааниси жайынча гана айтылып, баяндагыч ыңгай маанисинде келди.

-Баш бышыргандарды карап келейин, - деди Жанжигит. (М. Абакиров). Кадыресе эле баяндалып айтылган ой (*карап келейин*) кыймыл-аракеттин келечекте, жакын арада аткарыла турганынан кабар берет. Баяндагыч ыңгай келер чак маанисинде айтылып жатат.

Келер чактын *-айын* мүчөсү суроо маанисин билдирген *-бы* мүчөсү менен да айкашып келе берип, өзүнүн биринчи жак, жекелик сан, келер чак маанисин жоготпойт.

Жолдо келатканда айтат, ушул эжейиң сулуу экен, мен алайынбы дейт. (Б. Усубалиев).

- Папа, папа, - деди күнөөлүүдөй.

- Ии ...

- Мен аял албай эле коёюнбу? (Б. Усубалиев).

Мисалдардагы этиштер (*алайынбы, коёюнбу: албай эле коёюнбу*) суроо маанисиндеги мүчө (*-бы*) менен айтылып жатканы менен айкын келер чак маанисин туюндурган касиетин сактап турат. Кыргыз тилиндеги суроо маанисинин *-бы* (тыбыштык өзгөрүүлөрү менен) мүчөсүнүн субъект (суроо берип жаткан тарап) менен пикир алышуучунун ортосундагы кыймыл-аракеттик мамилени туюндуруп, аракеттин натыйжасынын али аткарыла электигин билгизет. Демек, суроо маанисинин *-бы* мүчөсү дайыма келер чак маанисинде айтылган ойду билдирет. Мындай учурда келер чактын айкын же арсар болору *-бы* мүчөсү жалганган этиш сөздүн өзүндөгү грамматикалык маанилерге жараша жүрө берет.

Айкын келер чактын *-айын* мүчөсү этиштин терс маанисин билдирген тангыч мүчөсү *-ба* менен айтылганда да баяндагыч ыңгай маанисинде келет. Бул учурда тыбыштардын сыйлыгышуу шартына ылайык *-айын* мүчөсү кыскарып *-йын* болуп жалганып, айкын келер чак маанисин туюндура берет.

Дабышынын каргылданганын билдирбейин дегендей Төкөй кийизди кайрып, наспайын түкүрүмүш болуп, какырынды. (Ч. Айтматов). Бул сүйлөмдөгү *билдирбейин* (*билдирбейин дегендей*) деген этиш формасы аркылуу мамиледеги айтылышка (*билдир*) тангандыкты билдирген мүчө *-ба* жалганып, андан кийин келер чак маанисин туюндурган *-айын* мүчөсү уланган. Орфографиядагы сөз үндүү тыбыш менен аяктап, ага үндүү тыбыш менен башталган мүчө жалганса, эки үндүү тыбыштын бири түшүп калат деген эреже боюнча *-айын* мүчөсү кыскарып *-йын* болуп уланган.

Келер чакты уюштуруучу бул уланды мүчөнүн (-айын, -аймын) грамматикалык башка маанилерди туюндурган учурлары да болот. Алар тууралуу ылдыйда атайын сөз болот.

Этиштерде таңгыч мүчө -ба мүчөсү суроо маанисиндеги -бы мүчөсү менен да айкашып келе берет: *албайынбы, окубайынбы, жазбайынбы, жылдырбайынбы* ж.б. Мисалдардагы сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилеринен байкалып тургандай, бул учурда -ба мүчөсүнүн терс, таңгыч маанилери солгундап калып суроо мааниси (-бы) сактала берет, бирок этиштин келер чак мааниси жоголбойт.

-Мага жамандык ойлоп, тилимди албагандарды мен өзүм жазалабайм, кудаа өзү жазалайт. (Т. Абдумомунов). Сүйлөмдөгү этиш сөздө (*жазалабайм*) биринчи жактын өзү тарабынан болгон аракеттин аткарылышы келер чакта айкын болору билдирилип жатат.

Кантейин, окуунун чыныгы жолунан сени калтыралбаймын. (Ч. Айтматов). Бул жерде да -айын (-аймын) мүчөсү терс маанидеги -ба мүчөсү менен келип айтылып, келер чакта биринчи жак маанисин билдирет.

Талдоого алган мисалдарыбыз боюнча келер чакты билдирген -айын мүчөсү тууралуу төмөнкүлөрдү айтууга болот.

1) Жекелик сандагы келер чактын биринчи жакта айтылышын туюндурган бул мүчө -айын, -йын, -айм жана -аймын деген сыяктуу тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтыла берери белгилүү болду;

2) Бул мүчө, -айын мүчөсү, этиштин терс маани уюштурган -ба мүчөсү менен айкашууга жөндөмдүү. Мындай учурда кыймыл-аракеттин же абалдын аткарылышы, болушу боюнча терс маанини, таңгандыкты билдире бергени менен натыйжанын али аткарыла электигин, боло электигин билдире берет. Келер чак мааниси жоголбойт;

3) Суроо маанисин билдирген -бы мүчөсү менен да айкаша келип, этиш сөздүн өзүндөгү жак, сан жана чак маанилери өзгөрбөй айтылат да, келер чак мааниси жоголбойт.

Биринчи жак көптүк сандын мүчө этиштерге жалганып грамматикалык сан, жак жана келер чак маанилерин жаратат.

Бүгүн менин сыйынуу күнүм, бүгүн биз баарын кайрадан эскеребиз. (Ч. Айтматов). Мисалдагы *эскеребиз (кайрадан эскеребиз)* деген этиш сөз биринчи жакта көптүк сан мааниси менен жайынча эле баяндалып жатат. Алдыда боло турган кыймыл-аракетти туюндуруп баяндалып жатат. Сөздүн составында чакчылдын (-е) мүчөсүнөн кийин биринчи жактын көптүк сан мүчөсү жалганып, салт боюнча келер чак туюндурулуп жатат.

-Азыр фашисттер менен сүйлөшөбүз, замбирегеңерди даяр кылгыла! – деди. (У. Абдукаимов). Командир артиллеристтерге алдыда эмне кылуу керек экендигин айтып жатат. *Сүйлөшөбүз* деген этиш сөздү өтмө мааниде колдонуп айтып жатат, сөздүн составындагы мүчөлөр (*сүйлө-ш-ө-бүз*) келер чактын уюшулушу тууралуу грамматикалардагы айтылгандарды ырастайт.

Жүр, десеңиз жүрөбүз,

Сиз менен доор сүрөбүз,

Тур, десеңиз турабыз.

Сунсаң кылыч чабууга

Мойнубузду сунабыз. (“Манас”).

Эпосто Алмамбеттин Манаска келгениндеги салтта байгеге сайылган чоролордун айткан бул сөзү мындан кийин боло турган окуя, мындан кийин кыла турган кызматтар тууралуу болуп, келер чакты туюндуруп жатат. Жогоруда айтылгандардай, бул мисалдагы этиштердин (*жүрөбүз, доор сүрөбүз, турабыз, сунабыз*) курамында чакчылдын -а мүчөсү жана көптүк сандагы биринчи жактын -быз мүчөсү айкын келер чакты билдирип жатат. Этиштер боло турган аракетти жайынча гана баяндап турат.

Ай нуру бизге төгүлдү,

Алтыным, аччы көңүлдү.

Ардактап жүрүп өтөлү,

Алдагы жарык өмүрдү. (А. Токомбаев)

Акындын ырында айтылган этиш сөз (өтөлү) айкын келер чакта, көптүк санда, бирнчи жактын мааниси менен баяндалып жатат да, курамында чакчылдын *-а (-ө)* мүчөсү менен *-лы* мүчөсү бар.

Бул мүчөнүн диалектилерде *-айлы (-а-й-лы)* болуп жолуккандыгын да белгилеп кетебиз: *районго бир иш менен барайлы*. Аягына *-ык* мүчөсүнүн кошулуп айтылган учурлары да жолугуп калат: *районго бир иш менен барайлык деп турабыз*.

Айкын келер чактын көптүк санда, биринчи жакта мындай болуп уюшулушу “Манас” эпосунда, айрыкча Сагынбай Орозбаковдун вариантында арбын жолугат. Ал терс маани берүүчү *-ба* мүчөсү менен да айтыла берет.

Комсоо көрүп иш кылып,

Кокус өлүп кетпейлик. (“Манас”).

Эпосто көптүк сан, биринчи жак, айкын келер чак маанисинде азыркы кыргыз тилинин диалектилериндегидей болуп айтылышында этиштин структуралык курамынын грамматикалык байыркы көрүнүшү болуш керек деп эсептейбиз: *кет-пе-й-лик*.

Биринчи жакта көптүк сандагы айкын келер чак маанилери менен *-айлы* түрүндө белгилүү акын Аалы Токомбаевдин да “Манас” эпосунун мотиви менен ырдаган “28 баатыр” деген ырында колдонгондугун байкоого болот.

Муну мындай таштайлы,

Жыйырма сегиз баатырдын

Эрдигинен баштайлы.

Өлүм менен кармашкан

Шердигинен баштайлы. (А. Токомбаев).

Элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча “Манас” эпосунда абдан көп айтылган грамматикалык бул ыкмага улуу акын жаңы мазмун берип, Москванын алдындагы салгылашууда душманды өткөрбөй курман болгон баатырлардын эрдигин ырга салган. Ырдагы *таштайлы, баштайлы* деген

этиш сөздөрдүн составында чакчыл мүчөлөр менен көптүк санда келер чакты туюндурган мүчө бар: *ташта-й-лы, башта-й-лы*.

Кыргыз тилинде айкын келер чактын биринчи жакта (жекелик санда да, көптүк санда да) айтылыштары жак мүчөлөрдүн мааниси менен туюндурула берери элдик оозеки чыгармалардан, жазуучулардын чыгармаларынан алынган мисалдар менен тастыкталды. Ошондой эле сөз жүрүп жатканда кыргыз тилинин суроо маанисин (-*бы*) жана тангандык же терс маанилерин билдирген (-*ба*) мүчөлөрдүн жалганып айтылышында да айкын келер чактын биринчи жактагы (жекелик санда да, көптүк санда да) айтылышы өз маанисин жоготпогону белгилүү болду.

Экинчи жактагы айтылыштар. Кыргыз тилинде этиш сөздөр тууралуу сөз кылганыбызда пикир алышууну, сүйлөшүү аркылуу жүргүзүлгөн карым-катышты, илимдин тили менен айтканыбызда, диалогду, эске алуунун мааниси абдан чоң. К. К. Юдахин түзгөн Кыргызча-орусча сөздүктөгү (1965) этиш сөздөрдү алып карасак, бардыгы экинчи жак, жекелик сан түрүндөгү турушу менен жазылып, окуганыбызда эле жаныбызда турган кимдир-бирөөгө кайрылып, ошол этиш сөздөгү кыймыл-аракет же ал-абал маанисинин багыттап, аракеттин аткарылышына талап кылып жаткандай болобуз. К. Токтоналиевдин сөзү менен айтканда кыргыз лексикографиясынын атасы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү казак, каракалпак тилдериндегидей -*еу* (*сөйлеу*), өзбек тилиндегидей -*мок* (*сузламок*), түрк тилиндегидей -*мак* (*корушмак*) деген мүчөлөр менен жазбай, тилдеги сөз болуп жаткандагыдай кылып *сүйлө-*, *айт-*, *де-* деген жекелик сандагы экинчи жактагы формасы менен каттаган. Экинчи жакка карата айтылып жатканындай болуп өзгөргөн түрү менен жазган. К. К. Юдахиндин кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү минтип сөздүктүн реестрине чыгарып жазганын анын окуучуларынын бири профессор И. Абдувалиев жогору баалап, башка тектеш түрк тилдеринде да этиш сөздөрдүн сөздүктөргө жазылышын К. К. Юдахиндикиндөй болсо жакшы болор эле деп белгилеген (Абдувалиев, 2019).

Ошентип кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн бардыгы лексикалык өз маанилеринде турушу менен эле экинчи жакка карата багытталып айтылып турат. Алардын экинчи жакка багытталгандыктарынын өзүндө ошол этиш сөздөгү кыймыл-аракет болуп эсептелген лексикалык маанидеги ойдун, иштин али аткарыла электигинен кабар берет да, грамматикалык келер чактын маанисин туюндурат. Демек ар кандай этиш сөздүн ошол өзүндө эле, уңгу болуп турган же этиштик негиз болуп турган турушунда эле грамматикалык келер чак мааниси бар болот.

Оозеки сүйлөшүүлөрдө, кишилердин бири-бири менен пикир алышууларында, элдик оозеки чыгармалардагы, көркөм чыгармалардагы, романдардагы, повесттердеги, ырлардагы диалогдордо этиштер эч бир уланды мүчө жалганбай турган түрүндө колдонулса, алар сөзсүз жекелик санда, экинчи жакка карата айтылган болуп колдонулат. Мындай көрүнүштөргө мисалды чыгармалардан алабыз.

“-Бар *бол*, Шумкарым.” (Т. Сыдыкбеков).

“- О! Айтып *кой!*.. Теңирбердиге айтып *кой!*” (Т. Касымбеков).

“- Эми бул сүйлөмдүн ичинен баш жана айкындооч мүчөлөрдү таап *бер*” (Ж. Мавлянов).

“ - Ачык эле *айт*. Чогулуп барып алып кетели.” (С. Станалиев).

“ - *Жүр!*.. –деди да, аркы өйүздөгү чоң даракка бет алды.”
(Б. Усубалиев).

“ -Э-эй, көктөгү учкан каркыралар!

Атам келсин, *айт* – дечү.” (О. Султанов).

“ *Ук*, жер жүзү!

Тыңшагычты колуңа *ал!*” (Ж. Турусбеков).

“ *Айт, айт*, десе, ааламды *айт*,

Аалам алга кадамдайт.

Ар түркүн өнөр чыгарган

Ааламдагы адамды *айт*.” (Барпы).

Мисалдардагы уңгу түрүндө турган этиштердин бардыгы кишинин кашындагы пикирдешине, экинчи жакка карата айтылып жаткандай грамматикалык мааниде турат. Бардыгында тең кандайдыр кыймыл-аракеттин аткарылышына болгон талап айтылып жатат да, келер чак маанилери туюндурулуп жатат.

Этиштердин экинчи жакта мындай болуп айтылышы тууралуу учкай ойлор жогоруда айтылган. Ошентип этиш сөздөр өздөрү уңгу жана негиз турушунда эле экинчи жакты туюндура берет. Анткени кыргыз тилиндеги, жалпы эле түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн айтылышы биринчи жактан аткарылып, экинчи жакка, кээде үчүнчү жакка карата багытталат. Багытталгандыктын өзү талап кылгандык болуп эсептелет. Ал эми талап кылганда кыймыл-аракеттин ишке ашышы келер чакта аткарылат.

Бул бөлүмчөдө айкын келер чактын баяндагыч ыңгай айтылыштарынын экинчи жактагы көрүнүштөрү тууралуу сөз кылабыз.

Белгилеп көрсөткөнүбүздөй, келер чакты уңгу түрүндө же негиз түрүндө туруп эле этиш сөздөр туюндура берет.

-Сейде, райондон инкүү келип, сени кеңсаларга тез-тез келсин деп чакырып жатат! Тур, жөнө! (Ч. Айтматов).

Мисалда акыркы этиш сөздөр (*тур, жөнө*) сүйлөм маанилерин туюндуруп, кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан мезгилден кийин, удаа эле аткарылышын талап кылып көрсөтүп жатат. Демек бул этиштер уңгу (*тур*) жана негиз (*жөнө*) түрүндө туруп эле келер чакты, айкын келер чакты билдирет. Келер чактын мындай жол менен уюшулушу адатта логикалык мааниде туюндурулат, башкача айтканда, этиш сөздүн лексикалык мааниси, уңгу сөздүн мааниси жана интонация менен эле туюндурула берет.

Экинчи жакта жекелик сандагы айкын келер чактын буйрук ыңгай маанилери кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн уңгу болуп турушунун өзүндө эле бар экени жогоруда айтылды. Бул жерге мына ошондой учурлардан бир нече мисалдарды келтиребиз. Көркөм адабияттарда, айрыкча сөздүн диалог

болуп айтылыштарында мындай мисалдардын өтө арбын жолуга турганы белгилүү болду.

Айкын келер чактын жекелик сандагы экинчи жактагы маанисинде айтылган этиштер тилдин жандуу болуп жүрүшүндө, башкача айтканда, пикир алышуучулардын кебинде уңгу же негиз түрүндө келип эле туюндурула берет. Анткени этиш сөздөр сүйлөмдө кыймыл-аракетти же ал-абалды билдиргендиктен, аларды уңгу (негиз) түрүндө айтканыбызда эле пикир алышуучуга, башкача айтканыбызда, экинчи жакка, тыңдоочуга карата айтылган болуп көрүнө берет. Мисалы,

*“Атыңдын оозун бур, Жакып,
Алда – деп өйдө тур, Жакып”* (“Манас”).

Бул жердеги *бур, тур* деген уңгу этиштер тыңдоочуга карата түздөн-түз багытталып айтылып жатат. Кыргыз тилиндеги, деги эле бардык түрк тилдериндеги этиш сөздөр пикир алышууда тыңдоочуга – экинчи жакка, сөздү угуп ага жооп кайтарып жаткан кишиге карата айтылат. Ал эми сүйлөшүүдө айтылган сөздү угуп, жооп кайтарып жаткан тарап сөздү тыңдоочу тарап болуп эсептелет. “Сөздү тыңдоочу, биринчи жактын айткандарын тыңдап жаткан тарап экинчи жак” (Абдувалиев, 2008. 165-б.) болуп саналат.

-Башыңы өйдө көтөр, Толгонай, кайрат кыл. (Ч. Айтматов). Мисалда айтылып жаткан ойду туюндуруп жаткан негизги сөздөр – этиштер: *көтөр: өйдө көтөр; кыл: кайрат кыл.* Бул этиш сөздөр пикир алышуудагы тыңдоочуга, экинчи жакка карата буйруу, өтүнүү же талап кылуу маанилеринде айтылып, жекелик сан, баяндагыч ыңгайда экинчи жак, айкын келер чакты туюндуруп жатат. Улуу жазуучу Ч. Айтматов Жер эне менен Толгонайдын ортосундагы пикир алышуу диалогун мына ушундай кылып келтирип, Жер энеге адамга мүнөздүү касиеттерди ыйгарып, көркөм сөздөгү аллегориялык ыкманы ишке ашырган.

- Молдоке, кууп жет тиги итти. Сары-Аркасына кире качпасын. Ала-Аякты алып кал. (М. Абакиров). Мисалда *Ала-Аяк* деген ат (күлүк ат)

тууралуу сөз жүрүп жатат. Негизги ой ошол күлүк атты алып качып кетип бараткан кейипкерди кармап, атты анын колунан тартып алуу маанисинде болуп жатат да, мына ошол ойлорду *жет: кууп жет; кал: алып кал* деген этиш сөздөр – этиштик уңгулар туюндуруп жатат. Мына ошол *жет, кал* деген этиш уңгулар жардамчы этиштин милдетин аткарат (*кууп жет, алып кал*), өздөрүнүн уңгу болуп турган көрүнүшү менен эле экинчи жакты, жекелик санды, айкын келер чакты билдирип жатат.

- *Ошентип, жакшылап бак, таптаганын мага кой, ага көз керек эмес.* (Т. Касымбеков). Көзүнөн айрылган мүнүшкердин айтып жатканында *бак, кой* деген уңгу этиштер сүйлөмдүн негизги максатындагы ойду, пикир алышуучуга, тындоочуга карата айтылып жатат. Экинчи жакты жайынча баяндап, айкын келер чак маанисиндеги бул уңгу этиш сөздөр татаал айтылыштар менен келип жатат: *жакшылап бак, мага кой*. Сөздөрдүн (этиштердин) уңгу түрүндө эле экинчи жактын мааниси бар.

Айкын келер чактын экинчи жактагы жекелик санда айтылышы, ошентип кыргыз тилиндеги бардык этиштик уңгулардын, этиштик негиздердин жалпы категориялык грамматикалык маанилери менен бирге болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги этиш уңгулардын байыркы көрүнүштөрүн Түгөлбай Сыдыкбеков “Көк асаба” тарыхый романында билгичтик менен пайдаланган. Мисалы: “*Эртең да эр уул ат жалын тартканы тур.*” (Т. Сыдыкбеков). *Турат*, диалектилерде *туру* деген этиштин уңгусу *тур*, ал байыркы сөз азыр өз алдынча колдонулушта унутулган. Атактуу жазуучу Т. Сыдыкбеков атайын эле ошол байыркы түрүн колдонуп жатат. Жазуучу *эртең* деген сөздү колдонуп, *тур* деген уңгу этиштин келер чакта айтылганын колдонгон.

Айкын келер чактын баяндагыч ыңгай маанисинде туюндурулушу экинчи жактын жак мүчөлөрүнүн катышуусу аркылуу билдирилет. Бирок, жогоруда айтылгандай, дайыма чакчылдын *-а (-о, -ө, -е)* жана *-й* мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу айкын келер чактын уюшулушу ишке ашат.

Келер чак маанисинде мындай структуралык курамда этиш сөз дайыма жөнөкөй этиш түрүндө айтылат.

Кейибечи, уул, жашсың, алтын башың аман болсо атка да жетесиң, кийимге да жетесиң (Т. Абдумомунов). Этиш сөздөр (*жетесиң – жет-е-сиң*) айкын келер чакта баяндагыч ыңгай мааниси менен айтылып, чакчылдын *-а (-е)* мүчөсүнөн кийин экинчи жактын *-сың (-сиң)* мүчөсү менен айтылып жатат. Структуралык жагынан эки уланды мүчөсүн кабыл алып жатканы менен маанилик жактан бул этиш сөз (*жетесиң*) уңгу (негиз) түрүндөгү этиш сөздөй эле грамматикалык өтүнүп талап кылган сыяктуудай маанини туюндуруп жатат. Пикир алышуучуга кеңеш берип, көңүлүн көтөргөндөй маанайда экинчи жактагы айкын келер чакты билдирет.

Атаганат, теңтууштарың катары жаркылдап жүрсөң кана... (Т. Абдумомунов). Мисалдагы экинчи жакка карата айтылган этиш сөз (*жүрсөң: жаркылдап жүрсөң кана*) экинчи жактын өзүн эмес, кандайдыр абстрактуу жакты туюндуруп жатат, бирок келер чактык мааниси жоголгон эмес. Сүйлөм *кана* деген модалдык сөз менен жыйынтыкталып, сүйлөп жаткан тарап биринчи жактын өзүнө тиешелүү болуп айтылып жатат. Формалдык жагы боюнча *-ң (-сың)* мүчөсү менен айтылып, экинчи жак болуп турат.

Сен берген тамакты ичип жөн жүр, болбосо куубаш каласың (А. Саспаев). Бул мисалдагы ойду жыйынтыктап турган этиш сөз (*каласың*) баяндагыч ыңгайда, экинчи жакта, жекелик санда, айкын келер чак маанисин билдирип айтылды. Сөздүн составында чакчылдын *-а* мүчөсү жана ага удаа эле экинчи жактын *-сың* мүчөсү келип айтылып жатат.

Кыргыз тилинде экинчи жактын сылык маанисин билдирген атайын грамматикалык каражат да бар: *-сыз, -сыздар*. Башка түрк тилдеринде бул мүчө *-сыз (-з)* түрүндө эле айтылып, сылык маанини эмес, көптүк санды билдирет. Кыргыз тилинин грамматикасынын өзүнүн өнүгүш тарыхында ал көптүк маанини туюндурбай, пикир алышууга карата сылык мамилени туюндуруп калган: *келиңиз, алыңыз, жүрүңүз*; диалектилерде мүчөнүн

кыскарып калган түрү да активдүү колдонулат *келиң, айтып коюң*. Т. Сыдыкбеков мындай форманы тарыхый көрүнүш катары “Көк асаба” романында кеңири колдонгон. “-*Уа, кыраан, ачык айтың, так сүйлөң!*” (Т. Сыдыкбеков).

Кыргыз тилинде, жогоруда айтып өткөнүбүздөй, экинчи жакты туюндурган мүчөлөр буйрук, өтүнүч, талап кылуу маанилеринде айтылат. Бул маанилер келер чактын буйрук ыңгай болуп айтыла турган көрүнүштөрүндө ылдыйда атайын каралат.

Анткен менен экинчи жакты туюндурган *-сың* (бардык фонетикалык варианттары менен) мүчөсү жалганып айтылган этиш сөздөр сүйлөмдөгү ойдун жайынча туюндурулуш маанилеринде буйрук ыңгай эмес баяндагыч ыңгай маанисинде да айтыла берет.

- *Ротага команда кыласың, немецтен коркпойсуң, аялды айтса кызарып кетесиң*. (У. Абдукаимов). Мисалдагы этиштер экинчи жактын *-сың* мүчөсү менен айтылып, баяндагыч ыңгай маанисинде келди. Сүйлөмдөгү ой кандайдыр талап кылуу, буюруу маанилеринде эмес, пикир алышуучунун ишмердигиндеги, мүнөзүндөгү касиеттерди жайынча гана баяндап жатат. Анан дагы мисалдагы экинчи жактагы этиш сөз формасында (*коркпойсуң*) таңгыч маанидеги *-ба* мүчөсү менен келип, чакчылдын *-й* мүчөсүнөн кийин экинчи жактын *-сың* мүчөсү жалганып турат (*корк-по-й-суң*).

- *Эмнеге тикирейесиң, көрбөй жүрдүң беле?!* (Т. Абдумомунов). Бул сүйлөмдөгү биринчи этиш сөз формасы (*тикирейесиң*) экинчи жакты туюндурган *-сың* мүчөсү менен айтылып, пикир алышуучунун мүнөзүндөгү, көз карашыдагы өзгөчөлүк бир белгини туюндурду, баяндагыч ыңгай маанисинде жайынча гана айтылды. Муну келер чакты билдирет деп айта албайбыз. Бирок келер чак маанисинин белгилери бар.

Уят дегенден кийин качпайсыңбы, бала менен бала болбой (М. Абакиров). Сүйлөмдүн айтылыш кырдаалы мындай. Үйгө келин келатканда аялы күйөөсүнө айтып жаткан сөз, келиндин кайын атадан уялбай үйгө кириши үчүн.

Мисалда этиш сөз (*качпайсыңбы*) терс маани берген *-ба* мүчөсү менен айтылып жатат. Ошону менен бирге эле бул сөздүн составында экинчи жактын мүчөсү (*-сың*) суроо маанисин жараткан *-бы* мүчөсү менен айкашып келди. Баяндагыч ыңгайда айкын келер чактын маанилери өзгөргөн жок.

-А сен али көнө албайсың, али моюн сунбайсың (Т. Касымбеков). Мисалдагы этиш сөздөр (*албайсың: көнө албайсың; сунбайсың: моюн сунбайсың*) грамматикалык экинчи жак, айкын келер чак маанисин туюндуруп жатат. Ошону менен бирге бул этиш сөздөрдүн составында терс маани берүүчү *-ба* мүчөсү жана суроо маанисин туюндуруучу *-бы* мүчөсү да бар. Ошого карабастан этиш сөздөрдүн негизги грамматикалык маанилери болуп саналган экинчи жакты, айкын келер чакты билдирген маанилери жоголгон жок.

Демек, айкын келер чакты экинчи жакта туюндурган этиштердин грамматикалык маанилерин терс маани жана суроо маани берген грамматикалык каражаттар өзгөртпөйт.

Жогоруда келтирилген мисалдарда экинчи жактын жекелик сандагы *-сың* мүчөсү (*коркпойсуң, тикирейесиң*) өткөн чакты билдирип айтылып жатат. Бул мүчө, экинчи жактын жекелик сандагы *-сың, (-сыз)* келер чак маанисинде да айтыла берет.

Ах, Гулбара, Гулбара, Зейненин түгөйү, кур дегенде атың ким деп сураганга жарасаңчы? (Ш. Бейшеналиев). Бул мисалдагы *-сың (-саң)* мүчөсү айтылып жаткан ой кырдаалына жараша али аткарыла элек (аткарылбаган) кыймыл-аракетти туюндуруп, келер чак маанисин айкын билдирип жайынча гана суроо мааниси менен (*-чы*) айтылып жатат.

- Эй кыз!.. Чоң эле кыз экенсиң, уялбайсыңбы алдагинтип отургандан... (Б. Усубалиев).

Экинчи жакка карата кайрылуу, акыл айтып уяткаруу менен кайрылуу айтылып жатат. Этиш сөз (*уялбайсыңбы*) экинчи жакта суроо маанисинин мүчөсү (*-бы*) менен айтылды. Чак маанисинин жаралышына чакчылдын

мүчөсүнүн да катышы бар (-й). Кыймыл-аракеттин, тагыраагы ал-абалдын алдында боло турганы айтылып, айкын келер чакты билдирип жатат.

-*Султан уйчунун айлы кайда экенин билесизби?* (Ш. Бейшеналиев). Экинчи жактын сылык формасында айтылган бул сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, пикир алышуучунун билер-билбесинин белгисиздигинде маселенин али алдыда боло тургандыгын туюндурган маани бар. Ошондуктан бул жерде *-сыз (-сиз)* келер чакты билдирип жатат.

- *И, жазбайсызбы? деди. – Жазыңыз, Алсеитов Баястан, деп жазыңыз.* (Ө. Даникеев). Сылык форма менен экинчи жакта айтылып жаткан этиштер (*жазбайсызбы, жазыңыз, деп жазыңыз*) буюруу интонациясы менен айтылып жатат. Экинчи, үчүнчү мисалдар (*жазыңыз, деп жазыңыз*) буюруу мааниси менен буйрук ыңгайдын формасында, ал эми биринчи мисал (*жазбайсызбы*) баяндагыч эле ыңгайды билдирип, суроо маанисинин *-бы* мүчөсү менен айтылып кандайдыр какшык сылык форма болуп турат. Келер чак мааниси билинер-билибес гана билдирилип жатат, уланды мүчөлөр (*жаз-ба-й-сыз-бы*) менен эле туюндурулуп турат.

Көптүк санда да *-а, -й* чакчыл формалар менен *-сыңар, -сыздар* жак мүчөлөрү айкын келер чак маанилерин туюндура берет.

Ага чейин мени качан ала качасыңар деп Бүкөн күн батканча күтүп отура береби? (М. Абакиров). Мисалдагы этиш сөз (*качасыңар: ала качасыңар*) көптүк сан маанисинин мүчөсү менен келип жатат. Этиш сөздүн составында чакчылдын мүчөсү (*-а*), экинчи жактын көптүк санды билдирген мүчөсү (*-сыңар*) бар болуп айкын келер чакты билдирип турат.

Кымбаттуу коноктор, орун алыңыздар (“Кыргыз туусу”). Экинчи жакта көптүк сандын сылык формада айтылышы айкын келер чакты уюштуруп жатат. Сөздүн курамында сылык форманын мүчөсү (*-ыңыздар*) этиш сөздөгү айкын келер чакты туюндурган грамматикалык маанилерди өзгөрткөн жок.

Терс маанини жараткан *-ба* мүчөсүнүн өзү да айкын келер чакты уюштура алат.

-Турба анда, түшкө жетпей кел, - деди Жанжигит. (С. Станалиев).

Этиш сөздө уңгуга түздөн-түз жалганган терс маанинин *-ба* мүчөсү айкын келер чактын жайынча баяндалышын туюндуруп, уңгунун өзүндөгү экинчи жактын маанисинин сакталышын камсыз кылып турат: *тур-ба*.

-Өткөндөгү Күйкөңдүн оргу-баргы кебин эске алба. (М. Абакиров).

Айкын келер чакты экинчи жакта билдирген этиш сөздө (*алба: эске алба*) терс маани уюштурган *-ба* мүчөсү уңгуга эле жалганып жатат.

Айкын келер чактын баяндагыч ыңгайда экинчи жактын көптүк сан маанилери *-гыла* мүчөсүнүн жардамы аркылуу да туюндурулат.

-Ай, жээн бала, бери келип, сүйрөп чыккыла, бул көк бетти, - деп жеңем кол булгап койду. (Ч. Айтматов). Мисалдагы *чыккыла (сүйрөп чыккыла)* деген этиш сөз айкын келер чактын экинчи жактагы көптүк сан маанисинде айтылып жатат.

Экинчи жактын айкын келер чактагы көптүк сан мааниси жак мүчөнүн жана көптүк сан мүчөсүнүн кыскарып биригип (*-ңар, -ыңар*) айтылганы менен да туюндурулат.

“Көк колот ылдый салыңар,

Көрүнбөстөн барыңар.

Жаныңа жакын келгенде

Айгай салып бакырып,

Каракчы болуп чыгыңар,

Жортуулчу болуп чыгыңар,

Жол боюна жыгыңар.” (“Манас”).

Эпосто Манас баатырдын Алмамбетти сынап көрүп тосуп келүүгө чоролорун жиберип жаткандагы айткан бул сөздөрү али аткарыла элек кыймыл-аракеттерди билдирип жатат. Этиш сөздөрдө жак жана көптүк сан мүчөлөрүнүн кыскарып бириккен варианттары ырдалган: *сал-ың-ар, чык-ың-ар, жык-ың-ар*. Айкын келер чактын көптүк санда мындай болуп айтылыш формасы элдик оозеки чыгармаларда активдүү колдонулат. “Манас” эпосунан дагы бир мисалды келтирели.

*“Жарлык кылса буйругун
Тутардын камын кылыңар.
Өчөшкөнүн өлтүрүп,
Жутардын камын кылыңар.
Алмамбетти кетирбей
Тутардын камын кылыңар.”* (“Манас”).

Жак мүчөсү менен көптүк сан мүчөсүнүн кыскарып биригип айтылышында жайынча гана баяндалган келер чак айтыла берет да, кандайдыр сый, урмат маанилер кошумча болот.

Ошентип айкын келер чактын экинчи жакта болуп туюндурулушу боюнча оюбузду кыскача жыйынтыктап айтууда төмөндөгүлөрдү белгилөөгө туура келди.

Биринчиден, этиш сөздөрдүн өздөрүнүн лексикалык маанилерин терең талдап чыгып, этиштердин өзүнүн уңгу түрүндө эле айтылышы келер чакты, көбүнчө айкын келер чакты билдире берет: *кел, кет, тур, бар* ж.б.

Экинчиден, этиштин айкын келер чагынын экинчи жакты билдириши экинчи жактын жак мүчөлөрү (*-сың, -сыз, -сыңар, -сыздар*) аркылуу туюндурулат.

Үчүнчүдөн, этиштин айкын келер чагынын экинчи жакта айтылып туюндурулушу өтүнүч, сураныч маанисиндеги *-чы* мүчөсү аркылуу да билдирилет: *айтчы, сүйлөчү, окуп койчу, эртең келчи* ж.б.

Төртүнчүдөн, *беле* жардамчы этиш менен да этиштин экинчи жактагы айкын келер чагы уюшула берет: *окудуң беле, аткардың беле* ж.б. Бирок, мындай учурда кыймыл-аракеттин реалдуу аткарылышында өткөн чак маанисинин касиеттери бар болот. Мындай касиет контекст менен аныкталат.

Бешинчиден, көптүк сан мүчөсү жалганып, жак мүчөсүнүн кыскарып айтылышы да айкын келер чактын экинчи жактагы формасын билдирет. Бул учурда (*жүрүңөр, келиңер, барыңар* ж.б.) экинчи жакта айкын келер чак маанилер кандайдыр сылык, сылыктык менен айтылат. Адатта минтип кайрылуулар улуулар тарабынан жаштарга карата айтылат.

Алтынчыдан, этиш сөздөрдүн көптүк санда экинчи жакта *-гыла* мүчөсү менен айтылышы дайыма келер чакты, айкын келер чакты туюндура берет.

Үчүнчү жактагы айтылыштар. Кыргыз тилинде тилдик карым-катыштар жалаң эле адамдардын түздөн-түз, бетме-бет келип пикир алышуулары аркылуу болбостон кадыресе баяндоолор, монологдор аркылуу да жүрө берет. Мындай карым-катыштар үчүнчү жак менен байланышта болот. “Үчүнчү жак – сөзгө катышпаган, бирок сөз болуп жаткан тарап, сөз болуп жаткан нерселер, түшүнүктөр, объектилер да үчүнчү жак болот” (Абдувалиев, 219: 119-120).

Айкын келер чактын үчүнчү жакты туюндурган маанилери да чакчыл мүчөлөргө жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу ишке ашат. Эгерде, жогоруду айтып өткөнүбүздөй, **биринчи жактагы айтылыштарда** биринчи жактын жак мүчөлөрү, **экинчи жактагы айтылыштарда** экинчи жактын жак мүчөлөрү милдет аткарган болсо, **үчүнчү жактагы айтылыштарда** үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражаттар милдет аткарат.

Кыргыз тилинин грамматикасынан белгилүү болгондой, үчүнчү жакты туюндурган өзүнүн грамматикалык каражаты жок. Биздин оюбузча, жак категориясынын атооч сөздөргө да, этиш сөздөргө да тиешелүү болгондугу жак категориясынын туюндурулушунда үчүнчү жак тууралуу болгон маселе толук чечиле элек болуш керек деп эсептейбиз. Орусча эмгектерде жак мүчөлөрүн баяндоочтун мүчөлөрү (аффиксы сказуемости) деп да жазылып жүрөт. Бул мүчөлөрдүн атооч сөздөргө жалганышы сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарууга жөндөмдүү болот. Ал эми келер чак мааниси менен этиш сөздөргө жалганган учурунда сүйлөмдө этиш сөз түркүмү аткарган милдетти аткара берет. Бирок жак мүчөлөр толук түрү менен жалганганда да, кыскарган түрү менен жалганганда да атоочтордогусу менен этиштердеги бирдейликти түзөт. Ошондуктан кыргыз тилиндеги жак категория боюнча атайын лингвистикалык изилдөөнүн аткарылышын зарыл деп эсептейбиз. Бул, албетте, биздин ишибиздин максатына кирбеген өзүнчө башка тема.

Баяндагыч ыңгайдын келер чакты туюндурулушундагы үчүнчү жактагы айтылыштарга бир нече мисалдарды келтирип талдап көрөлү.

Кыргыздар хан ордосун таштап майданга аттанмай болду. (К. Жусупов). Сүйлөмдөгү баяндалган аракет бул сөздөрдөн кийин аткарылыш керек экендиги даана байкалып турат. Айкын келер чак баяндагыч ыңгайда.

Кыш тоолорго кум-шекерин себелеп,

Ак түзөңгө ак төө минип келе элек. (Т. Мамеев).

Кар жаай элек болуп кыштын келе элегин образдуу кылып ырга салган акындын тилинде кырдаалдын али боло электигин даана билдирип, айкын келер чакта үчүнчү жак мааниси менен ырдалып жатат.

Үчүнчү жак менен айтылыштарда тангыч *-ба* жана сурама *-бы* мүчөлөрү менен да баяндагыч ыңгайдын маанилеринде келе берет.

Бакай билсе, бузбайбы,

Чалды шайтан кыспайбы? (“Семетей”).

“Манас” эпосунун экинчи бөлүмүндөгү Абыке менен Көбөштүн окуясынан алынган бул мисалда тангыч *-ба*, чакчыл *-й* жана сурама *-бы* мүчөлөрү катарлаша келип айкын келер чак маанисинде айтылып жатат.

Түбүмө чогуу жетеби,

Казынам бузуп кетеби? (“Семетей”).

Эпостон келтирилген мисалыбызда риторикалык маанидеги суроо менен айтылган ойлор айкын келер чакты даана баяндап турат.

Буйрук ыңгайдагы келер чак маанилер. Жогоруда айтылгандай, этиш сөздөрдүн табияты кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндуруу болгондуктан этиш сөздөр уңгу же негиз формасында айтылганда эле пикир алышуучудан грамматикалык талап кылуу маанисинде айтылгандыкты билдирет: *ил-*, *оку-*, *ойно-*, *талкала-*, *чегер-*, *безелен-*, *ойгот-*, *кайгыр-*, *быкшы-*, *кеми-*, *аарчы-*, *кышылда-* ж.б. Ал эми грамматикалык талап кылуу мааниси кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сөз болуп жаткан кезден, талап кылгандан кийин аткарыла тургандыкты билдирет. Ошентип пикир

алышуудагы ар кандай талап кылуулар, буюруу, өтүнүү, биз жогоруда айтып өткөнүбүздөй, этиштик келер чак маанилеринде болот, кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурдан кийин боло тургандыгын туюндурат. Мына ошол талап кылуу, буюруу, өтүнүүлөр менен келер чактын билдирилиши ар кандай грамматикалык формаларда, ар кандай грамматикалык каражаттар аркылуу ишке ашырылат. Мына ошого жараша буйрук ыңгайда келер чактын туюндурулушун шарттуу түрдө төмөндөгүдөй топторго ажыратууга болот.

- 1) Грамматикалык каражатсыз эле буюруу маанисиндеги келер чак;
- 2) Биринчи жактын грамматикалык каражаттары аркылуу буюруу келер чак маанилери;
- 3) Экинчи жактын грамматикалык каражаттары аркылуу билдирилген буюруу келер чак маанилери;
- 4) Үчүнчү жактын грамматикалык каражаттары аркылуу уюштурулган буюруу келер чак маанилери.

Төмөндө ар бир топ тууралуу түшүндүрмө берип, тиешелүү мисалдарды келтирүү менен иликтөө иштерин аткарып көрөлү.

Этиш сөздөр кандайдыр бир грамматикалык каражаттардын жардамысыз эле келер чактагы талап кылуу, буюруу, өтүнүү сыяктуу маанилерди туюндурат берет. Мындай көрүнүштүн этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндө турганында эле табиятынан боло тургандыгы тууралуу жогоруда айтылган. Этиш сөздөр кандайдыр бир мүчөнү кабыл албай келер чактагы буюруу маанилерин туюндурат берерине мисалдар келтирип талдап чыгалы.

Түн учук болсоң, түн менен чык

Таң учук болсоң, таң менен чык. (Фольклор).

Элдик эм-дом салтында каарман тарабынан ооруну айдап чыгарууда, оорулууну сакайтууга болгон аракеттеринде айтылган салттык бул сөздөрдө этиш сөз (*чык*) талап кылуу, буюруу маанилери менен айтылып, айкын келер чакты туюндуруп жатат. Сөз уңгу түрүндө туруп эле сүйлөмдөгү негизги ойдун тыянагын буйрук ыңгай менен билдирип турат.

- *Отур, төшөккө отур, кысынбай өз үйүңдөй көр*, - деп Байтемир болбоду. (Ч. Айтматов). Сүйлөп жаткан тарап тыңдоочунун отурушун (*отур*), тартынбай отурушун (*көр: өз үйүңдөй көр*) талап кылып жатат. Анын айткандарды аткарышын талап кылып жатат. Албетте бул талап кылуу тыңдоочунун аракеттери сөз айтылгандан кийин боло тургандыкты, башкача айтканда, грамматикалык келер чакты билдирет. Этиш сөздөр (*отур, тур*) эч бир грамматикалык каражатты кабыл албай туруп эле келер чактагы буюрууну билдирип жатат.

Грамматикалык буюруу, талап кылуу маанилери, буйрук ыңгайдын маанилери адатта экинчи жана үчүнчү жактарга карата айтылат. Ошон үчүн уңгу же негиз түрүндө туруп эле мындай маанилердин дээрлик көпчүлүгү экинчи жакка карата айтылат. Анткени кыргыз тилиндеги, деги эле бардык түрк тилдериндеги этиш уңгулардын табиятында эле талап кылуу, буюруу, өтүнүү сыяктуу көбүнчө пикир алышуучуга, экинчи жакка карата айтылат.

Тиешелүү учурларда келер чактагы буюруу, талап кылуу маанилери ар кандай бийиктиктеги интонациялар менен ишке ашып туюндурулат.

Коё бер! Коё бер, деймин! (С. Өмүрбаев). Этиш сөздөр (*коё бер*) уңгу түрүндө эле айтылып, эч кандай грамматикалык каражат, мүчө жалганган жок. Бирок, биринчиси (*Коё бер!*) күчтүү сезим менен айтылып, өкүм буйрук маанисин билдирип жатат. Ошондуктан жазуучу экспрессивдүү бул маанини “жазып” окуучуларга жеткирүү үчүн илеп белгисин койгон. Өкүм буйрук маани субъектинин кашындагы пикир алышуучудан *бошотууну, коё берүүнү* талап кылып жатат. Объект али бошотула элек, али коё бериле элек болуп, сөздө, сүйлөмдө келер чак мааниси туюндурулуп жатат. Экинчиси (*коё бер деймин*) бир аз жайыраак буюруп талап кылуунун, бирок аткарылышын талап кылган буюрууну билдирип жатат. Ошондуктан жазуучу бул грамматикалык маанини чекит белгисин коюу менен эле туюндурган. *Коё бер дегенимди уктуңбу, түшүндүңбү* деген грамматикалык маани айтылып, мында да, “*коё бер деймин*” деген сүйлөмдө да кыймыл-аракеттин али

аткарыла элек экендиги даана айтылып, келер чак мааниси туюндурулуп жатат.

Болуптур, өз билгениңдей жаз! (Байтемиров). Жайынча баяндалгандай болуп көрүнгөн бул сүйлөмгө жазуучу илеп белгисин коюп, кыймыл-аракеттин пикирлеш тарабынан аткарылышына катуу талап коюп буйрук берип жатат. Натыйжада этиш сөз (*жаз!*) кыймыл-аракеттин алдыда, келе жаткан мезгилде аткарылышын талап кылып, буйрук ыңгайда келер чак маанисин туюндуруп жатат. Ар кандай буйрук, талап кылуулар сүйлөшүп жаткан мезгилден кийин кыймыл-аракеттин аткарылышын туюндурат.

Келер чактын грамматикалык каражатсыз эле туюндура тарган көрүнүшү жалаң эле уңгу сөздөрдө эмес этиштик негиздерде да боло тургандыгы айтылган. Этиш сөздөрдүн негизи болуп туунду этиштердин бардыгы да эсептелет. Башкача айтканда, этиштерден да, атооч сөздөрдөн да, башка категориядагы сөздөрдөн да куранды мүчөлөр менен жалсалган туунду этиштер этиштик негиздер болуп саналат.

Заманың келди айланып,

Жаркылда, кедей, жаркылда. (Токтогул). Улуу демократ акын бай манаптардан азап тартып, жаңы заманды кедейлердин заманы деп түшүнүп мына ушинтип ырдаган. Этиш сөз (*жаркылда*) **жарк** деген тууранды сөздөн *-ылда* деген куранды мүчө менен жасалып, келечектеги ал-абалды айтып билдирип, айкын келер чак маанисин берип турат. Баары бир этиштин табияты боюнча сөз экинчи жакка карата болуп жатат.

Кызыкпастан алоосуна согуштун,

Кырмандагы кызыл данды жорупта. (Т. Байзаков). Акын *-ла* деген өнүмдүү мүчө менен жасалган этиш сөздү тынчтыкты сактоочуларга карата колдонуп ырдаган. Бул туунду этиштин да (*жорупта*) табиятында эле келер чактагы буюруу мааниси бар.

Буйрук, талап кылуу, адатта биринчи жакка карата айтылбайт (берилбейт). Киши өзүнө өзү буйрук берчү беле? Бирок кээде күчтүү сезим менен субъект өзүн өзү милдеттендирип, өзүнө өзү талап коюп жиберген

учурларда, кандайдыр келер чактагы буйрук сыяктуу маанилер туюндурулуп калат. Мисалы: *Биз деле барабыз, эмне экен, эл көргөндү көрөбүз!* Мисалдагы *барабыз, көрөбүз* деген этиш сөздөр күчтүү сезим менен субъектинин өзүнө берилген буйрук сыяктуу болуп айтылып жатат да кыймыл-аракеттин аткарылышы келер чакта аткарыла турган болуп жатат.

Логикалык субъект же грамматикалык ээ өзүнө өзү талап кылып айтылганда мына ошол биринчи жактын грамматикалык каражаттары (жакты билдирген мүчөлөр) аркылуу ишке ашат да биринчи жакты туюндурган буйрук же талап кылуу ишке ашат.

- Менин көздөгөн максатым чоң жана ыйык!

Мен эчкимден коркпойм! Эчкимдин алдында тизе бүкпөйм! (Т. Абдумомунов). Мисалдагы этиш сөздөрдүн (*коркпойм, бүкпөйм: тизе бүкпөйм*) курамында чакчылдын *-й* мүчөсү жана биринчи жактын мүчөсү (*-ым*) бар. Булар айкын келер чактын биринчи жагын билдирип жатат. Бул жерге каармандын өз мүмкүнчүлүгүнө баа берип, кандайдыр бир күчтөргө каршы турууга өзүнүн даяр экенин, өзүнө-өзү катуу талап менен, ишенимдүү талап менен айтып бекемдеп жатканын туюндуруп жатат. Буйрук ыңгайдын мааниси жекелик сандагы биринчи жак аркылуу ишке ашты.

Дүйнө калкы! Көтөр тынчтык ураанын,

Желдеттердин жандуу жолун торгойлу. (А. Токомбаев).

Улуу акындын тынчтыкты эңсеген элдин мүдөөсүн ырга салган бул ыр саптарында этиш сөз (*торгойлу – торго – й – лу*) биринчи жактын көптүк сан, келер чак маанисинде баяндап, акындын “мен”- “биз” каарманы жалпы элдин атынан өзүнө бийик талап коюп айтып жатат. Буйрук ыңгайдын мааниси биринчи жакта, көптүк санда, келер чактагы айтылыш менен туюндурулуп жатат.

Ошентип буйрук ыңгайда айкын келер чактын биринчи жак мааниси менен айтылышы сейрек учураганы менен кыргыз тилиндеги этиштерде боло берерин көрдүк.

Буйрук ыңгайдын маанилери адатта экинчи жакты туюндурарын жогоруда айтканбыз. Этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндө эле келип, эч бир грамматикалык каражаттарды кабыл албай туруп буйрук маанилерин билдирери тууралуу айтылды. Бир эки мисалды кошумча келтиребиз.

-Жеңе, дейм, бас жаагыңды... - деди Бермет бакырып, ыйлап жибере жаздап. – Бас жаагыңды!.. (Т. Абдукаимов).

-Жүр, дейм! Жоопкерчиликтен баары бир эч кайда качып кутула албайсың! Жүр! (Т. Абдумомунов).

- Башыңды өйдө көтөр, Толгонай, кайрат кыл. (Ч. Айтматов)

Мисалдардагы буйрук, талап кылуу маанилеринде колдонулган этиш сөздөр (*бас: бас жаагыңды, жүр, көтөр: өйдө көтөр, кыл: кайрат кыл*) уңгу, же негиз түрүндө келип айтылып жатат. Алар ошол турушу менен эле экинчи жакты, жекелик сандагы талап кылуу маанилерин туюндуруп жатат.

Буйрук ыңгайда айкын келер чак маанисиндеги айтылыштар пикир алышууларда абдан көп жолугат. Көпчүлүк учурларда мындай маанилер экинчи жактын жак мүчөлөрүнүн жардамы менен ишке ашат. Чакчыл *-а, -й* жана андан ары экинчи жактын жак мүчөлөрүнүн жалганышында кайсы бир деңгээлде тыбыштык өзгөрүүлөрдүн болгонуна жараша талдоого алабыз.

-а (-й), -сың (-сыз)

Окуу китептерде көрсөтүлүп, учур чактын, айкын келер чакта уюшулушу катары белгиленген бул үлгү менен мисалдар бир топ арбын.

Папа! – дейт уулу чочугандай. – Сен пенсияңды качан аласың? (Б. Усубалиев). Кейибечи, уул, жаашың, алтын башың аман болсо атка да жетесиң, кийимге да жетесиң. (Т. Абдумомунов).

Мисалдардагы этиш сөздөр (*аласың: качан аласың; жетесиң*) салттуу десек болот, чакчылдын *-а* жана экинчи жактын жак мүчөсү менен келер чакта айтылып жатат. Жакшылап караганыбызда бул мисалдарда кайсы бир деңгээлде өтүнүү, талап кылууга жакын мааниси бар. Бирок мындай болуп айтылган этиштерди буйрук ыңгайдын маанисин чагылдырат деп айтууга

болбойт. Буйрук ыңгайда келер чактын айтылышы катуураак, өкүм талап кылууларда байкалат.

Айтышар болсоң, аныңды айт,

Аңдабай калсаң, мунуңду айт,

Ачылсын сөздүн жаркыны.

Мындан кийин, чырагым,

Таанып жүргүн Барпыны. (Барпы). Акындын *ачылсын* (*Ачыл-сын сөздүн жаркыны*) деп айтканы жайынча эле айтылгандай туюлганы менен контекст көрүнүшүндө пикир алышуучунун талап кылуу менен эсине салат, буюрууга байланыштуу интонацияны билдирет. *Мындан кийин таанып жүргүн* (*жүр-гүн*) деп тыянак чыгарганында буйрук сыяктуу маани жатат да, бул мисалды буйрук ыңгайдагы келер чак деп айтууга болот.

Келер чактагы даана буйрук ыңгайдын маанилери этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилери менен бирге тиешелүү интонациялык аракеттер аркылуу күчүнө кирип айтылат.

Атабаев, Токтоңуз! Эмне деп тантып жатасыз! (Т. Абдумомунов). Мисалда сүйлөп жаткан тарап пикир алышуучусуна карата ачуусун чыгара буйрук берип (*катуу талап кылып*) жатканы айтылып жатат. Мындай талап сүйлөмдөгү тыныш белгилердин коюлушу менен эле эмес, лексикалык маани (*тантып*) менен да бекемделип турат да, *токтоңуз* (*токто-ңуз*) жана *эмне деп тантып жатасыз* (*жат-а-сыз*) деген этиштерде келер чак сылык формадагы экинчи жакта, жекелик санда буйрук ыңгайдын мааниси менен айтылып жатат.

Айкын келер чактагы буйрук маанилеринин жаралышында суроо маанисиндеги *-бы* мүчөсүнүн да ролу бар.

- *Ой, жаның барбы, күбөлүгүңдү көрсөтпөйсүңбү ымтырабай.*
(Б. Усубалиев).

- *Аа деп коёт. Эмне үчүн билбейсиң? Сүйлөп бербейсиңби.*
(Б. Усубалиев)

Мисалдардагы этиш сөздөрдүн (*көрсөтпөйсүңбү, бербейсиңби: сүйлөй бербейсиңби*) түздөн – түз буйрук бергендик мааниси жок болгону менен катуу талап кылгандыктын өзү буйрук ыңгайдын маанисин берип жатат. Мисалдардын экөөндө тең этишке терс маани жаратуучу *-ба* мүчөсү катышып жатат, бирок экөөндө тең суроонун *-бы* мүчөсүнүн таасири менен *-ба* мүчөсүнүн терс маани жаратуу мүмкүнчүлүгү жоголуп жатат. (Абдувалиев, 2008. 148-б.).

- Мен болду демейинче чечинип, карагайдын чегедектерине иле бериңиз. Тез!... Тез! (Т. Абдумомунов). Этиш сөздүн кадыресе эле талап кылуу мааниси андан аркы сүйлөмдөрдүн (*Тез!.. Тез!..*) таасири менен *иле бериңиз* деген этиш сөздөр буйрук экендигин көрсөтүп турат.

-гын, -гыла (-ыңыз, -ыңыздар)

Этиштин буйрук мааниси менен экинчи жактагы келер чагынын туюндурулушу *-гын (-ыңыз, -гыла, -ыңыздар)* мүчөсү менен да уюштурулат. Бул мүчөдө түздөн-түз буйрук болбойт, бирок колдонулушунда талап кылуу мааниси күчтүү болот.

- Айтканымды далилдөөчү жерге жүргүн! (Т. Абдумомунов)

- Көмбөгүн бул баланы ачкын, -деди,

Чеп курбай үй-үйүнө кайткын, -деди. (Ж. Бөкөнбаев).

Мисалдардагы *-гын* мүчөсү менен айтылган этиш сөздөр (*жүргүн, көмбөгүн, ачкын, кайткын*) өкүм талап кылуу маанилерин туюндуруп жатат. Биринчисинде (*жүргүн*) болсо, сүйлөп жаткан тараптын тындоочуга талап кылуу гана эмес буйрук иретинде айтып жатканы байкалат. Мезгилдик жагынан алганыбызда бул этиш сөздөрдөгү кыймыл-аракет сөз болуп жаткан учурдан кийин боло тургандыгы белгилүү. Экинчи мисалда болсо, *-гын* мүчөсү менен айтылган этиштер (*көмбөгүн, ачкын, кайткын*) көмүлүп жаткан жигиттин өмүрүн сактап, буйрук болуп айтылып жатат.

- Өткөрүп алгыла коюңарды, өзүңөр багасыңарбы, же бирөөлөргө

бересиңерби, алгыла! (Ш. Бейшеналиев). Мисалдагы этиш сөздүн (*алгыла*) буйрук мааниси, биринчиден, эки жолу колдонулушу аркылуу жана,

экинчиден, баш тартып жаткандык маанисинин жардамы аркылуу туюндурулуп жатат. Ошондуктан *алгыла* деген сөздүн айтылышынын экинчисинде жазуучу тарабынан илеп белгиси коюлган.

Экинчи жактын айкын келер чагын көптүк санда билдирген бул мүчөдө кадыресе эле талап кылуу айтылат.

Эрлерге сүтүн эмизген,

Энелер аман калгыла.

Эмгектен жүзү албырган,

Жеңелер аман калгыла. (Ж. Бөкөнбаев).

Улуу акын Жоомарт Бөкөнбаевдин бул ырында *-гыла* мүчөсү кадыресе эле келер чак маанисин туюндуруп жатат. Ошентсе да *-гыла* мүчөсү менен айтылган этиштин буйрук маанисинде да колдонулган учурлары боло берет.

Көчөт мезгил тынымсыз аккан суудай,

Кыш сүрүлүп, жаңырып көктөм келди.

Кыртыш жаап көгөрдү күздүк буудай,

Коргогула, адамдар, өрттөн жерди! (Т. Байзаков)

Согушту өз көзү менен көргөн акындын ырындагы коргогула (*коргогула*) деген этиш сөз келер чакты жайынча эле баяндабай, адамдарга коюлган катуу талап менен айтылып, буйрук ыңгай маанисин туюндуруп жатат.

Тилек, ниет ыңгайлардагы айкын келер чак маанилер. Кыргыз тилинде этиштин кыймыл-аракеттин аткарылышына болгон каалоо, тилек кылуу маанилерин, кыймыл-аракеттин аткарылышына карата ниеттенгендикти жана кыймыл-аракеттин аткарылыш же аткарылбашына болгон болжолду, шарттуулукту билдирген ыңгайлары бар. Булардын биринчи экөө, тилек жана ниет ыңгайлары тилде өтө пассивдүү. Тилек ыңгайдын *-гай* жана ниет ыңгайдын *-мак*, *-макчы* мүчөлөрү менен айтылган сүйлөмдөр, диалог азыркы кыргыз тилинде абдан аз жолугат.

Мына ушул тилек жана ниет ыңгайларынын маанилеринде келер чак маанилери басымдуулук кылат. Ыңгайлардын аттары эле айтып тургандай, кыймыл-аракеттин аткарылышына болгон ниет менен тилек, ошол кыймыл-

аракеттердин сөз болуп жаткан учурунан кийин боло тургандыгын билдирип турат. Ошондо да кыймыл-аракеттин болушуна карата тилек менен ниетте айкындык маани сезиле бербейт. Ошондуктан ниет ыңгай менен тилек ыңгайдын келер чакты билдирген маанилери арсар келер чакта каралыш керек. Ошентсе да айрым бир учурларда айкын келер чактык мааниде тилектин айтылышы болбой койбойт.

Мисалы, *Чет өлкөдөн окуп билим алууну алдыма тилек кылып койдум*, деген сүйлөмдө тилек ыңгайдын *-гай* мүчөсү катышпаганы менен кишинин тилеги айтылып жатат да, *тилек кылып койдум* деген татаал этиште айкын келер чак мааниси айтылып жатат.

Кыргыздар хан ордосун таштап майданга аттанмай болду. (К. Жусупов). Сүйлөмдөгү баяндалган аракет бул сөздөрдөн кийин аткарылыш керек экендиги даана байкалып турат. Майданга аттанууга болгон тилектин мааниси айтылып, ал тилек ордону таштап кетип ишке ашары, сөз болуп жаткан учурдан кийин болору айтылып жатат. Тилек ыңгайда (*аттанмай болду*) айкын келер чак мааниси туюндурулду.

Булганыч тилиңден башка дагы эмне көрсөтмөк элең мага? (Т. Абдумомунов). Мисалда пикирлештин ниети *эмнени көрсөтмөк* экенинде болуп, бул ниет келечектеги аракет же ал-абал экендиги келер чак маанисин туюндуруп жатат.

Шарттуу ыңгайдын келер чак маанилери. Этиштин шарттуу ыңгайы кыймыл-аракеттин аткарыларына же аткарылбашына карата божомол сыяктуу шарттуулукту билгизет. Демек аткарылар же аткарылбас боюнча божомол кыймыл-аракеттин келечекте боло тургандыгын билдирип келер чак маанисинде ишке ашат. Шарттуу ыңгайдын мүчөсү *-са* мүчөсү болуп эсептелет да, үч жактын үчөөндө тең айтыла берет.

Мен анын караанын бир көрүп калсам деп зарыгып күтүп жатпаймынбы. (Ала-Тоо). Этиш сөз эңсөө шарттуулугу менен айтылып, эңсөө дегендин өзү келечектеги боло тургандык. Ошондуктан келер чак

мааниси туюндурулуп жатат да, ал биринчи жак тарабынан аткарылып биринчи жак болуп эсептелет.

Жүрөгүңдө сызылып,

Жүрүп турган кан болсом. (Барпы). Бул мисалда да этиштин шарттуу ыңгай маанисин билдирген сөз (*кан болсом*) биринчи жакты, келер чакты туюндурду. Шарттуу ыңгай маанисинде айтылган этиш сөз бул жерде эңсегендик, каалагандык маанилерин билдирип жатат.

Кыргыз тилинде шарттуу ыңгайда айтылган келер чак этиштер экинчи жак мааниси менен да келип айтыла берет.

- *Эгер бул тапшырманы жакшылап аткарасаңар акыңарга бирден калем, дептер берем, -деди.* (М. Мавлянов). Мисалда этиш сөз *аткарасаңар* экинчи жакта, көптүк санда, шарттуу ыңгай мааниси менен айтылып жатат. Кандайдыр талап, сураныч маанилер бар болуп, сөз (*аткар-са-ң-ар*) келер чактын маанисин билдирип турат. Экинчи жактын мүчөсү шарттуу ыңгайдын мүчөсүнөн (*-са-ң*) кийин жалганып келер чакты туюндурду.

Ак куу болуп асманга учсаң абалап,

Ак булуттан ары кетсең сабалап. (Калык Акиев). Атактуу төкмө акындын ырында кандайдыр себеп шарттуулук маани жатат. Этиш сөздөргө шарттуу ыңгайдын мүчөсү жалганып, андан ары экинчи жактын мүчөсү уланган (*уч-са-ң, кет-се-ң*). Бул жерде өткөн-келер чак маанилери жуурулушуп айтылгандай болуп жатат.

Акындын андан кийинки эки сабында:

Алтын канат айрыплан болбосо,

Кантип издейм булутуңду аралап, -деп ырдалып, этиш сөз кандайдыр сураныч, каалоо, эңсөө маанилери туюндурулган шарттуулук айтылып ырдалып жатат. Ал эми *сураныч, эңсөө, каалоо* маанилеринде келер чактык маани бар.

Кыргыз тилинде шарттуу ыңгайда айтылган келер чак маанилери көбүнчө үчүнчү жакты билдирип айтылат.

- *Ыйлай береби?.. Эч ким урбаса делеби?..* (Б. Усубалиев). Бул мисалда кандайдыр себеп шарттуулук мааниси менен айтылып, үчүнчү жак туюндурулуп жатат. Ошону менен бирге суроо мааниси да бар болуп, келер чактын кыймыл-аракети же ал-абалы туюндурулган.

Талаанын көркү кайда, гүл болбосо?

Гүл ачып, кубат албайт, күн болбосо. (Барпы). Салыштырма карама-каршылыктуу шарттуулук маанилер үчүнчү жак мааниси менен айтылып, келер чакты туюндуруп жатат. Айкын келер чак маанисинин туюндурулушу бул жерде сүйлөмдөрдөгү суроо берип жооп алып жаткансыган *көркү кайда, кубат албайт* деген сөздөрдүн жардамы менен ишке ашып жатат.

Ал эми шарттуу ыңгайда кыймыл-аракеттин же абалдын келечекте болору, аткарылышы айкындык мааниси менен айтыла берери да белгилүү. Мисалы: *Бондарь, Молдокеси сөзүн улай берсе дегендей.* (Ө. Даникеев). Сүйлөмдө шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсүндө шарттуулук байкалбагандай болгону менен айкын келер чактык маани бар.

Непаада дем түшпөй баратса, анда алпарабыз да. (Ө. Даникеев). Бул мисалда *-са* мүчөсү өзүнүн шарттуулук маанисинде туруп айкын келер чакты билдирип жатат.

Эгерде өчөшкөн жоо акыл токтотуп, эсине келип, ат, бүркүт, кыз тартууласа, жоого эрегишкен эмес. (К. Жусупов). Бул сүйлөмдө да шарттуу ыңгай (*тартууласа*) айкын келер чакты даана билдирип жатат. Бирок бул жерде сүйлөмгө эгерде деген сөз катышып айкындуулук арсар болуп турат.

Кандай болгондо да шарттуу ыңгайдын маанилеринде айкын келер чак көбүрөөк туюндурулат. Демек, шарттуу ыңгай маанилери да айкын келер чактын уюшулушуна себепкер болот дегендей ой жаралат.

3.4. Терс маани *-ба* менен туюнтулган айкын келер чак маанилери

Этиштердеги кыймыл-аракет *-ба* мүчөсү менен аткарылбай тургандай же тескери аткарылып калат. Грамматикалык келер чак туюндурулган этиштик формаларда *-ба* мүчөсү жалганса мына ошол турушу менен келер

чак менен жак маанилери өзгөрбөйт. Көбүнчө экинчи жак маанилеринде айтылат.

“Эне! Энеке! Айтпагын мага эчтекеңди! Унчукпа! Айтпа!” – деп колун жаңсап, жүгүлүп келди да, аттын жалын чеңгелдеп, башын менин тиземе жөлөп, шолоктоп ыйлады. (Ч. Айтматов). Бөтөн сөздөгү этиштер (*айтпагын, унчукпа, айтпа*) каармандын эмоциялык абалынан улам айтылып жаткан буйрук болуп эсептелет. Булардын үчөөндө тең *-ба* мүчөсү буйрук маанисиндеги талапты билдирип, экинчи жактагы келер чак маанилерин өзгөртпөй туюндуруп жатат.

Укуругум долоно

Ууру бөрү жолобо!

Камчымдын сабы долоно

Каапыр ууру жолобо! (Фольклор). Элдик оозеки чыгармалардын короо кайтарган салт ырларынан алынган бул мисалдагы этиш сөз (*жолобо*) кыймыл-аракеттин алдыда боло турганын ырдап туюндурат. Этиштин терс маанисин уюштуруучу бул *-ба* мүчөсүнүн табияты келер чак. Этиштик *же-, ич-, кел-, көр-, ойно-, камчылан-* деген сыяктуу уңгу же негиз болуп турушунда келер чактагы талап кылуу деген грамматикалык маанисиндей эле, *жебе-, ичпе-, келбе-, көрбө-, ойнобо-, камчыланба-* өңдүү *-ба* менен уюшулуп туунду болгон негиздерде да буюруу, экинчи жак, жекелик санда айтылып, келер чакта талап кылуу маанилери бар.

Октобой мерген ата албайт,

Онтобой оору жата албайт.

Түздөбөй мерген ата албайт,

Түйшөлбөй оору жата албайт. (Барпы). Бул мисалдардагы этиштер (*албайт: ата албайт; жата албайт*) келер чакта айтылып, составында *-ба, -й, -т* мүчөлөрү менен келген. Чакчыл сөздөрдүн (*октобой, онтобой, түздөбөй, түйшөлбөй*) сөздөрүндө да *-ба* мүчөсү катышып, кандайдыр келер чактык маани жаралып турат. Мына ушул маанилер *ата албайт, жата*

албайт деген этиштердеги кайсы бир деңгээлдеги буюрууну түшүндүрүп жатат.

Аргымак атты арык деп,

Жолго таштап кетпеңер.

Азамат эрди карып деп,

Шорго таштап кетпеңер. (Барпы). Этиш сөздөрдө түз буюруу болгону менен иш жүзүндө талап кылуу кайрылуусу ырдалган бул ырда терс маани уюштуруучу *-ба* мүчөсү менен көптүк сандагы сылык формадагы экинчи жактын мүчөсү бар: *таштап кетпеңер (кет-ба-ңар)*. Этиштин составындагы бул мүчөлөр айкын келер чакта, экинчи жакта, көптүк санда, буюруу маанилерин билдирип турат.

3.5. Суроо маани *-бы* мүчөсү менен уюшулган келер чак маанилери

Пикир алышуудагы тындоочуга карата айтылган суроо анын жооп беришин талап кылып, дайыма келер чакта болот. Суроо интонация аркылуу берилсе да, грамматикалык каражаттар аркылуу берилсе да келер чак маанилер сактала берет.

- *Биз ишке жарабай калсак, фронттогу салдаттарга ким нан таап берет? Ушуну ойлобойсуңарбы?* (Ч. Айтматов). Мисалдагы сурама ат атооч менен берилип жаткан (*ким таап берет*) суроо да, *-бы* мүчөсү менен берилип жаткан (*ойлобойсуңарбы*) суроо да келер чакты туюндуруп жатат. Сүйлөмдүн (контексттин) жалпы мааниси суроо маанилерин талап кылуу мааниси менен айкалышып, буйрук ыңгайды туюндурду: *ким таап берет, ойло-ба-й-сыңар-бы*.

- *А өзүңүз кайтарып таштадым деп ойлойсузбу, деги бирдеме калтырдыңызбы?* (Б. Усубалиев). Мисалда суроо маанинин *-бы* мүчөсү жак мүчөдөн кийин келди да, этиштердин (*ойлойсузбу, калтырдыңызбы*) айкын келер чактагы жекелик сан, экинчи жак маанилерин жоготкон жок. Экинчи мисалдагы (*кал-тыр-ды-ңыз-бы*) өткөн чактын *-ды* мүчөсүнүн маанисин солгундатып жибергени байкалып турат.

3.6. Тилдөө сөздөрдүн айкын келер чак маанилери

Лексикада тилдөө сөздөр вульгаризмдер деп аталат да, дайыма пикир алышуучуга, тыңдоочууга карата айтылып, келер чактык маанилерде болот. Кээде сөзгө катышпаган тарапты, үчүнчү жакты тилдеген учурлар да кездешет.

- *Кана, айтчы, эми эмне кыларыңды билбей кыйналып турасыңбы, куурагыр!* (У. Абдукатимов). Сүйлөмдүн жалпы маанисинде пикир алышуучу тыңдоочуну тилдеп жатат. Мына ошол тилдөө *куурагыр* деген этиш сөз аркылуу туюндурулду. Кыргыз тилинде тилдөө сөздөрдү жасоочу *-гыр* деген мүчө бар да, анда дайыма келер чактык маани жатат. Анткени тилдөө сөздөр да этиштик уңгулардай, этиштик негиздердей болуп пикир алышуучуга, экинчи жакка карата кандайдыр буюруу мааниси бар болуп айтылат. Кыргыз тилинде бөрүнүн бир аты, *карышкыр* учурунда тилдөө маанисиндеги этиш болуп, *-гыр* мүчөсү менен жасалган. Бара-бара ошол тилдөө сөз анын атына айланып, зат атооч болуп калган: *карышкыр – карышып калгыр*.

Экинчи ошол жакка басып көр, шыйрагыңды ташка чагып, талпагыңды сыйрып, туз куям! (Ч. Айтматов). Бул мисалда жөнөкөй эле сөздөр тилдөө маанисинде колдонулган. Тилдөө үчүн интонация пайдаланылган. *Ошол жакка басып көр* деген сөздө жек көрүп, эркин жүргөнгө тыюу салган маанилер интонация аркылуу берилген. Ошол тыюу салгандык кишинин мындан аркы кыймыл-аракетине карата айтылып, келер чак маанисинде турат. Ошондой эле *шыйрагыңды чагып, сыйрып, куям: туз куям* деген сөздөрдө да интонация бар, ошону менен бирге булардагы лексика-грамматикалык маанилердин өзүндө да кандайдыр жаман ниетте иштеле турган маанилер бар. Бирок, бардык учурда бул тилдөө сөздөрү келер чактын маанилери сакталып турат.

- *О, жарым эс, о кудай так төбөңдөн ургур, ушундай да кем акылдык кылабы?!* (Т. Касымбеков). Жазуучу ачуунун келгенин, тилдөөнүн чыгармада берилишин *-гыр* мүчөсүнүн жардамы менен ишке ашырган. Мисалдагы

ургур: тәбәңдөн ургур деген этиш сөздөгү буйрук мааниси айкын келер чакта, экинчи жакта айтылып жатат.

- *Ие, тынчы жок, куту жок мамлекетинди урайын... Жылуусу жок тонунду урайын...*(Т. Касымбеков). Бул жерде жазуучу тилдөө маанисиндеги буйрукка ыктаган ойду вульгардык сөз менен жеткирип жатат.

Айкын келер чактагы буйрук маанисин туюндурган этиш *-айын (-а - йын)* мүчөсү менен уюшулган: *мамлекетинди урайын, тонунду урайын.*

Лексикалык составдын бар бөлүгү болуп эсептелген вульгардык сөздөр тилдин жандуу көрүнүшүндө активдүү колдонулушка ээ. Тилдөө сөздөр ар дайым биринчи жактын атынан экинчи жакка карата айтылып жек көрүү эмоциясы менен жүрөт да дайыма күчтүү сезим менен айтылып, буйрук ыңгайдын маанисин берет. Тилдөөнүн өзү дайыма келер чакты билдирет.

3.7. Өтүнүү мүчөсү (-чы) менен уюшулган келер чак маанилери

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөргө жалганып, өтүнүү маанисин туюндурдуучу *-чы* мүчөсү да айкын келер чакты билдирет. Анткени пикир алышуучулар бири-бири менен болгон тилдик мамиле-катнаштарында сурануу, өтүнүү, бир нерсени билип алуу сыяктуу максаттарда сүйлөшө беришип, сөз арасында өтүнүү маанисин туюндурган *-чы* мүчөсү колдонула берет. Бул мүчө белгилүү деңгээлде өтүнүү менен кошо талап кылуу маанисин да туюндуруп, этиштин буйрук ыңгайына туура келет.

Бар, антип айтпачы! Жаның аман болсун, оокат табылар... (Ч. Айтматов). Мисалда *-чы* мүчөсү өтүнүү, сураныч маанисинде колдонулуп жатканы менен пикир алышуучунун оюна, кайсы бир деңгээлде тыюу салгандык жок эмес. Этиш сөз (*айтпачы: антип айтпачы*) терс маани билдирүүчү *-ба* жана өтүнүү маанисинин мүчөлөрү менен уюшулган, буюруу маанисиндеги экинчи жакта, айкын келер чакта айтылып жатат.

-Мурдуң курт жегир, коё турчу! – Лөкүйгөн дагы бирөө улагандан кыйкырды. (Э. Турсунов). Бул мисалда өтүнүү маанисин билдирген *-чы* мүчөсүнүн буйрук берүү мааниси күчтүү болуп айтылып жатат. Анткени,

сүйлөп жаткан тарапта тилдөө бар. Анын үстүнө экинчи сүйлөмдөгү *кыйкырды (улагандан кыйкырды)* деген баяндооч *турчу: коё турчу* деген этиш сөздүн лексика-грамматикалык маанилерин күчөтүп жатат. Канткен менен *турчу: коё турчу* деген этиш сөздө айкын келер чактын буйрук ыңгай маанисинде болуп айтылышы белгилүү болуп турат.

Өтүнүчтөр *-чы* менен уюшулганда өтө эле жумшак, сылык өтүнүч болушу да мүмкүн. Ошондо деле келер чактын буйрук ыңгай маанилерине туура келе берет. Мисалы:

Тутулуп кеткен көп киши

Адатын айтчы, Токтогул.

Тирүүсү канча калды экен,

Санатын айтчы, Токтогул. (Эшмамбет).

Сен мага бир кат жазчы,

Мурункудай чыгат бекен сөздөрүң. (Б. Сарногоев)

Мен ушуга жооп таппай күйөмүн,

Эмне үчүн, айткылачы, эмне үчүн. (А. Өмүрканов).

Акындардын ырларынан алынган мисалдардагы этиш сөздөр *-чы* мүчөсүнүн жалганышы менен абдан эле жумшак, сылык сураныч маанилерде айтылып жатат: *айтчы, жазчы, айткылачы*. Мисалдардын үчөөндө тең өкүм талап кылган өтүнүч жок, бирок пикирлештен өтө эле жумшак болсо да, кыймыл-аракетти билдиришин суранып жатат да этиштин келер чагын билдирип турат.

- Атыңды айтып койчу, көлүгүң кайда? – деп сурады. (М. Абакиров).

Каармандын каршысындагыга койгон суроосу жылуу-жумшак болуп, бирок жооп берүүсүн талап кылып турат да, этиш сөз (*айтып койчу*) айкын келер чакта экинчи жакка карата айтылды.

Сураныч, өтүнүч маанилерин билдирген *-чы* мүчөсү менен айтылган этиш сөздөрдө келер чак мааниси поэзияда жана элдик оозеки чыгармаларда да чоң роль ойнойт. Мисалы:

*Кирген суудай шаркырап,
Акканын көрчү, дүйнөнүн
Жерден берип ырыскы,
Бакканын көрчү, дүйнөнүн.* (Жеңижок).

*Ай айланып асмандан,
Каттаганын карачы.
Бир орунда тынч алып,
Жатпаганын карачы.* (Жеңижок).

Улуу акын жарык дүйнөнүн мейкиндикте, мезгилде, кыймылда болуп турганын ырга салып элге төгүп ырдаган ырында сураныч сыяктуудай маани менен *акканын көрчү, бакканын көрчү, каттаганын көрчү, жатпаганын көрчү* деп тургандарга кайрылып ырдайт. Мына ушул кайрылууда угуучулардын Жеңижок акын ырдап өткөндөн кийин аткарыла турган байкалбас аракеттер бар да, айкын келер чак маанилери туюндурулуп жатат. Ошону менен бирге *-чы* мүчөсүнүн өтүнүч мааниси кошо туюндурулуп жатат.

Жүздүк шакегимди берейин, жүзүңдү көрсөтчү, дейт. (Жомок).

Жомоктогу каарман пикир алышуучусуна талап кылуу маанисинде (*көрсөтчү*) кайрылып жатат. Кайрылууну туюндурган этиш сөз өтүнүч маанисинин *-чы* мүчөсү менен айтылып, пикир алышуучу тарабынан айтылган сөздөн кийин боло турган аракет билдирилип, айкын өткөн чакты туюндуруп жатат. Талап кылуу менен бирге эле өтүнүчтү билдирген грамматикалык маани кошо айтылып турат.

Келер чак маанисинин этиштин буйрук ыңгай формасы менен туюндурулушунун алкагы кенен болот. Анткени, жогоруда бир нече жолу айтып келгенибиздей, этиштер кыймыл-аракетти билдирип да, кыймыл-

аракетти кимдир бирөөнүн аткара тургандыгы болот. Ошентип кишинин оозунан айтылган кыймыл-аракетти билдирген сөз милдеттүү түрдө аткарылышты талап кылып турат. Ал эми кыймыл-аркеттин аткарылышын талап кылуунун өзү сөз болуп жаткан учурдан кийин кыймыл-аракеттин аткарыла турганын билдирет. Экинчи жактын же башка бирөөнүн аткара тургандыгы байкалбай койбойт.

Буйрук ыңгай маанилери менен айкын келер чактын уюшулушу боюнча жогоруда талдоого алган сүйлөмдөрдөн бир канча жол менен уюшула тургандыгы белгилүү болду.

1) Этиш сөздөрдүн өздөрүнүн уңгу же негиз түрүндө эле айтылгандыгы менен эле келер чак (айкын келер чак) экинчи жакта буйрук ыңгай менен туюндурула берет. Албетте, мындай учурда кандайдыр күчтүү сезим менен айтылган интонация болот. Жөнөкөй эле *ал, же, ич, өт, кет* деп айтсак, этиш сөздөрдүн мисал катары айтылганы билдирилет. Ал эми *ал, же, ич, өт, кет* деген сөздөрдү күчтүү же күчтүүрөөк интонация менен айтсак, бир нерсенин аткарылышын талап кылуу, өтүнүү, жалпысынан буюруу маанилери айтылып, буйрук ыңгайдагы айтылыш болуп эсептелет.

2) Этиштин буйрук ыңгайда айтылып келер чак маанисинин уюштурулушу *-гын, -гыла, -ылда* мүчөлөрү менен да уюшула турганы белгилүү болду: *сүйлөгүн, окугула*.

3) Буйрук ыңгай мааниси менен этиштин айкын келер чагы жак мүчөлөрдүн жалганышы менен эле уюштурула берет. Бул учурда күчтүү сезим менен айтылган болот: *коркпойм! бас жаагыңды! иштейсиң!*

4) Буйрук ыңгай мааниси менен айкын келер чак сурама ат атооч сөздөрдүн катышуусу менен да уюшулат: *качан келесиң? эмне деп тантып жатасың?*

5) Буйрук ыңгай мааниси менен айкын келер чак суроо маанисинин *-бы* мүчөсүнүн жардамы менен да уюшулат: *бардыңбы? сүйлөй бербейсиңби?*

6) Терс маани мүчөсү *-ба* менен да буйрук ыңгайда айтылган айкын келер чак уюшула берет: *унчукпа! жолобо!*

7) Тилдөө сөздөр (вульгаризмдер) да буйрук ыңгайдагы айкын келер чак маанилерин билдирет: *ит жегир, төбөңдөн ургур*.

8) Өтүнүч маани мүчөсү *-чы* менен да айрым учурда буйрук маанидеги келер чак уюшулат: *антип айтпачы; адатын айтчы, Токтогул*.

3.8. Мамиле мүчөлөрүндөгү айкын келер чак маанилери

Этиштин айкын келер чагын мамилелер да билдирет. Этиш сөздөрдөгү негизги мамиле маанилери этиштик негиздин (унгунун) өзүндө эле болот. Анткени негизги мамиленин өзүнө тиешелүү грамматикалык каражаты жок. (Абдувалиев, 2008, 153-б.). Негизги мамиледе айкын келер чактын туюнтулушу кыргыз тилинин грамматикаларында белгиленгендей кадимкидей эле болуп жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу билдириле берет. Мындай көрүнүштөр жогоруда айтылды. Негизги мамиледеги этиштерге өздүк, туюк, кош жана аркылуу мамилелердин грамматикалык каражаттары жалгана берет. Ошондуктан бул бөлүмдөгү келер чакты көбүнчө мына ошол өздүк, туюк, кош жана аркылуу мамилелердин мүчөлөрү жалгангандагы көрүнүштөрүнөн иликтеп карап көрөбүз.

Өздүк мамиледе айтылган этиштердин өзүндө эле келер чак мааниси болуп калат.

- *Сен алар менен теңелбе, кудайдын каары! – деп Зейнеп апанын кыжыры келе түштү.* (Ч. Айтматов). Мисалдагы *теңелбе* деген этиште өздүк мамиле мааниси бар: *тең-е-л(-ыл)-бе*. Буюруу мааниси келер чак менен айтылды.

Айкын келер чактын экинчи жакта буйрук маанилери мамиле мүчөлөрүнүн жардамы менен да уюштурула берет.

Толкун жалы жээктерге чабылат,

Ташка, гүлгө седеп болуп тамчыдан.

Айткансыйт шар: “Иштегенге табылат

Аруу ырлар. Ыкшоо болбой камчылан!” (Т. Байзаков). Мисалдагы *камчылан* деген этиш сөздөгү өздүк мамиленин мүчөсү *-н (-ын)* экинчи

жакка карата буюруу маанисинде айтылып жатат да, кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткандан кийинчерээк боло тургандыгы баяндалып жатат.

- *Эмесе сен чыйрал. Сен үмүт менен тилекти кыска кармап кыйып салба.* (У. Абдукаимов). Биринчи сүйлөмдөгү этиш сөз (*чыйрал*) өздүк мамиле маанисинде айтылып, тыңдоочуга карата талап менен айтылып, ошол талаптагы кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан кезден кийин боло тургандыгын билдирип турат. Ал эми акыркы сүйлөмдөгү этиш сөз (*кыска кармап кыйып салба*) *-ба* мүчөсүнүн жардамы менен айкын келер чактагы буйрук маанисин билдирип жатат.

Көч жүрө-жүрө түзөлөт, деген макалда да *түзөлөт* деген этиштин курамында өздүк мамилени билдирген *-ыл* мүчөсү бар: *түз-ө-л-ө-т*. Уңгудан кийин этишти жасоочу (*-а*) мүчөсү, андан ары өздүк мамиле (*-л*), чакчылдын мүчөсү (*-ө*) жана үчүнчү жакты туюндурган *-т* мүчөсү бар. Грамматикалык келер чак маанисинде айтылып жатат макалдагы ой.

Сиз менен биз билебиз, орус мылтык түз болот, орус мылтык алыска тиет, бат атылат. (Т. Касымбеков). Мисалдагы акыркы этиш сөз (*атылат: бат атылат*) туюк мамиленин маанисин берип жатат. Ошону менен бирге эле, кандайдыр абстрактуу келер чактык мааниси да бар: *ат-ыл-а-т*.

Мамилелердин арасынан аркылуу мамилени уюштуруучу мүчөлөрдүн дээрлик бардыгында келер чак маанисинин бир экендиги дапдаана байкалат. Бул ошол аркылуу мамиледе кыймыл-аракеттин сүйлөөчү тарабынан эмес, башка бирөө тарабынан аткарыла тургандыгы менен түшүндүрүлүш керек. Биздин оюбузча аркылуу мамиленин бардык мүчөлөрүндө этишти жасоочу куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрдөй болуп, экинчи жакка карата кайрылып талап кылуу маанисиндей маани бар. Макалдардан мисал келтирип көрөлү.

Жакшы атанын кашык менен жыйнаган мүлкүн жаман уул чөмүч менен чачып түгөтөт. (Макал). Мисалдагы *түгөтөт* (*түгө-т-ө-т*) деген этиш сөз аркылуу мамиледе айтылып, анын *-т* (*-ыт*) мүчөсү жалганып турат. Мамиле мүчөсү куранды мүчө сыяктуу милдет аткарып, андан кийин чакчыл (*-ө*) менен жак мүчөлөр жалганган. Айкын келер чакты туюндуруп жатат.

Жандоочу кийик аттырат деген макалда да аркылуу мамиленин *-тыр* мүчөсү жалганып келер чакты уюштуруучу жак мүчөлөр андан кийин жалганган: *ат-тыр-а-т*.

Атамдын агасы болсо да, угун койгула, такымына темир кызытып тамга бастырамын... – деп каарын төгүп чыгарды. (Т. Сыдыкбеков). Бул жерде айкын келер чак маанисинин уюшулушунда аркылуу мамиленин *-тыр* (тамга бастырамын) жана *-ар* (каарын төгүп чыгарды) мүчөлөрү себепкер болууда: *бас-тыр-а-мын; чык-ар-ды*. Булардын биринчиси айкын келер чакка, экинчиси өткөн чакта болуп турат. Бирок ошол өткөн чак (*чыгарды*) келер чактагы буйрук маанисин толуктоо киргизгендей болуп турат.

Аркылуу мамиленин мезгилди билдирген сөздөр менен айкашып айтылыштарынан да айкын келер чак мааниси туюндурулат.

Эртең заарда эч жанга билгизбей жеткиришет, бу ургандар. (М. Абакиров). Мисалда аркылуу мамиленин *-кыр* мүчөсү этишке жалганып, андан ары чакчыл мүчө (*-и*) менен көптүк санда жакты билдирген *-ышат* мүчөсү келди. Этиштин грамматикалык мааниси *эртең заарда* деген мезгилди билдирген сөздүн жардамы менен келер чакта, айкын келер чакта айтылып жатканы байкалып турат.

Торко тон кылдым кийгизгин,

Жылкы ичинде Торучаар

Тулпарды кармап мингизгин. (“Манас”). Мисалдагы *кийгизгин, мингизгин* деген этиштер аркылуу мамиленин *-гыз* мүчөсү менен уюшулуп, келер чактын *-гын* мүчөсү андан кийин жалганды. Кыймыл-аракеттин аткарылышы сөз болуп жаткан кезден кийин жүрө турган болуп, башка бирөөгө милдеттендирилип жатат. Бул жерде аркылуу мамиленин *-гыз* мүчөсүндө сөз жасоочуда маани бар болгондуктан ага *-гын* мүчөсү уланып жатат.

Мен сага баары суктангандай ат коём, айылга жеткиче ойлонуп, ошол атың менен элге тааныштырам. (М. Абакиров). Аркылуу мамиленин *-тыр*

мүчөсү чакчылдын *-а* жана жак мүчөсүнүн (*-м, -ым*) айкын келер чакты уюштурганына кедерги тийгизген жок.

Этиштин мамиле мүчөлөрүндө сөз өзгөртүүчүлүк мааниге караганда сөз жасоочулук маанилер басымдуулук кылат болуш керек деп ойлойбуз. Анткени, *-ын, -ыл, -ыш, -каз, -кар* жана башка мамиле мүчөлөрү жалганганда этиш сөздөрдүн формасынын өзгөрүшү менен бирге жаңы лексикалык маанилер жаралган сыяктуудай көрүнөт. Муну биз К. К. Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөн да көрүп байкадык. Сөздүктө өткөз, өткөр, өткөрүл, өткөрүш (Юдахин, 602) деген сыяктуу болуп мамиле мүчөлөрү менен айтылган этиш сөздөр сөздүктөн толук лексикалык мааниси бар сөз катары орун алган.

Ошентип мамиле мүчөлөрү менен айтылганда өзүнөн-өзү эле буюруу болуп, келер чак мааниси даана байкалып турат.

Үчүнчү жактагы айтылыштар. Кыргыз тилинде грамматикалык үчүнчү жак сөзгө аралашпай турган тарапка карата айтыла тургандыгы белгиленип келет: “сөзгө катышпаган, бирок ал(ар) жөнүндө сөз (речь) жүрүп жаткан адам(дар) же башка нерсе(лер) III жак болуп эсептелет” (Давлетов, 1980. 75-б.). Ал эми 1964-жылкы кыргыз тилинин грамматикасында алда канча толугураак түшүндүрмө берилет: “Үчүнчү жактын өзүнө тиешелүү грамматикалык жак мүчөсү жок; сүйлөмдө үчүнчү жак үчүн баяндооч болуп түшкөн сөз берки эки жак мүчөлөрүнүн жалганышы үчүн база болуп эсептелет. Кыргыз тилинде үчүнчү жак азыркы учур чакта жана айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ болот. Калган бардык учурда үчүнчү жак мүчөсүз колдонулат” (1964. 254-255-б.). Биз изилдөөлөрүбүздө үчүнчү жактын мына ушул “айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ боло” тургандыгына өзгөчө токтолобуз. Анткени үчүнчү жактын жак мүчөгө ээ боло тургандыгы, башкача айтканда, үчүнчү жак да кээде жак мүчө менен туюндурула тургандыгы грамматикаларда таптакыр эске алынган эмес (1964, 1980, Давлетов 1980, Абдувалиев 1997).

Бирок ошол грамматикалардагы айкын келер чакка келтирилген мисалдарда грамматикалык үчүнчү жактагы сөздөрдө жак мүчөлөрдүн бар экендиги байкалып эле турат.

“Камгак учкан тигил талаа

Көк жибекке *айланат*,

Гүлдөрүнө булбул сайрап,

Кеткис болуп *байланат*

(А. Токомбаев) (келер чак)” (1964. 239-б.).

Мисалдагы *айланат*, *байланат* деген этиш сөздөр атайын бөлүнүп жазылып, алардын келер чакта айтылып жаткандыгы көрсөтүлгөн. Мисалдар айкын келер чактагы үчүнчү жакты билдирип турат. Бул этиш сөздөрдү составы боюнча талдап көрсөк, *айлан-а-т*, *байла-н-а-т* болуп морфемаларга ажырайт да, акыркы морфема (-*т*) грамматикалык үчүнчү жакты билдирип, ал үчүнчү жактын жак мүчөсү болот деп эсептейбиз.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн жазылган окуу китебинде жак категориясы зат атоочто гана берилип (Давлетов, 1980. 74-78-б.), этиш сөз түркүмүндө жак категориясы берилген эмес. Бирок ошол китептин өзүндө этиштин айкын келер чагын жазып түшүндүрүүдө келтирилген мисалдарында үчүнчү жактын жак мүчөсүнүн бар экендиги көрүнүп турат. “Береги кар кетсе, бир жумадан кийин дыйкандар **кош чыгарат** (Т. С.) ... Бар барын *бербейт*, жок карап *турбайт*. Шамал болмоюнча, теректин башы *кыймылдабайт* (Манас)” (Давлетов, 1980. 172-б.). Мисалдарда айкын келер чак деп атайын бөлүнүп көрсөтүлгөн этиш сөздөрдүн составдык түзүлүшүндө үчүнчү жактын жак мүчөсүнүн (-*т*) бар экени байкалып эле турат: *кош чыг-ар-а-т*; *тур-ба-й-т*; *кыймыл-да-ба-й-т*.

И. Абдувалиевдин китебинде да үчүнчү жактын жак мүчөсү атайын көрсөтүлбөй, мисалдарында ал бар экени көрүнүп турат: “*Башкарма менин тилимден чыкпайт, кадырман кишимин*” (Т. Абдумомунов). (Абдувалиев,

2008. 166-б.). Этиш сөздө үчүнчү жактын жак мүчөсү –*т* катышып жатат: *чык-па-й-т*.

Ошентип кыргыз тилинде айкын келер чакта үчүнчү жактын жекелик санда да, көптүк санда жак мүчө менен туюндурулушу бар: жекелик санда анын *-т*, ал эми көптүк санда *-ыш* мүчөсү менен кошо айтылган татаал *-ышат (-ыш-а-т)* деген жак мүчө түрлөрү бар. Биз муну жаңылык катары айтып жатканыбыз жок, грамматикаларда жана окуу китептерде келтирилген мисалдардан алып гана белгилеп койдук.

Кыргыз тилиндеги үчүнчү жактын жак мүчөсү менен уюшулуп, баяндагыч ыңгайда айкын келер чакты билдиришине мисалдарды келтирип талдоо жүргүзөбүз. Мындай көрүнүштөр, башкача айтканда, айкын келер чактын үчүнчү жак маанисиндеги айтылыштары этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндө эле туюндурула бербейт да, ага этиш уңгуга же этиштик негизге үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражаттар жалганган учуру да боло берет.

Айкын келер чактагы жекелик сан, үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражат болуп буюруу, талап кылуу маанисин билдирген *-сын* мүчөсү эсептелет.

-Ме, ал алдагы таарыңды! Бригадириңе да айтып кой, экинчи мындай капты берчү болбосун. (Ч. Айтматов). Сүйлөмдөгү акыркы этиш, *болбосун: берчү болбосун*, каармандын айтайын деген оюнун негизин түзүп турат да, *-сын* мүчөсү менен үчүнчү жактагы айкын келер чак маанисин туюндуруп буюруу маанисинде, келер чакта айтылып жатат. Пикирлешке, башкача айтканда, сөздү угуп жаткан тыңдоочуга эскертип айтып жатат. Кыймыл-аракеттин аткарылышын, капты берер бербешин бригадирдин мындан кийин аткарышын талап кылып эскертип жатат. Айкын келер чактын мааниси үчүнчү жак менен туюндурулду.

Элибиз менен жерибиз ыраазы болсун. (Т. Абдумомунов). Драмадан алынган бул мисалда каармандын эл-жерине кайрылып айткан сөздөрү *болсун (ыраазы болсун)* деген этиш сөз менен жыйынтыкталып, *-сын* мүчөсү

аркылуу айкын келер чактын маанисин үчүнчү жакта баяндап туюндуруп жатат: *бол-сун*.

Уй менен төөң союлсун

Бул Алтайдын түзүнө

Чоң кемеге оюлсун. (“Манас”).

Манас туулганда Жакыпка Акбалтанын сүйүнчүлөп баргандагы сөзүндө айтылган бул ыр саптарында *союлсун, оюлсун* деген этиш сөздөр айтылып, алар үчүнчү жактын келер чакты уюштурган *-сын (-сун)* мүчөсү менен келип баяндагыч ыңгайда айкын келер чак маанисин туюндуруп жатат. Сөздөрдөгү мамиле мүчөсү (*-ыл*) сөз жасоо маанисин туюндургандай көрүнөт.

Ошону менен бирге белгилеп кете турган нерсе, жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттери үчүн жазылган окуу китептерде *-сын* мүчөсү буйрук ыңгайды билдире тургандыгы жөнүндө жазылган.

“Буйрук ыңгайдын 3-жагы *-сын* мүчөсү аркылуу берилет: *көрсүн, барсын, алсын ж. б.*” (1964. 213-б.).

“Буйрук-каалоо ыңгайдын үчүнчү жагы калган жактардан жекелик жана көптүк түрү үчүн бир форма аркылуу берилгендиги менен айырмаланат; сүйлөөчүнүн үчүнчү жакка карата айтылган каалоосун, сунушун, чечимин, буйругун ж.б. билдирет” (Давлетов, 1980. 161-б.).

“Үчүнчү жакта *-сын* мүчөсү да буюруу, талап кылуу маанисин уюштурат: *уксун, билсин, айтышсын, жазып беришсин ж.б.*” (Абдувалиев, 2008. 161-б.).

Биз да үчүнчү жактын жекелик сандагы *-сын* мүчөсүнүн буйрук, талап кылуу маанилер бар экенин белгилейбиз. Ошону менен бирге эле кыргыз тилинде этиштин үчүнчү жагынын айкын келер чакта *-сын* мүчөсүнүн буюруу эмес, жайынча да айтыла тургандыгын жогорудагы мисалдар менен көрсөтүп өттүк.

Атактуу акын А. Токомбаевдин ырларынан профессор И. Абдувалиев “Балдар мага күлбөсүн, шылдың кылып жүрбөсүн” деген мисалды келтирген (161-б.). Биздин оюбузча Аалы Токомбаевдин бул ыр саптарындагы *күлбөсүн, жүрбөсүн* деген этиш сөздөрдө айкын келер чакты туюндурган үчүнчү жактын *-сын* мүчөсү катышып жатат: *кул-бө-сүн, жүр-бө-сүн*. Бирок бул сөздөрдө буйрук, талап кылгандык маанилери эмес, окуучунун апасына карата абалды түшүндүргөн гана ойлору айтылган. Ырдын мазмуну боюнча сабакка жөнөгөнү жаткан окуучу апасына

“Кечиктирбе тамактан,

Кечикпейин сабактан.

Балдар мага күлбөсүн,

Шылдың кылып жүрбөсүн” – дейт.

Ошентип, *-сын* мүчөсү айкын келер чакты, жекелик санды, үчүнчү жакты жалаң эле буйрук маанисинде билдирбестен жөнөкөй баяндоо мааниси менен да билдире берет.

“Манас” эпосунда Манастын туулганында Жакыпты сүйүнчүлөп барган Акбалтанын сөзүндө

“Калмак турмак канчага

Кыргын салар шер болсун” деген ыр саптары айтылат. Бул жерде да *-сын* мүчөсү (*шер болсун*) үчүнчү жакты буюруу эмес, жайынча эле баяндап айтылып (ырдалып) жатат.

Айкын келер чактын *-сын* мүчөсү терс маанини билдире турган *-ба* мүчөсү менен айкашып да келе берет. Мындай учурларда да үчүнчү жак, жекелик сан, айкын келер чак грамматикалык маанилери туюндурула берет.

-Ай, алтыным ай, менде кылча күнөө болсо буюрбасын (М. Абакиров). Жазуучу каармандын өзгөчөлүгү катары анын сөзүндө дайыма *буюрбасын* деген сөздүн кайталанып айтыла бере турганын белгилеп жазган. *“Аркы-берки сөздү ача түшүнбө. Дегеле жаман ниетибиз болсо буюрбасын”* (М. Абакиров). Бул мисалдардагы *буюрбасын* деген сөз, этиш сөз, кандайдыр буйрук берүү, талап кылуу, өтүнүү маанилерин билдирбейт да жайынча эле

баяндалган маанини билдирет. Грамматикалык үчүнчү жак, жекелик сан, айкын келер чак маанилери даана байкалып айтыла берет.

Айкын келер чак маанисинде өтүнүчтү билдирген *-чы* мүчөсү да үчүнчү жактын *-сын* мүчөсү менен айкашып келе берет.

-Уккула, айтсынчы, билгендерин. (“Кут билим”). Этиш сөзгө жалганган өтүнүч маанисиндеги *-чы* мүчөсү жайынча гана баяндоону билдирип үчүнчү жактын *-сын* мүчөсүнүн мааниси сакталып эле турат. Өтүнүчтү билдирген *-чы* мүчөсү үчүнчү жакты туюндурууда дайыма мына ушул *-сын* мүчөсүнөн кийин келип жалганат. Бул мүчөгө (*-сын*) жалганбай, этиш уңгунун же этиштик негиздин өзүнө жалганган учурда (*айтчы, отурчу*) дайыма экинчи жакты туюндурат.

Айкын келер чакта үчүнчү жактын көптүк сан мааниси *-ыш* мүчөсүнүн *-сын* мүчөсүнө кошулуп айтылышы аркылуу да уюшулат. Бул учурда ар дайым *-ыш* мүчөсү *-сын* мүчөсүнөн мурда келип жалганат.

Колу менен кылгандарын моюндары менен тартышсын. (Э. Турсунов). Этиш сөзгө *-ыш* мүчөсү, жогоруда айтылгандай, ырааты менен жалганып, кыймыл-аракеттин айкын келер чакта, үчүнчү жакта, көптүк сан мааниси менен жайынча эле баяндалганын көрдүк.

Жогорудагы иликтөөлөр көрсөткөндөй, этиш сөздөр үчүнчү жакта айтылганда да ага жак мүчөлөрү, албетте үчүнчү жакты туюндурган жак мүчөлөрү жалганат. Ошону менен бирге *-сын* мүчөсү жана терс маанинин *-ба*, өтүнүч маанисинин *-чы* мүчөсү аркылуу да үчүнчү жактагы келер чак мааниси уюшула берет. Терс маани уюштурган *-ба* мүчөсү да, өтүнүчтүн *-чы* мүчөсү да дайыма үчүнчү жактын *-сын* мүчөсүнөн мурда келип жалганат да, келер чактык маани жоголбойт.

3.9. Этиштин негизге (уңгуга) *-ар* мүчөсүнүн жалганышы менен туюнтулган арсар келер чак маанилери

Кызыл профессор К. Тыныстановдун китептеринен бери *-ар* мүчөсү көрсөтүлүп, анын арсар келер чакты уюштура турган касиети тууралуу сөз

болуп келе жатат. 1964-жылдагы грамматикада бул мүчөнүн арсар келер чакты уюштура турганы айтылат да, мүчөнү атоочтуктун мүчөсү деп көрсөтүлөт (1964. 242-б.). Акыйкатында мүчөнүн өткөн чактын *-ган* мүчөсүндөй эле болуп, атоочтукту уюштурган *-ар* мүчөсү менен окшоштугу бар, маанисинин теренинде да жакындык байкалат. *Уулум эптеп окуусун бүтүп киши болор. Болор бала бешикте булкунат, болор кулун желеде жулкунат.* Биринчи мисалдагы *болор* деген сөз жакчыл этиш болуп турат. Экинчи мисалдагы *болор* деген сөз атоочтук, баланын да, кулундун да келечектегиси тууралуу айтылып жатат. Биз *-ар* мүчөсүнүн этиштин келер чагынын көрсөткүчүбү же атоочтуктун мүчөсү болуп туруп этиштин келер чагын уюштурган мүчөбү экенин иликтеп отурбайбыз. Бул маселе Э. А. Грунина тарабынан атайын иликтенип чыккан (Грунина, 1976. 94-111-б.). Арсар келер чактын грамматикалык маанилерин гана иликтейбиз.

Арсар келер чактын маанилери грамматикаларда экөө эле болуп көрсөтүлөт: 1) негизинен, кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болушу арсар, күмөндүү экендигин билдирет; 2) белгилүү бир затка мүнөздүү болгон жалпы эле адат сыяктанган кыймыл-аракетти билдирет” (1965. 242-б.). Арсар келер чактын кайсы формасы тууралуу сөз жүргөнү айтылбайт, бирок экөөндө тең *-ар* мүчөсү менен айтылган этиш сөздөр мисалга тартылып көрсөтүлгөн.

Андан кийин жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазылган С. Давлетов менен С. Кудайбергеновдордун окуу китебинде да “1) кыймыл-аракеттин болушун арсар көрсөтөт; 2) адаттанган сыяктуу же жаратылышы боюнча мүнөздүү болгон кыймыл-аракетти билдирет” (Давлетов, 1980. 172-173-б.), деп мүнөздөлөт. Бул окуу китепте да мисалдары *-ар* мүчөсү менен айтылган этиш сөздөр. Бирок мында сөздүн башында авторлор “Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп *-ар// -ер* мүчөсү эсептелет” (Давлетов, 1980. 172-б.), деп жазышкан.

И. Абдувалиевдин окуу китебинде да арсар келер чактын эки эле мааниси көрсөтүлгөн. Конкреттүү *-ар* мүчөсү аркылуу уюшулушу

көрсөтүлбөстөн эле “Арсар келер чак төмөнкүдөй грамматикалык маанилерде колдонулат: 1) кыймыл-аракеттин келечекте болушу же болбошу күмөн бойдон калат; 2) көнүмүшкө айланган кыймыл-аракеттин болор-болбошун баяндайт,” деп *-ар* мүчөсү менен айтылган мисалдар келтирилген (Абдувалиев, 2008. 190-б.).

Окуу китептерде, грамматикаларда, ошентип, кыргыз тилинде арсар келер чактын бардыгында эки гана грамматикалык мааниси бар экени айтылып келе жатат. Бул маанилердин экинчиси китептерде бир аз башка-башка болуп жазылганы менен, маанилик теги бир.

Биз жыйнаган материалдарга караганыбызда арсар келер чактын *-ар* мүчөсү менен ойдун айтылышында бир канча грамматикалык маанилик өзгөчөлүктөрдүн бар экени белгилүү болду.

Арсар келер чактын -ар мүчөсүнүн жак мүчөлөрсүз эле колдонулушу да кыймыл-аракеттин келечекте аткарылар-аткарылбашы белгисиз болуп туюндурулат. Бул ошол *-ар* мүчөсүндөгү болжол, ыктымалдык маанилердин өзү менен билдирилет. Мындай болуп арсар келер чактын туюндурулушу көбүнчө элдик оозеки чыгармаларда, анын ичинен да макалдарда көп айтылат. Мисалы:

Мээнетин катуу болсо, татканың таттуу болор. (Макал).

Жакшыга жакын болсоң, колуң асманга жетер. (Макал).

Жаак жаңылаар, туяк мүдүрүлөөр. (Макал). Мисалдардагы *-ар* мүчөсү менен уюшулган арсар келер чактагы этиштер (*таттуу болор, асманга жетер*) кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышына күмөндүүлүгү байкала бербеген ишеним артып жатат. Элдик оозеки чыгармалардын, макал сөздөрдүн өзгөчөлүгүнө жараша *-ар* мүчөсүнүн арсар келер чактык мааниси солгун тартып туюндурулуп жатат. Анткени мисалдар тарбиялык зор мааниси менен угуучуга күмөндүүлүгү жок эле түшүнүк берет.

Жак мүчөлөрү жалганбай эле *-ар* мүчөсү менен туюндурулган арсар келер чак этиштер көркөм адабиятта да, кадыресе эле сүйлөшүүлөрдө да жолуга берет. Мисалы: *Балким башкаларга жардам берип жаткан чыгар.*

(М. Абакиров). *Эч кимиси батынып бала туурасында сурай алышпады, кыязы, өзү айтар дешти окшобойбу.* (Ө. Даникеев). *Бир гана балага кыйын, ким билсин, балам, сакайып кетер.* (Ө. Даникеев).

Мисалдарда *-ар* мүчөсү менен айтылган арсар келер чак этиштер (*жардам берип жатышкан чыгар, өзү айтар, сакайып кетер*) жак мүчөсүз эле турат, жак мүчөлөрүнүн жалганыш зарылдыгы жок эле ой түшүнүктүү болуп жатат. Бирок ошого карабастан бул мисалдардагы арсар келер чак маанилеринин айтылышы грамматикалык үчүнчү жакты туюндуруп жатат. Кыргыз тилинде үчүнчү жактын жак мүчөсү жок деген аныктама бар болгондуктан *-ар* мүчөсү жак мүчөсүз эле арсар келер чактык маанилерди билдирип жатат.

Ошентип кыргыз тилинде үчүнчү жактын жак мүчөсү жок экенин эске алсак, *-ар* мүчөсү жалганып уюшулган келер чак этиштерде грамматикалык арсар маани менен кошо үчүнчү жак мааниси да болот. Демек, *-ар* мүчөсү менен жак мүчөлөр уланбай эле уюшулган арсар келер чакта грамматикалык жекелик сандагы үчүнчү жак маанилери туюндурулат.

Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү жак мүчөлөрүнүн кайсы бири менен айтылган учурларын талдап көрөлү. Албетте кыймыл-аракеттин же кыймылдык ал-абалдын сөз болуп жаткан кезден кийин болорунун арсар (же болот, же болбойт) экендик грамматикалык мааниси туюндурулат. Мисалы: *Сен унутсаң, мени унутуп каларсың.* (С. Акматбекова). Арсар келер чактагы этиш сөз (*унутуп каларсың*) эсте болор же эсте болбой калар экендиктин күмөндүүлүгүн билдирип жатат.

Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү менен биринчи жак маанилери. Кыргыз тилинде, деги эле түрк тилдеринде этиштин келер чагынын уюшулушунда чакчыл формалардан кийин тиешелүү жак мүчөлөрүнүн жалганышы болот. Арсар келер чакта чакчыл мүчөсү менен жак мүчөлөрдүн ортосуна *-ар* мүчөсү уланып жайгашат да кыймыл-аракеттин аткарылар-аткарылбашы күмөндүү болот. Мисалы, *Талаага түнөсөм да, эптеп күн көрөрмүн, - дедим* (Б. Усубалиев).

*Бекинип жүрүп өтөрмүн,
Түбүңө мен да жетермин,
Ажалым чындап жетпесе,*

Тамырыңды кесермин (Токтогул). Арсар келер чакты туюндурган этиштер уңгуга чакчылдын мүчөсү, андан кийин *-ар* мүчөсү, андан кийин биринчи жактын мүчөсү уланып уюшулду (*көрөрмүн – көр-ө-ар-мын; өтөрмүн – өт-ө-ар-мын; жетермин – жет-е-ар-мын; келермин – кел-е-ар-мын*). *Түшкү эс алуудан деги ичиктик, кеч бешимде жетээрбиз* (Ш. Бейшеналиев). Кыймыл-аракеттин аркарылар-аткарылбашы, болжогон жерге жетээр аракеттин ордунан чыгары күмөн болуп айтылып, этишке чакчыл мүчө, арсар келер чактын *-ар* мүчөсү жана көптүк сандагы биринчи жактын мүчөсү жалганып (*жет-е-ар-быз*) арсар келер чак уюшулуп жатат. Биринчи жактагы көптүк санда уюшулган арсар келер чак, ошентип, чакчылдан кийин *-ар* мүчөсү келип, ага жак мүчөсүнүн, жекелик да, көптүк да, толук варианты жалганат.

Ачуу таркап, ашып-ташса сагыныч,

А мүмкүн биз жолугарбыз кайрадан (Б. Сарногоев).

Биринчи жакта жекелик санда да, көптүк санда да арсар келер чактын уюшулушунда, ошентип, жак мүчөлөрдүн толук түр варианты жалганып айтылары белгилүү болду.

Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү менен экинчи жак маанилери.

Арсар келер чак айтылышында экинчи жактын мүчөлөрү да сөздүн аягына келет. Мисалы: *Карызга алып кете бер, акчаң богондо берээрсиз* (М. Абакиров). *Аман болсок, кайрылып бир келсең, кандай болгонун көрөрсүң али!* – деди (Ч. Айтматов). Мисалдарда арсар келер чак экинчи жактын одоно түрү менен айтылды. Этиш уңгуларга (*бер, көр*) чакчылдын мүчөсү, андан кийин *-ар* мүчөсү жалганып, аягына экинчи жактын одоно түрүнүн мүчөсү уланды (*берээрсиз – бер-е-ар-сың; көрөрсүң – көр-ө-ар-сың*) да арсар келер чак маанилери туюндурулду.

Экинчи жактын сылык түрүнүн мүчөсү да *-ар* мүчөсү менен ушундай эле тартипте жалганып келет. Мисалы: *Көп болсо большевиктер азаттык апкелди дээрсиз.* (Т. Абдумомунов). *Түндү түн дебей, күндү күн дебей кой четинде жүргөн не деген жан деп ойлоорсуз.* (Ш. Бейшеналиев). Мисалдарда арсар келер чактын маанисинин уюшулушу экинчи жактын одоно түрүндөгүдөй эле тартип менен жүрдү (*апкелди дээрсиз – де-е-ар-сыз; деп ойлоорсуз – ой-ло-о-ар-сыз*).

Экинчи жактын одоно түрүнүн да, сылык түрүнүн көптүк санда айтылышы да *-ар* мүчөсү менен арсар келер чакта айтылышы жекелик сан түрүндөй эле болуп уюшулат. Болгону этиш сөзгө акыркысы болуп көптүк сандын экинчи жак мүчөлөрү, сылык түрүнүн да, одоно түрүнүн да, жалганып келет: *келерсиздер – кел-е-ар-сыздар; аткараарсыңар – ар-кар-а-ар-сыңар ж.б.*

Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү менен үчүнчү жак маанилеринин уюшулушу. Кыргыз тилинде үчүнчү жак маанилери менен арсар келер чактагы айтылыштар көп болот. Бул учурларда чакчыл мүчөсү (*-а, -й*) менен эле *-ар* мүчөсү катар айтылып келе берет. *Эси болсо, түшүнөөр, эси болсо, кечирээр бизди.* (Ч. Айтматов). *Кудалашып чай берүү, кулдук уруп май берүү кийин болор,* -деди Абдил карыя. (М. Абакиров). *Ою терең эр болсо, Олутун таап олтурар.* (“Манас”). Келтирилген мисалдардагы арсар келер чактын жекелик сандагы маанилери чакчыл мүчөлөр менен эле *-ар* мүчөсү аркылуу билдирилип жатат (*түшүнөөр – түшүн-ө-ар; кечирээр – кечир-е-ар; болор – бол-о-ар; олтурар – олтур-а-ар*).

Көптүк сандагы маанилердин уюшулушу да мына ушул эле тартипте жүрө берет. *Эптеп тарай электеринде барсак, чөпчүлөр а дегенибизди кечирешиээр.* (Ш. Бейшеналиев). Ошол эле формада көптүк сандагы арсар келер чак мааниси уюшулду (*кечирешиээр – кечир-ыш-а-ар*). Бул жерде чакчылдын мүчөсүнөн мурда кош мамиленин мүчөсү (*-ыш*) катышып, ошол көптүк санды туюндуруп жатат. Бул көрүнүш кыргыз тилинин грамматикасында (1964) минтип катталган, “... **–ыш** мүчөсү кыймыл-

аракетке бир канча субъектинин бирге катышкандыгын көрсөткөнү аркылуу көптүк идеяны да билдирет” (1964. 197-б.).

3.10. Этишке -бас мүчөсүнүн жалганышы менен туюнтулган арсар келер чак маанилери

Арсар келер чакты уюштуруучу -бас мүчөсү терс формаларды уюштурат. Анткени бул мүчөнүн составында терс маанини билгизе турган -ба мүчөсү бар. Бул татаал мүчөнүн байыркы түрүн азербайжан жана түркмөн тилдеринин фактыларына таянып 1964-жылдагы кыргыз тилинин грамматикасынын авторлору, “Бул төмөнкүчө: терс мүчө -ба дан кийин келген атоочтуктун -ар формасынын башкы “а” тыбышы түшүп калып, “р” тыбышы (түрк тилдеринин байыркы өсүш этабына мүнөздүү богон алмашуунун натыйжасында) “з” тыбышына, “з” тыбышы кийин каткалаң “с” тыбышына өтүп кеткен -бар > баз > бас (1964. 244-б.), деп жазышкан.

Арсар келер чактын -бас мүчөсү менен кыймыл-аракеттин ишке ашышынын терс мааниси туюндурулат. Мисалы: “*Ат менен салам берсеңиз, Калбас тирүү жаныбыз*” (“Манас”). *Балким мунун ичиндегилер айрым бир жолдошторго жакпас.* (У. Абдукаимов). Биринчи мисалда -бас мүчөсү жалганып этиштин маанисине терс маани ыйгарылып, ошол эле учурда кыймыл-аракеттин же ал-балдын кандай болору белгисиз болуп жатат (*калбас*). Сүйлөшүп жаткан учурдан кийин болору арсар болуп, арсар келер чактын мааниси жаралды.

Экинчи мисалда да -бас мүчөсү этиштин маанисине тескери маани берип, бул учурда да *айрым бир жолдошторго* жагары же жакпай калышы белгисиз болду. Бул сүйлөмдө да жагары же жакпай калары али алдыда болуп, арсар айтылып, этиштин арсар келер чагынын мааниси айтылып жатат (*жакпас*).

Арсар келер чактын терс маанисин уюштурган -бас мүчөсү биздин мисалдарда этиш сөздөргө чакчылдын мүчөсү жок эле жалганып жатат

(*калбас – кал-бас; жакпас – жак-пас*). Демек *-бас* мүчөсү этиш уңгуларга (*кал, жак*) түз эле жалганып турат. Көптүк сан маанисин билдирген учурда *-бас* мүчөсүнө *-ыш* мүчөсү кошулуп (*-ышпас*) жалганат.

Кыргыз тилинин грамматикасында (1964) *-бас* мүчөсү менен айтылган этиш сөздөрдүн арсар келер чактын маанисин түшүндүрбөгөн учуру болот деп минтип жазылган. “Адаттанып кеткен кыймыл-аракетти билдирет. Мындай учурда *-бас* күмөндүү, арсар маанисин бербейт; анын мааниси учур-келер чактын терс формасынын берген мааниси менен барабар сыяктуу сезилет;

Жорунуу жерде тарп калбас (калбайт).

Соолбос өмүр, сынбас темир болбос (болбойт).

Ынтымак болбой, иш оңолбос (оңолбойт) (макалдар).” (1964. 245-б.).

Бул маселени, арсар келер чактын *-бас* мүчөсүнүн арсар маанини туюндурбаганын өзүнчө изилдеп чыгуу зарыл деп эсептейбиз. Биздин оюбузча *-бас* мүчөсү арсар келер чактын эле маанисин туюндура берет.

Дагы бир маселеге көңүл бурууну зарыл деп эсептейбиз. Арсар келер чакты уюштурган мүчөлөр (*-ар, -бас*) менен атоочтукту уюштурган *-ар, -бас* мүчөлөрү тыбыштык жактан бирдей. Кыргыз тилинин грамматикаларында жана окуу китептерде арсар келер чак же атоочтук экендиги контекст менен аныкталат, деп жазылган. Арсар келер чак маанисинде *-ар, -бас* мүчөлөрү жалганган этиш сөздөр сүйлөмдүн аягына келип, этиштин суроосуна жооп берет. Атоочтук болгондо *-ар, -бас* мүчөлөрү жалганган этиш уңгу сүйлөмдүн аягына келбейт, атооч сөздөн мурда келет да сын атоочтун суроосуна жооп берип калат.

Атоочтуктар дайыма зат атооч сөздөн мурда келип, аныктоочтун милдетин аткарып ошол зат атоочтун касиетин билдирет. Ал эми этиштин арсар келер чагы болсо, зат атоочту жандабайт, сүйлөмдүн аягына келип кыймыл-аракет маанисин сактап, баяндоочтун милдетин аткарат. Мына ушундай өзгөчөлүгү менен *-ар, -бас* мүчөлөрү жалганган этиш сөздөрдөгү айтылган сөз этиш болуп, сүйлөмдө дайыма баяндоочтун милдетин аткарып

келет. Анын үстүнө атоочтук зат атоочтун грамматикалык категориялары менен өзгөрө берет. Мисалы, *Бербеске эртең менен саамал, берерге бешимде кымыз*. Бул сүйлөмдө *-бас* мүчөсү менен айтылган сөз атоочтук болуп, сүйлөмдүн башына келип жатат да зат атоочтун жөндөмө категориясы менен өзгөрүп барыш жөндөмөдө айтылып жатат. Ал эми, *Бул кебетеңер менен силер эртең да ишке келбейсиңер го*. Бул сүйлөмдө болсо, *-бас* мүчөсү менен айтылган сөз сүйлөмдүн аягына келип, этиштин келер чагын туюндуруп, экинчи жактын көптүк санында айтылып жатат.

Ошентип, *-ар* мүчөсү этиштин арсар келер чак маанилерин туюндуруп чак категориясынын жекелик санда да, көптүк санда да этиштин бардык жактарда айтылып келе берет. Арсар келер чак маанилеринин *-ар* мүчөсү менен уюшулушу кыймыл-аракеттин же ал-абалдын болоруна шек келтиргендик учурларды, кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы белгисиз болуп калган учурларды туюндурат.

Этиштин арсар келер чак маанилеринин *-бас* мүчөсү менен уюшулуп айтылышы да *-ар* мүчөсүндөй эле болуп жекелик жана көптүк санда бардык үч жакта келип айтыла берет.

Жаш инженердин оозунан уккандай кылып жазалбасымды билип турам. (Э. Турсунов). Кыймыл-аракеттин аткарылбай калышы, ойдогудай болуп аткарылбай калышы *-бас* мүчөсү аркылуу билдирилип жатат да, арсар келер чакты мааниси атоочтук аркылуу туюндуруп жатат. Биринчи жак мааниси да билдирилди. *Мындайын билгенимде мындай жолго баспасмын*. Бул мисалдагы *-бас* мүчөсү менен айтылган сөз этиш болуп турат да арсар келер чактын биринчи жак тарабына айтылып жатат.

Ыңгай категориясында арсар келер чак маанилери. Кыргыз тилинде ыңгай категориясы этиш сөздөрдү башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап турган категориялардын бири. “Ыңгайдын грамматикалык каражаттары аркылуу этиш сөздөр субъект менен объектинин ортосундагы кыймыл-аракеттин мүнөзүн билдирет” (Абдувалиев, 2014. 155-б.). Биздин оюбузча мына ушул кыймыл-аракеттин мүнөзү чак категориясынын

маанилери менен туюндурулуш керек. Демек кыргыз тилинде баяндагыч ыңгайда жана башка ыңгайларда грамматикалык чак маанилери болбой койбойт. Ыңгайлардын эрежелерин, аныктамаларын карап көрөлү.

“Буйрук ыңгай сүйлөөчү тарабынан кыймыл-аракеттин *буйрук, каалоо, өтүнүч, түрткү, сунуш, чечим* түрүндө үч жактын бирине карата айтылганын көрсөтөт” (1964. 212-б.). Окуу китептеги бул айтылгандарга келтирилген мисалдарды кайталап жазып отурбай, мына ошол *буйрук, каалоо, өтүнүч, түрткү, сунуш, чечимдердин* бардыгында кыймыл-аракеттин аткарылышы, иштин жүзөгө ашырылышы сөз болуп жаткан учурдан кийин болот. Демек булардын бардыгы келер чактын маанисин билдирип жатат.

Дагы бир окуу китептеги буйрук ыңгайдын түшүндүрүлүшүн карап көрөлү. “Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн дээрлик бардыгы баштапкы турпатында туруп эле буйруу маанисин билдирет... **Кыймыл-аракеттин экинчи же үчүнчү жакка карата багытталып, буйруу, өтүнүү, талап кылуу маанилерин билдириши буйрук ыңгай деп аталат.**” (Абдувалиев, 2014. 156). Ал эми *буюруу, өтүнүү, талап кылуу*, жогоруда айтып өткөнүбүздөй кыймыл-аракеттин аткарылышын ошол буйруктан, өтүнгөндөн, талап кылгандан кийин аткарыларын эске алуубуз шарт. Акыйкатында эле буйрук берилсе же кандайдыр буюруу болсо, ошол буйруктун аткарылышы буйруктун натыйжасы болуп, анын ошол учурдан кийин аткарылгандыгы же аткарылбай калгандыгы менен жыйынтыкталат.

Өтүнүү кандайдыр бир иштин же башка кыймыл-аракеттин аткарылышын сурагандык болуп эсептелет да өтүнгөн учурдан кийин аткарылат же аткарылбай кала берет. Ал эми талап кылуу болсо, бул да ошол талап кылып жаткан учурдан кийин аткарылып, булардын келер чак маанилерин билдире тургандыгында эч кандай шек болбойт.

Этиштин кыргыз тилинде беш ыңгайы бар деп окутулуп келе жатат. Булардын бардыгы чак категориясы менен байланышат, башкача айтканда, этиштин кайсы бир ыңгайында айтылган этиш сөз сөзсүз этиштин чактарынын биринин маанисин туюндурат. Баяндагыч ыңгай кыймыл-

аракеттин болгондугун жайынча гана баяндайт да, ал көбүнчө учур чак менен өткөн чактын маанилерин туюндурат. Ал эми этиштин калган төрт ыңгайы көбүнчө этиштин келер чак маанилерин билдирет. Чындыгында эле буйрук берүү (буйрук ыңгай), тилек кылуу (тилек ыңгай), ниет кылуу (ниет ыңгай) жана шарт коюу (шарттуу ыңгай) көбүнчө иштин келечекте боло тургандыгынан, келечекте аткарыла тургандыгынан кабар берет.

Ошондуктан мына ошол *буйрук ыңгай, тилек ыңгай, ниет ыңгай* жана *шарттуу ыңгайлардын* келер чак маанилерди билдирип айтылышына карата бул ыңгайлардын ар бирине токтолуп өтөлү.

Буйрук ыңгайдын арсар келер чакты билдириши. Буйрук ыңгайда этиш сөздөр кандайдыр бир иштин, кыймыл-аракеттин аткарылышына талап коёт. Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндө турганынын өзүндө эле кыймыл-аракет жекелик санда экинчи жакта болуп айтылып, буюруу мааниси боло тургандыгы жогоруда, экинчи главада айтылган. Алардын дээрлик бардыгы айкын келер чак маанилерин билдире тургандыгын да айтып өткөнбүз.

Ошенткен менен буйрук ыңгайдын арсар келер чакты билдирген учурлары да болуп калат.

Мисалы: Иш оңой эмес, ошентсе да күчүңөрдүн жетишинче иштегиле. (Ш. Бейшеналиев). Мисалда ишти аткарууга карата буйруу иретинде айтылып жатат. Бирок берилген буйруктун, тапшырманын аткарылар-аткарылбашы белгисиз бойдон калууда. Мына ушундай шарттарда буйрук ыңгайдын мааниси арсар келер чакка туура келет деп эсептейбиз. Арсар келер чак маанисинин туюндурулушуна *иштегиле* деген этиш сөз менен бирге *-ынчы* мүчөсү менен уюшулган татаал чакчыл формасынын айтылып жатканы себеп болгон деп ойлойбуз.

Мына ушундай эле *иштеп көр, окуп көргүн, өзүңүз окуп көрүңүз* деген сыяктуу айкалыштар да буйрук ыңгайдын маанилери арсар келер чакты туюндурат.

Негизи буйрук ыңгайдын арсар келер чак маанилери менен айкалышы өтө сейрек болот.

Тилек ыңгайдагы арсар келер чак. Этиштин тилек ыңгайы тууралуу жогорку окуу жайлардын окуу китеби, “кыймыл-аракеттин аткарылышында каалоо, тилек кылуу маанилери кошо айтылган этиш формалары тилек ыңгай деп аталат” (Абдувалиев, 2014. 157), деп түшүндүрмө берет. Дээрлик бардык адабияттарда тилек ыңгайды *-гай* мүчөсү уюштура тургандыгы айтылып келет. Белгилүү тилчи С. Кудайбергенов тилек ыңгай маанисин мындан башка *-гы (-ны)* мүчөсү да уюштура турганын айткан. (Давлетов, 1980. 165). Этиштин тилек ыңгай маанилерин *-гай, -гы* мүчөлөрүнөн башка дагы *кел* деген жардамчы этиш жана *бар, жок* деген сөздөр да уюштура бериши мүмкүн.

Ар кандай каалоо менен тилек айтылганда алардын аткарылышы сөз болуп жаткан учурдан кийин болот. Демек этиштин тилек ыңгайы келер чакты билдирет. Ошону менен бирге ар кандай айтылган тилек жана каалоолор сөзсүз эле аткарылат деп эсептешке болбойт. Айтылган тилек да, каалоо да кайсы бир себептерден улам орундалбай да калышы мүмкүн. Ошондуктан этиштин тилек ыңгайы менен билдирилген келер чакты биз арсар келер чак маанилерине кошушубуз керек.

Ошентип арсар келер чак маанилери тилек ыңгай этиштер менен да уюшулат.

Мисалы, *Самаган жерге саатында*

Баргай эле жигиттер.

Салтанатты душманга

Салгай эле жигиттер. (К. Тыныстанов).

Бул ырдагы логикалык каармандын ойлору (*баргай эле, салгай эле*) ал сүйлөп жаткан учурдан кийин же кайсы бир убакта аткарылары болжолдонуп гана жатат. Ошон үчүн этиштин ниет ыңгайы менен айтылып жаткан ойлор, кыймыл-аракеттер этиштин арсар келер чак маанисин билдирип жатат.

Кетилбегей меңиң дейм,

Кемибестен көркүң эч! (К. Култегин).

Бул мисалда да *-гай* мүчөсү менен (*кетилбегей*) акындын тилеги айтылып, анын аткарылышы же аткарылбашы белгисиз. Ошондуктан *кетилбегей* деген тилек ыңгай этиште арсар келер чактын мааниси туюндурулуп жатат.

“Тилек ыңгай кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн болгон тилекти билдирет. Тилек ыңгайдын грамматикалык формасы болуп *-гай* мүчөсү эсептелет да, ага дайыма жардамчы этиш *эле* кошулуп айтылат. Тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракет иш жүзүнө аша элек болот; сүйлөөчү субъект анын аткарылышы жөнүндө гана тилейт; анын аткарылары же аткарылбай калары сүйлөөчү үчүн ачык эмес жана ага субъектинин көзү да жетпейт: *мен жөнөгөй элем, сен жөнөгөй элең, албагай эле ж. б.*” (1964. 223).

Мисалдарда кандайдыр бир жакка жөнөгөнгө, кандайдыр бир нерсени алганга тилек айтылып жатат да, *жөнөгөн-жөнөбөгөндүк, алган-албагандык* белгисиз, күдүк бойдон калып жатат. Мына ушул маанилерди арсар келер чак мааниси деп айтууга болот.

Түбүн бергей эле, арты жакшылык менен бүткөй эле, -дей берди ичинен. (М. Мамазаирова). *Түндөтөн бери болгон окуяга акылым жетпей жанымдан түңүлдүм, арты жакшы болгой эле.* (М. Мамазаирова). Мисалдардагы *түбүн бергей эле, жакшылык менен бүткөй эле, арты жакшы болгой эле* деп ниет кылгандык сөздөрдө каалаган иштин аткарылышы, алдыда жакшы, ойдогудай болуп аткарылышы тилек кылынып жатат. Бирок, али ойдогудай боло элек, демек арсар келер чактын да маанилери бар тилек кылган бул мисалдарда. Тилек кылуу дайыма келечекте аткарыла турган кыймыл-аракет жөнүндө болот.

Жолдош окуучулар аңгеменин аягында мен дагы бир ирет Алтынай Сулайманованын катына кайрылгым келет. (Ч. Айтматов). Жазуучу кадыресе сөздөр менен эле өзүнүн тилегин билдирип жатат. Анын оюнда кыймыл-аракеттин келер чакта айтылышы ишке ашып, кыймыл-аракеттин

аткарылары белгисиз бойдон калды. Демек, арсар келер чактын мааниси кадыресе этиш сөздөр менен да билдириле берет.

Тилек маанилер *тиле* этиш сөзүнүн өзүнүн катышы менен да билдириле берет. Мындай учурда *тиле* деген этиш адатта жак мүчөлөрү менен айтылат. *Эртерээк айылыма барып, ушул кишиге ийилип салам берип, сакалынан өпсөм экен деп тилейм.* (Ч. Айтамазов). Айтылып жаткан тилектин али аткарыла электиги даана байкалып турат. Ошону менен бул тилектин аткарылар-аткарылбашы белгисиз бойдон калып жатат. Демек, *тиле* деген этиш сөздүн өзүнүн сүйлөмдө катышкандыгы менен арсар келер чак мааниси билдирилди.

Тилегим: Эч качан болбосун кырсык,

Тилегим: Эл үчүн жашасын тынчтык! (Т. Байзаков). Акындын тилегинин *эч качан болбосун, эл үчүн жашасын* деп айтылып жатканында да келер чак маанилери жок эмес. Болгону тилек гана болуп аткарылар-аткарылбашы белгисиз.

Өтүнүч маанисин билдирген *-чы* мүчөсүндө да тилек ыңгайдын мааниси болуп калат. Ошондо да тилектин аткарылышы же аткарылбашы белгисиз бойдон кала берет.

Жамандыкты бир киши

Көрбөй турган болсочу.

Жан бүткөндүн баарысы

Өлбөй турган болсочу. (Барпы)

Тилек ыңгайдын Сарыбай Кудайбергенов белгилегендей *-гы (-кы)* мүчөсү менен уюшулган түрлөрү да бар. Тилекти билдирген мындай формага да мисалдарды келтирип көрөлү. *Мен чоңойсом чоң-чоң шаарларга барып окугум келет.* Каалоо менен тилекти билдирген *окугум келет* деген татаал этиште *-гы+ым* мүчөлөрү билдирип жатат. Бул конструкция келер чактын чакчыл мүчөсүнөн кийин жак мүчөлөрү келип уюштурулат деген сөздөргө окшош болуп, бир гана бул жерде чакчыл мүчөнүн ордуна *-гы* мүчөсү колдонулуп жатат. Тилек болуп айтылган бул сөздө (*окугум келет*) келер

чактын уюшулуп жатканын көрүүгө болот. Сүйлөөчүнүн келечекте аткарыла турган ойлору, тилеги айтылып жатат, бирок ошол тилектин сөзсүз эле аткарылышы күмөн бойдон калууда. Ошондуктан бул сүйлөмдө тилек ыңгай аркылуу этиштин арсар келер чагынын мааниси айтылып жатат. Негизинде бул мүчө (-гы, -кы) этишти жасоочу өнүмсүз мүчө болуп эсептелет (Орузбаева, 1964), ошондуктан этиштердеги буюруу, талап кылуу маанилери болот. Ал эми буюруу менен талап кылууда да тилек кылуудай эле кыймыл-аракеттин аткарылышы сүйлөнүп жаткан учурдан кийин болот.

Тилек мааниси *бар, жок* деген сөздөр аркылуу да уюшула берет. Мисалы, *менин да ушинтип эле айткым бар*, десек, айта тургандык тилек айтылып, ал келечекте аткарылар-аткарылбасы белгисиз болот. Ошондой эле, *келгиси бар, окугусу жок, көргүсү жок, отургусу бар, айткысы жок* деген сыяктуу айкалыштарда көп эле айтылып, булардын бардыгында тилек же каалоо маанилер айтылып, этиштин арсар келер чагынын мааниси туюндурулат. Ошону менен бирге бул сөздөрдүн (*бар, жок*) тилек ыңгайды билдире турган маанилери туруктуу эмес. Айрым учурларда булар тилек ыңгай маанисин билдире албай калат, ошондо да этиштин келер чак маанисин билдире бериши мүмкүн.

Демек, мен да

Архитектор – куруучу,

Тургузгум бар,

Кооз калаа-борборду. (С. Эралиев). Мисалдагы этиш сөз *тургузгум бар* кыймыл-аракеттин келечекте аткарыла тургандыгын билдирип жатат. Келечекте аткарыла турган иш тууралуу тилек кылып айтылып жатат. Бул татаал этиштин уюшулушуна, жогоруда айтканыбыздай, *бар* деген сөз жардамчы этиштин милдетин аткарып себепкер болду. Ал эми адатта чакчыл мүчөлөрү менен айтыла турган биринчи компонентте, негизги этиште жак мүчө менен *-гы* мүчөсү катышып жатат. Бул мүчөнүн (*-гы, -кы*) этиштин тилек ыңгайын уюштура турган касиетинде арсар келер чактын да мааниси

бар. Мисалдагы айтылган тилектин (*тургузгум бар*) келечекте аткарылары же аткарылбай калары белгисиз болуп жатат.

Күн сайын таранган,

Кулмүңдөп каранган,

Күзгүңчө жокмунбу? (Т. Кожомбердиев). Мисалдагы суроо мааниси менен айтылган этиш сөз катары айтылып жаткан *жокмунбу* деген сөз, жогоруда айтылгандай, *жок* деген сөздүн этиштин грамматикалык категориялары боюнча өзгөрүп, келер чак маанисин туюндуруп жатат. *Жок* деген уңгу сөз этиштин жак категориясы боюнча биринчи жакты билдирип өзгөрдү (-*мын: жокмунбу*) да ага суроо белгисин туюндурган -*бы* мүчөсү жалганды.

Бирок бул мисалда *жок* деген сөздүн грамматикалык жактан өзгөргөн формада айтылышында тилек ыңгайдын мааниси жок.

Ошентип, этиштин тилек ыңгайында буюруу, талап кылуу, өтүнүү сыяктуу маанилер бар болгондуктан келер чактын, анын ичинен көбүнчө арсар келер чактын маанилерин туюндурат деп эсептөөгө болот. Этиштин арсар келер чагы тилек ыңгай аркылуу да уюштурула берет деген бүтүмдү чыгарсак болот.

Ниет ыңгайдагы арсар келер чак. “Ниет ыңгай кыймыл-аракетти иштөө үчүн болгон ниетти, тийиштүүлүктү билдирет. Ниет ыңгай -*мак*, -*макчы* мүчөлөрү аркылуу жасалат” (1964. 226), деп жазылган кыргыз тилинин грамматикасында. Самак Давлетов муну максат ыңгай деп жазып, -*мак*, -*макчы* мүчөлөрүнүн этиш сөздөргө уланышы аркылуу пайда болот: *алмакмын*, *иштемекчисиң* деп белгилеген (Абдулдаев., 1986. 188). Термин гана башкача болуп өзгөртүлгөнү менен мунун ниет ыңгай экенинде шек жок. И. Абдувалиев да жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча студенттери үчүн жазган окуу китебинде ниет ыңгай деп белгилеп, “кыймыл-аракетке, ал-абалга карата ниеттенгендик маанилерин билдирген этиштин

формалары ниет ыңгай деп аталат” деген эрежесин сунуш кылган (Абдувалиев, 2014. 158).

Грамматикалардын бардыгында ниет ыңгайды кыргыз тилинде *-мак*, *-макчы* мүчөлөрүнүн уюштургандыгы жазылганын көрдүк. Ал эми этиш сөздөрдүн бардыгына ушул мүчөлөрдүн жалганышы менен кыймыл-аракеттин же ал-абалдын аткарылышы сөз жүрүп жаткан учурдан кийин болору түшүнүктүү эле болуп турат. Мына ушулардан этиштин ниет ыңгайында келер чак мааниси кошо болот деген жыйынтык чыгарабыз. Ошондо да келечектеги аткарыла турган кыймыл-аракетке, ал-абалга ниеттенгендик иштин али аткарыла электигинен кабар берет да, аткарылышы бизге белгисиз болуп саналат. Ошондуктан ниет ыңгайдын этиштик маанилери келер чактын арсар келер чагынын маанисин туюндурат деп эсептейбиз.

Демек ниет ыңгайдын маанилеринде да арсар келер чактын билдирилген жайы бар: *Айтып койоюн, биз да артыңардан бармакчыбыз.* (К. Сактанов). Мисалдагы этиш сөздөн, ниетти билдирген этиш сөздөн (*бармакчыбыз*) келер чактын мааниси даана эле байкалып турат. Ошону менен бирге эле айтыларынан баруу кыймыл-аракети аткарылар же аткарылбасы белгисиз болуп турат. Бара тургандык ниет менен гана айтылды. Айтып жаткан тарап *артыңардан бармакчыбыз* деп ниеттенип жатат, *барабыз* деп кесе айтылган жок. Ошон үчүн арсар келер чактын мааниси жаралып жатат деп ойлойбуз.

-Балким, темир жол салганга кетмекмин.

-А балким, канал казганга барат белем. (М. Абакиров).

Диологдо кейипкерлердин экөөнүн тең ниети айтылып жатат. Биринчисинин темир жол салганга чейин кетер-кетпеши күмөн болуп, айтылган ниетте арсар келер чактын мааниси туюндурулуп жатат. Экинчи сүйлөмдө ниет ыңгайдын *-мак* мүчөсү жалганбай эле (*барат белем*) ниет кылгандык мааниси баяндалып жатат. Анын да барар-барбашы күмөн бойдон

калып жатат. Бул жерде күмөндүүлүктү балким деген модалдык сөз бышыктап билдирип турат.

-Кимди чакырмаксың!

-Эсепчи, дүкөнчү, кампачы... (Э. Турсунов).

Диологдо кейипкердин *чакырам* деген ниетине карата *кимди чакырмаксың* деген ой айтылып ниет ыңгайдын мааниси арсар келер чак менен туюндурулуп жатат.

Муну менен эмне демекчисиң? (Ж. Мавлянов). Мисалда ниет ыңгай арсар келер чакта суроо мааниси менен айтылды.

Сиздин тоюңузда ачпаган көңүлдү качан ачмак элек. (Т. Абдумомунов). Кейипкердин ниети анча-мынча жагынуу маанилери менен туюндурулду. Ниет кылынган кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы күмөн, болбой калышы да мүмкүн сыяктуу айтылып жатат.

Жогорудагы мисалдардан жана талдоолордон көрүнгөндөй арсар келер чактын ниет ыңгай маанилери менен айтылышы *-мак*, *-макчы* мүчөлөрүнүн катышы менен туюндурулду. Негизи адамдын ниет кылып бир ишке бет алганы сөз болуп жаткан учурдан кийин болот, ниет кылынган кыймыл-аракет же ал-абал дайыма учурдан кийин аткарылат. Аткарылбай калышы да ыктымал. Ошондуктан ниет ыңгайдын маанилеринде арсар келер чактын мааниси кошо болот.

Ниет ыңгайдын арсар келер чакта болуп айтылышы *-мак*, *-макчы* мүчөлөрү катышпай турганда деле билдириле берет. Мисалы: *Жыйырма чакырымдай боз талаа менен жүрүп отуруп төмөндө жаткан Кара-Тоонун капчыгайынан өтүп станцияга барыш керек.* (Ч. Айтматов). Сүйлөмдө ниет ыңгайдын грамматикалык көрсөткүчтөрү *-мак*, *-макчы* мүчөлөрү катышпай эле турат. Бирок, бир канча аралыкты басып өтүп бара тургандык ниети билинбеген менен туюндурулуп жатат. Ошончо аралыктагы станцияга барыш керекпи же жокпу, каармандын ниети арсар болуп айтылды. Арсар келер чактын мындай болуп уюшулушунда контексттин, сүйлөмдүн жалпы маанисинин да ролу чоң болот.

Кайрадан жашоого жаралсам,

Өзүңдү сүймөкмүн кайрадан. (С. Тургунбаев).

Лирикалык каармандын ниети ачык билдирилип жатат да, келер чак мааниси жаралып жатат. Бирок айтылган бул ойлор болжолдуулук менен айтылып келер чактын арсар келер чак мааниси туюндурулду.

Демек, этиштин ниет ыңгайы арсар келер чак маанилеринин уюшулушуна кызмат кылат.

Арсар келер чактын ниет ыңгай маанилери менен туюндурулушу суроо маанилери менен айтылып да билдириле берет. Мындай учурда *белем, белек* деген жардамчы этиштер менен сүйлөмгө *балким, мүмкүн* деген сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу арсар келер чак маанисин туюндурган ниет ыңгай уюшулат. Мисалы, *Артыңды карабай менден алыстап кете берсең, балким, сага чуркап жете барат белем.* (Ш. Бейшеналиев). Мисалда мааниси жоголуп бара жаткан суроо (*белем*) менен *балким* деген сөздүн кошулуп айтылышы каармандын ички дүйнөсүндөгү ниетти, ниеттенгендикти билдирип жатат.

Ошентип, этиштин ниет ыңгайында келип айтылган этиш сөздөрдө арсар келер чактын мааниси кошо болот. Арсар келер чактык маанилерди түздөн-түз эле ниет ыңгайдын *-мак* жана *-макчы* мүчөлөрү уюштурат. Анткени ар кандай ишке киришүүгө, ишти аткарууга ниеттенгендиктин өзүндө кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан, башкача айтканыбызда, ниеттенип жаткан учурдан кийин боло тургандыгы байкалат. Аткарууга же иштөөгө ниеттенгендиктин өзү кыймыл-аракетти же кандайдыр бир ишти сөзсүз эле аткара тургандыкка жатпайт. Ишти кылабыз же кыймыл-аракетти аткарабыз деп ниеттенип, натыйжада ал аткарылбай да калышы мүмкүн. Ошондуктан ниет ыңгайдагы этиштин келер чак маанилерин арсар келер чак маанилерине ыйгарабыз.

Шарттуу ыңгайдагы арсар келер чак. Этиштин ыңгайларынын бири болуп шарттуу ыңгай эсептелет. Кыргыз тилинин грамматикасында “кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн сүйлөөчү тарабынан коюлган

болжолду (шартты) көрсөтүүчү ыңгай шарттуу ыңгай деп аталат” (1964. 216), деп айтылат шарттуу ыңгай тууралуу. Бул ыңгайда кыймыл-аракеттин, ал-абалдын ишке ашышы болжол экендиги бул эреженин өзүнөн эле байкалып турат. Белгилүү тилчи Самак Давлетов бир аз башкача эреже чыгарат. “Шарттуу ыңгай кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн сүйлөөчү тарабынан белгиленген шартты туюндуруп, *-са* мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалат” (Абдулдаев, 1986. 185) деп жазат. И. Абдувалиевдин китебинде да шарттуу ыңгайдын болжолдуулук, шарттуулук экендиги айтылган.

Ошентип этиштин арсар келер чак маанилери шарттуу ыңгай аркылуу да уюштурулат.

Өзү келип айтпаса, мен кай талаага берем кабарды?! (С. Өмүрбаев). Шарттуу ыңгайдын грамматикалык каражаты *-са* мүчөсү жалганган этиш сөз (*өзү келип айтпаса*) кыймыл-аракеттин али аткарыла электигин билдирип, шарттуулук сүйлөмдүн бардык бөлүгүнө таркап жатат. Демек кейипкердин айткан-айтпаганы да белгиси, али айта элек, ошондуктан арсар келер чактын мааниси билдирилүүдө.

Каплеттен караан чыкса, же абайсыз мышык мыёолосо, же ит үрсө бакырып жыгылары шексиз. (Э. Турсунов). Уят болот жаңы түшкөн келин атасыныкына жетип барса. (А. Саспаев). Ошондо менин жүрөгүм түшпөй эле, мен кандай бактылуу экенимди билишсе го. (Ч. Айтматов). Мисалдарда шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен айтылган этиш сөздөрдө (*чыкса, мыёолосо, үрсө, жетип барса, билишсе го*) кыймыл-аракет али аткарыла элек, башкача айтканда, али *караан чыга элек, мышык али мыёолой элек, ит үрө элек, атасыныкына жетип бара элек, бактылуу экенин билише элек* болуп жатып, арсар келер чактын мааниси туюндурулуп жатат.

Уа, тону бек али жоого алдырса өз шору. (Т. Сыдыкбеков). Али жоого алдыра элек алпка карата болжолдуулук шарты айтылып, кыймыл-аракеттин болору алдыда экендиги билдирилип жатат. Ал эми кыймыл-аракеттин али алдыда болоору келер чак маанисин билгизет. Жоого алдырат деген сөз жок,

алдырып койсо деп келечектеги салгылашууга карата айтылып арсар келер чак мааниси билдирилди.

Текшерип, билип окуса,

Тарыхтын чери жазылат.

Жээги толуп суу келсе,

Арыктын чери жазылат. (Барпы). Мисалдагы *билип окуса, толуп суу келсе* деген айкалыштарда шарттуу божомолдор айтылып, *-са* мүчөсүнүн мааниси кыймыл-аракеттин, ал-абалдын келечекте болоору тууралуу ойду билгизет. Келер чак, анын да арсар келер чак маанилери туюндурулуп жатат.

Акмакты урсаң аябай,

Муштун чери жазылат. (Токтогул). Бул мисалдагы шарт маанилеринин арсар келер чакты билдириши жогорку мисалды талдагандай эле көрүнүшкө ээ болуп турат.

Мен ыр жазбай,

Кынасам дейм ойлорду. (С. Эралиев). Кандайдыр шарттуулук менен ниеттенгендикте кыймыл-аракет али аткарыла элек болуп, анын аткарылышы да белгисиздикте экендиги байкалып, арсар келер чак мааниси айтылып жатат.

Ошентип, кыймыл-аракеттин шарттуулук менен айтылышында да келер чактын арсар келер чак мааниси туюндурулуп этиштин шарттуу ыңгайы арсар келер чакты уюштуруучу каражат болуп саналат. Этиштин шарттуу ыңгайында ар дайым кыймыл-аракет, ал-абал али аткарыла элек болуп, анда арсар келер чак маанилери кошо болот. Шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү өзүнөн кийин аткарыла турган кыймыл-аракеттин кандай болорун болжолдоп айта салат.

3.11. Грамматикалык башка каражаттар аркылуу туюнтулган келер чак маанилери

Биздин жыйнап иликтеген материалдар боюнча этиштин келер чагын чакчылдын мүчөлөрүнө жак мүчөлөрдүн жалганышы жана *-ар, -бас*

мүчөлөрүнөн башка грамматикалык каражаттардын да уюштура тургандыгы белгилүү болду.

Өтүнүчтү билдирген -чы мүчөсүнүн келер чакты билдириши. Адамдардын пикир алышуулары өтө кеңири алкакта жүрөт. Кадыресе сүйлөшүүлөр, бирөөлөргө бир ойду таңуулап буйрук берүү, талап кылуу жана кандайдыр бир нерсени билип алуу үчүн суроо салуулар сыяктуу ар түрдүү максаттардагы пикир алышуулар жүрө берет. Ошентип кишилердин бири-бири менен мамиле катнаштарындагы тилдик пикир алышуулар ар кандай максаттар менен ишке ашып жүрүп отурат.

Кыргыз тилинде ар кандай ойлордун айтылышы пикирлештен бирдемелерди сураган, өтүнгөн маанилер менен да жүрө берип пикир алышуулар ишке ашат. Мындай зарылдыктар өзүнөн-өзү келип чыгат. Киши башка бирөөдөн бир нерсени алгысы, алып тургусу же бирөөлөрдүн кандайдыр бир буюмдарын пайдалангысы келет. Турмуш-тиричиликте мына ушундай зарылдыктар, муктаждыктар болбой койбойт.

Мындай мамиле-катнаш, карым-катыштар адамдардын күндөлүк жашоосунда болуп турат да, бири-биринен бирдемелерди сурап туруу менен ишке ашат. Кыргыз тилинде сураныч, өтүнүч маанидеги кайрылуулар атайын грамматикалык *-чы* деген каражат, мүчө менен уюштурулат. Ошентип ар кандай турмуштук зарылдыктарга жараша адам ойлорунун суранган, өтүнгөн маанилер менен да айтыла берип ишке ашат.

Суранычты жана өтүнүчтү билдирген этиштин грамматикалык каражаты, башкача айтканда, *-чы* мүчөсү кыргыз тилинин грамматикаларынан туруктуу ордун таба элек. Бул мүчө өтүнүчтүн *-чы* мүчөсү өзүндө суроо маанисин да алып жүрүп, этиш сөздөргө гана эмес, атооч сөздөргө да жалганып грамматикалык өтүнүч, сураныч, суроо маанилерин уюштура берет.

Мисалы, *айтчы, окуп койчу, кабыл алып коюңузчу, келе калчы, китебиңди берип койчу* ж. б. булар этиш сөздөр.

Бишкекчи, Ала-Тоочу, Кыргызстанчы, Акматовчу, сенчи, болчу, азыркыларчы ж.б. булар атооч сөздөр. Демек, өтүнүч маанисин билдирген *-чы* мүчөсү этиш сөздөргө гана эмес, башка сөздөргө да жалганып, сураныч маанисин билдире берет.

Биз бул илим изилдөө ишибизде өтүнүч маанисинин *-чы* мүчөсүнүн этиш сөздөргө жалганып келген көрүнүшүндөгү маанилери тууралуу гана сөз кылабыз.

Мисалы, *-Жип деле бар, мен деле көтөрүшөйүнчү, - деди Гүлжан.* (Ө. Даникеев). Каарман пикирлеш кишиге жардам берүү өтүнүчү менен кайрылып жатат. Өтүнүч *-чы* мүчөсү менен туюндурулуп, этиш сөздүн маанисине кандайдыр аткарылар-аткарылбашы белгисиз болгон келер чактык маани ыйгарып жатат. Бул өтүнүчтүн аткарылыш-аткарылбашы пикирлештин чечимине жараша болот. Демек, кайсы бир деңгээлде келер чактын арсар келер чактык мааниси жаралып жатат.

-Калчы, барбай эле койчу. (Ө. Даникеев).

Каарман пикирлешинин барбай эле, мында калып турушун суранып жатат. Мына ушундай грамматикалык маани туюндурган грамматикалык каражат *-чы* мүчөсү жандуу речте көп колдонулат. Бул грамматикалык каражат көбүнчө диалог болуп айтылган пикир алышууларда сүйлөшкөндөрдүн кебинде көп айтылат.

Кыргыз тилиндеги бул каражат, өтүнүч маанисин туюндурган *-чы* мүчөсү дайыма этиш сөздөргө жалганып айтылып, келер чак маанисин билдирет. Ар кандай өтүнүчтө, суранычта, кыймыл-аракеттин же ал-абалдын сүйлөшүп жаткан мезгилден кийин болору белгилүү. Ошон үчүн өтүнүч маанисин туюндурган грамматикалык бул каражатты, *-чы* мүчөсүн, этиштин келер чагын уюштурган сураныч жана өтүнүч маанилерин бирге ала жүргөн катары колдонулган грамматикалык каражаттардын катарына кошсок болот деп эсептейбиз.

-Аба, сен барбай эле койчу, - деди эриндерин дирилдете, - апам да айтып жатпайбы, майрамдан кийин барчы, майрам өтсүнчү. (Ө. Даникеев).

Мисалдагы өтүнүчтү билдирген сөздөр (*барбай эле койчу, майрамдан кийин барчы, майрам өтсүнчү*) кармандын өтүнүчүн билдирип жатат. Бир эле сүйлөмдө үч жолу айтылып, *-чы* мүчөсүнүн үч жолу колдонулуп жатканы кайра-кайра өтүнүп жаткандыкты билдирип жатат. Каармандын өтүнүчү, кайра-кайра өтүнгөндүгү кыймыл-аракеттин келер чакта боло тургандыгын билдирип жатат.

Айланайындар кана айткылачы, Сабыр ким да, Орусбай ким?! (М. Абакиров). Каармандын кашындагылардан жооп күтүп айтып жаткан сөзү өтүнүчтү билдирген *-чы* мүчөсү (*айткылачы*) аркылуу туюндурулуп жатат. Этиштин келер чак мааниси өтүнүч, жооп талап кылынган өтүнүч мааниси менен уюшулду. Ал эми, жогоруда белгиленгендей, ар кандай өтүнүчтө кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы билдирилет.

Келер чак маанисин өзүндө ала жүргөн өтүнүчтүн *-чы* мүчөсү жак мүчөлөрү менен да айкашып келе берет.

Мен да барайынчы; көрөйүнчү; сүйлөшөлүчү; айтып берейинчи; окуп коёюнчу ж. б. булар биринчи жактагы айтылыштар.

Айтчы, окуп койчу, келгилечи, келип койгулачы, жооп бергилечи, эс алыңызчы, көрүп коюңузчу ж.б. булар экинчи жактагы айтылыштар.

Айтсынчы, жооп берсинчи, сүйлөшүп койсунчу, келип калышсынчы, жооп беришсинчи ж.б. булар үчүнчү жактагы айтылыштар.

Суроо маанилердин келер чакты туюндурушу. Тилдин негизги функциясы, негизги милдети, адамдардын ортосундагы бири-бири менен пикир алышууларынын тейлениши болуп саналат. Кишилердин пикир алышуу мамиле катнаштары көбүнчө бири-биринин ортосундагы суроолор жана ага жооп берүүлөр менен болуп турат.

Кыргыз тилинде суроо берүүнүн каражаттары болуп негизинен сурама ат атоочтор кызмат кылат. Ар кандай суроолордун жаралышында *ким? эмне? кайсы? кандай? качан? эмне үчүн? эмне кылып жатат?* деген сыяктуу сурама ат атоочтор катышып турат.

Булардан тышкары кыргыз тилинде суроо маанилерин уюштуруп суроолордун берилишин, суроо маанисин билдирген атайын грамматикалык каражат бар. Ал суроону билдирген, этиштин суроо маанисин уюштурган *-бы* мүчөсү болуп эсептелет. Атайы суроо мааниси менен колдонулган ат атоочтун сурама ат атоочтор деген өзүнчө тобу да бар экенин жогоруда айттык. Сурама ат атооч сөздөр тобунун аталышы эле билдирип тургандай булар дайыма суроо берет.

Окуу китепте “жооп катары этиш сөздөрдү талап кылган сурама ат атоочтор: *эмне кылып жатат? эмне болду? эмне кылат?* ж. б.” – деп көрсөтүлгөн. (Абдувалиев, 2014. 132). Бул окуу китептен мурдагы окуу китептерде, грамматикаларда этишти талап кылган сурама ат атоочтор талдоого алынып, түшүндүрүлүп жазылган эмес.

Жогору жакта айтып өткөнүбүздөй, кыргыз тилинде суроо маанилери жалаң эле сурама ат атоочтор менен гана туюндурула бербей этиштин атайын сурама, суроо маанилерин жараткан грамматикалык каражаты *-бы* мүчөсү менен да туюндурулат. Этиштин сурама *-бы* мүчөсү сүйлөмдөрдө сурама ат атоочтордун катышуусу менен да, сурама ат атоочтор катышпай эле айтылышы менен да колдонула берет. *Балам, шаардан бүгүн келдиңби?* Суроо маанисинин жаралышы үчүн бул жерде сурама ат атооч катышпай эле турат да, *-бы* мүчөсү өзү эле суроо салып айтылып жатат.

Балам, шаардан эмне үчүн бүгүн келдиң? Бул мисалда суроо эмне үчүн деген сурама ат атоочтун мааниси менен жаралды. Этиштин сурама *-бы* мүчөсү катышпай эле суроо маани сурама ат атоочтун мааниси менен туюндурулду.

Султан уйчунун кайда экенин билесизби? (Ш. Бейшеналиев). Бул сүйлөмдө суроо маанисинин жаралышына сурама ат атоочтун да (*кайда?*), этиштин сурама мүчөсүнүн да (*билесизби?*) катышуусу менен жаралып жатат.

Суроо, суроолор тиешелүү жоопту талап кылып айтылат да, алар тиешелүү жооптордун болушу менен ой толукталат. Ар кандай суроолор

кыймыл-аракеттин же этиштик ал-абалдын сөз болуп жаткан учурдан кийин боло турганын, сөз болуп жаткан кезден кийин аткарыла турганын билдирет. Ошондуктан суроо маанилеринде дайыма этиштин келер чагынын мааниси туюндурулат. Мисал келтирип талдап көрөлү. *Сен бул колхоздун элин тааныйсыңбы?* (Ч. Айтматов). Этиштин сурама *-бы* мүчөсү менен уюшулган бул сүйлөмдөгү ой пикир алышуучунун бул колхоздун элин тааныган-тааныбаганын билүүнү талап кылып сурап жатат. Мындай талап келер чакты туюндурат. Экинчи тарап тааныган-тааныбаганын али айта элек.

Аргымакты “жаман” – деп,

Бууданды кайдан табасың?

Агайынды “жаман” – деп,

Тууганды кайдан табасың? (Токтогул). Санат ырлардагы берилип жаткан суроолордун жооптору келечекте аткарылар-аткарылбашы белгисиз болуп уюшулган. Келер чактын арсар келер чак маанилери айтылып жатат. Чынында улуу акындын төгүп жаткан санат ыры жоопту талап да кылбайт.

Ким билет менин сырымды?

Ким айтат менин ырымды? (Жеңижок). Улуу акындын ырларынан алынган бул мисалдын түпкү маанисине Жеңижокту окуп билгендер гана түшүнөт. Жашоодон бала көрбөй өтүп бараткан акындын аркамда балам жок деген мааниде ырдаганындагы жогорку суроолордун экөө тең сурама ат атоочтор (*ким билет, ким айтат*) аркылуу билдирилип жатат. Атайын жооп талап кылынбаган менен бул суроолордун аткарылыш ыктымалдыгы келечекте болуп жатат да, этиштин келер чагынын маанилери уюшулуп жатат.

Бу жубарымбектин бир билгени бар, болбосо олбурлуу эки атчан тебелетип кетпейби деп коркпойбу?! (М. Абакиров). Мисалдагы суроо маанилер сурама ат атооч катышпай эле этиш сөзгө *-бы* мүчөсүнүн жалганышы менен билдирилип жатат. Этиш сөздөргө, этиш уңгуларга (*тебелетип кетпейби, коркпойбу*) таңгыч мүчө *-ба* жана чакчыл мүчө *-й*

жалганып, ошолордон кийин суроо маанисин туюндурган *-бы* мүчөсү жалганып, этиштин келер чагынын мааниси туюндурулуп жатат.

Пендесиңер да, Толгонай! Согушка жөнөгөндөр качан түгөл бойдон кайтып келчү эле? (Ч. Айтматов). Жер эне тарабынан берилип жаткан бул риторикалык суроо да сөзсүз эле жооптун болушун талап кылбайт. Бирок суроо айтылып жатат, жообу келечекте болору билдирилип айтылып жатат. Бул сүйлөмдөгү суроо маани *качан* деген сурама ат атооч аркылуу туюндурулуп жатат.

Заман кылдын кырында турганда кимдин ичинде бөйөн, кимдин ичинде чаян барын ким билет? (Э. Турсунов). Бул мисалдагы суроо да сурама ат атооч (*ким билет*) аркылуу жасалат. Жоопту талап кылбаган бул суроонун да аткарылышы келечекте, келер чакта жатат.

Ошентип суроо маанилердин сурама ат атоочтор менен уюшулганында да, сурама ат атоочторсуз эле сурама *-бы* мүчөсү менен уюшулганында да кыймыл-аракеттин (болжолдуу жооптордун) келечекте аткарылышы, этиштин келер чагынын мааниси билдирилет. Демек этиштин келер чагы уюштуруучу каражаттардын бири суроо маанилери болуп эсептелет.

Суроо маанилеринде дайыма жооптун кайтарылышы сөз болуп жаткан учурдан кийин болорун эске алып, буларда этиштин келер чагынын мааниси айтылат деп эсептөөгө болот.

Жардамчы этиштер уюштурган арсар келер чак маанилер. Этиш сөздөр көбүнчө татаал формада келип кыймыл-аракетти билдирет. Татаал формада айтылганда татаал этиштердин бир түгөйү дайыма жардамчы этиштер болот. Кыргыз тилинин грамматикасында жардамчы этиштер кээде көмөкчү этиштер деп аталат. Жардамчы менен көмөкчү деген сөздөрдүн мааниси бир эле. Сөз кандай айтылышында эмес, ошол этиштердин аткарган кызматында.

Жардамчы этиштер дайыма татаал формалардын экинчиси болуп түшөт да грамматикалык маанилерди билдирип, сүйлөмдүн уюшулушун шарттайт. Арсар келер чак маанилеринин айтылышында кыргыз тилинде

көбүнчө эле, эмес, имиш деген сыяктуу жардамчы этиштер катышат. *Адыл быйыл да окууга барбайт имиш. Окуунун баркын жакшылап түшүндүрсөң окууга барат эле. Кийими начар бала болсо болду, шарт кармап алып кете берет имиш.* (К. Жантөшев). Арсар келер чактын мааниси билдирилди.

Татаал болуп айтылган арсар келер чак тууралуу кыргыз тилинин грамматикасында (1964) минтип жазылган: “Арсар келер чактын терс формасында *экен* жардамчы этиши түздөн түз айкаша албайт; ал бекен (< *бы* – *экен*) формасында гана айкашат да, кыймыл-аракеттин болорун күмөндүү кылып жана аздыр-көптүр суроолуу отенок менен билдирет” (1965: 245). *Асан киного барбас бекен. Эгер Алымга пери кызы ашык болуп жүрсө, мени эч нерсе кылбас бекен?* (К. Жантөшев). Мисалда жардамчы этиш арсар келер чак маанисин уюштуруп *-бы* деген суроо маанисин билдирген мүчө менен айтылып жатат (*эч нерсе кылбас бекен*). Көрүнүп тургандай, арсар келер чактын уюшулушунда жардамчы этиш менен (*бекен*) бирге негизги этиштин (*кылбас*) да ролунун бар экендигин белгилегенибиз оң.

Биздин оюбузча, жардамчы этиштердин арсар келер чактык маанисин жаратышында түздөн түз деле, башкача айтканда, “*бекен*” формасында болбой туруп эле да катыша берет. Мисалы, *Бир себеби табылса, ал жайлоого атасын ээрчип бармак эмес экен.* Бул жерде *экен* жардамчы этиши *-ба* мүчөсү жалганбай (*бекен*) эле терс формадагы маанини билдирип, арсар келер чакты туюндуруп турат.

Кыргыз тилинин грамматикасында (1964) *жат, жүр, отур, тур; эле, экен, эмес; беле, бекен* деген жардамчы этиштер эске алынып, мисалдар келтирилген. Ал эми И. Абдувалиевдин окуу китебинде “негизги жана жардамчы этиштер” деген атайын тема берилет, бирок анда *тур, жат, бер, кет* деген гана жардамчы этиштер мисалга тартылып (2014. 139), башка жардамчы этиштер тууралуу сөз болгон эмес. Кыргыз тилиндеги жардамчы (көмөкчү) этиштер тууралуу иликтөөлөр биздин изилдөө темабызга кирбейт. Бул маселе атайын лингвистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн темасы.

Ошондой болсо да, этиштин чак маанилерин, анын ичинен келер чак маанилерин жаратууда жардамчы этиштердин ролунун чоң экени бизге белгилүү болуп, арсар келер чактын маанилерин уюштурууда жардамчы этиштердин түздөн түз катыша тургандыгына атайын мисалдарды жыйнап бир аз иликтеп чыгууга туура келди. Кыргыз тилинде жардамчы этиштердин саны жогоруда келтирилген грамматикалардагы сөздөр менен эле чектелбейт. Алардын саны бир топ арбын.

Жат жардамчы этиш тилдин колдонулушундагы эң эле активдүү сөз болуп саналат. Ал көбүнчө учур чак маанилерин уюштурат. Ошону менен бирге *жат* деген жардамчы этиш келер чактын, анын ичинде арсар келер чактын маанилеринин уюшулушуна да катышып калат. *Сапар өз билимин көтөрүү максаты менен шаарга бармак да болуп жатат.* (Ж. Мавлянов). Мисалда *жат* жардамчы этишинин маанисинде кыймыл-аракеттин жыйынтыкталышы билдирилип жатканы менен (*бармак да болуп жатат*), кандайдыр алдыдагы максаты билдирилип, ал максатынын али аткарыла электиги келер чактын маанисин билдирип турат. Ошол максаттын аткарылары белгисиз болгондуктан муну биз арсар келер чактын уюшулушу деп эсептейбиз.

Кел жардамчы этишинин өзүнүн этиштик маанисинде эле келер чактык маани байкалып турат. Бул жардамчы этиштин арсар келер чакты билдиришине мындай бир мисалды келтиребиз.

Эзгим келет кара ташты жаш менен,

Сен кыйнаган жүрөгүмө чыдабай. (А. Токомбаев).

Улуу акындын бул ырындагы татаал этиш (*эзгим келет*) жардамчы этиш менен уюшулуп, кыймыл-аракеттин келечекте аткарыла тургандыгы айтылып, анын сөзсүз эле аткарыла тургандыгы белгисиз богондуктан арсар келер чактын мааниси жаралып жатат.

Жүр жардамчы этишинин өзүнүн этиштик маанисинде келер чак туюндурулуп, ал алда канча конкреттүүлүк менен айтылат. Биздин жыйнаган материалдарыбыз боюнча *жүр* жардамчы этиши татаал формалардын

компоненти болуп келип арсар келер чак маанилерин да билдире берет. *Кийин бир мезгилдерде эсиңерге келгенде булар тууралуу айта жүрөсүңөр.* (У. Абдукаимов). Жардамчы этиштин этиштик маанисинде айкындык болгону менен бул жерде татаал этиштин бир компоненти болуп келип, аракеттин же ал-абалдын кийин болору же болбой калышы күмөн айтылып арсар келер чактын маанисин билдирип жатат.

Отур жардамчы этишинде этиштик ал-абал мааниси туюндурулуп, ошону менен бирге келер чактык да маани бар болуп саналат. Келер чак маанисинде адатта айкындык даана байкалат. Бирок кээ бир учурларда арсар келер чак маанисинин уюшулушуна да тиешеси бар экенин байкадык. *Буюрса, эмки жылы биз да катарыңарга келип отуруп каларбыз.* Татаал этиштин (*келип отуруп каларбыз*) катарында этиштин арсар келер чак маанисинин уюшулушунда *отур* этишинин да тиешеси бар.

Кал жардамчы этишинде да келер чактык кыймыл-аракеттин белгиси бар. Кыймыл-аракеттин айкын белгиси бар. Биз жыйнаган мисал материалдарда кыймыл-аракеттин арсар келер чагын билдирген маанилер да бар. *Тезектин этегин кармасак, “кайгы санаадан арылып, ачык асмандай чаңкайып беймарал жашап каларбыз” деген үмүт, төрөм.* (К. Осмоналиев). Мисалдагы татаал этиштин экинчи компоненти жардамчы этиш (*жашап каларбыз*) болуп, этиштин арсар келер чак формасынын маанисинде айтылып жатат.

Жүр жардамчы этишинин лексикалык маанисинде эле келер чак мааниси бар. Татаал этиштин составында айтылганда жардамчы этиштин милдетин аткарып, айрым учурларда арсар келер чактын маанисин билдире берет. *Каршы болбосоңор биз да силердин араңарда силер кылган ишти кылып жүрөбүз.* Мисалда *жүр* этиши татаал сөздүн составында айтылып, өзүнүн жардамчы этиш кызматын аткарып жатат. Арсар келер чактын маанисин туюндуруп (*кылып жүрөбүз*) айтылып жатат.

Кыргыз тилинде айрым учурларда негизги этиш сөздөр да жардамчы этиштердин милдетин аткара берет. Мисалы, *кет* деген негизги этиш кээде

жардамчы этиштин милдетин аткарат. *Ой, эркелетпей эмирең кал, арыгың аңдап кеткир.* (Ч. Айтматов). Мисалдагы *арыгың аңдап кеткир* деген айкалышта *кет* этиши жардамчы этиштин милдетин аткарып жатат. Биринчи этиштин (*аңдап*) грамматикалык кошумча маанилерин билдирип, экинчи жакты жекелик санда, келер чакта туюндурду. Али арык аңдап кете элек болуп, арсар келер чактын маанисин туюндуруп жатат.

Жардамчы этиштин милдетин аткарган кээ бир башка сөздөр менен айтылган этиштин татаал формаларында да арсар келер чак маанилери билдирилет. Мындай сөздөргө *көрүнөт, сыяктанат, өңдөнөт, окшойт* деген сыяктуу сөздөр кирет. *Ош тараптагы агартуу тармагында да, педтехникумдун жетекчилигинде да таза эмес адамдар бар өңдөнөт.* (С. Станалиев). Мисалдагы арсар келер чакты туюндурган татаал формадагы этиш сөздүн экинчисинин составында чакчыл жана үчүнчү жакты билдирген мүчө бар (*өңдөн-ө-т*). Сүйлөмдө агартуу тармагында жана педтехникумда таза адамдардын бар экени күмөндүү болуп билдирилип жатат. *Көзүң курч, жакшылап карачы, тетиги борчуктагы теке сыяктанат.* (К. Жантөшев). Мисалдагы *теке сыяктанат* деген формада күмөндүүлүк маани айтылып жатат.

Кытай жазмаларында көчмөн элдердин ичинен сактар жөнүндө эң алгачкы даректери иненимдүүрөөк болушу ыктымал. (К. Жусупов). Мисалда арсар келер чак маанисин туюндурган татаал формадагы *ыктымал* деген сөз жардамчы этиштин маанисин түшүндүрүп тургандай. Ошону менен бирге даректердин болгон-болбогону белгисиз болуп, арсар келер чактын маанисин билдирип турат.

Айрым сөздөрдүн кошулушу менен келер чактын уюшулушу. Этиштин келер чак мааниси белгилүү мүчөлөрдүн, ыңгай көрсөткүчтөрүнүн жана айрым жардамчы этиштердин эле жардамы менен эмес, башка кээ бир сөздөрдүн жардамы менен да билдирилет. Сүйлөмдө *окшойт* деген сөздүн катышуусу менен этиштин келер чагын билдирген маанилер жаралат. Мисалы: *Бүттү, чоң эне, эшикке шайтандар келип калды окшойт.*

(С. Станалиев). *Келип калды* деген татаал этиштин өз мааниси грамматикалык өткөн чак болуп саналат. Бирок бул сүйлөмдө этиш сөз менен *окшойт* деген болжолдоону билдирген сөз кошулуп айтылып, *келип калды* деген этиш сөздөгү кыймыл-аракеттин аткарылган-аткарылбаганы белгисиз болуп, арсар маани туюндурулуп жатат да, мына ошол арсар маани өткөн чакка караганда келер чакка тиешелүү болуп жатат. Демек, бул сүйлөмдө *окшойт* деген сөздүн катышуусу менен арсар келер чактын мааниси билдирилип жатат.

Көңүлү бүгүн жай окшойт, - деди Кеңешбек. (С. Станалиев). Бул мисалда болсо, *окшойт* деген божомол сөз ал-абалдагы арсар маанини туюндуруп, бул жерде да өткөн чакка караганда келер чактын мааниси көбүрөөк байкалып тургандай.

Биздин байкашыбызга караганда, бүгүн студенттер сабакка барышпайт окшойт. (Ш. Бейшеналиев). Мисалдагы *окшойт* деген сөз кыймыл-аракеттин студенттер тарабынан аткарылбай жатканын билдирип, келер чактын маанисин билдирип жатат. Арсар келер чакты туюндуруп жатат, анткени студенттердин сабакка барып калышы да мүмкүн болуп айтылып жатат. *Байкашымда бул оюн биздин команданын жеңиши менен аяктайт көрүнөт.* (Ш. Бейшеналиев). Кыймыл-аракеттин аткарылышы, ойдогудай болуп аткарылышы күмөндүүлүктү билдирип жатат. Келер чактын арсар болуп айтылган мааниси *көрүнөт* деген сөздүн катышуусу аркылуу уюшулуп жатат.

Этиштин келер чак, арсар келр чак мааниси айрым бир тууранды сөздөрдүн катышуусу менен да уюшула берет. *Атчандар түшкө жакын келип калышат го.* Кыймыл-аракеттин аткарылышы *го* деген бөлүкчөнүн катышуусу менен арсар болуп туюндурулуп жатат.

3.12. Кыскача тыянак

Жыйынтыктап айтканда, айкын келер чак маанилеринин уюшулушу бир нече грамматикалык, лексика-грамматикалык каражаттар аркылуу

уюшулушу биз талдоого алып көрсөткөн мисалдардын негизинде белгилүү болду.

1. Кыргыз тили боюнча грамматикаларда жана окуу китептерде көрсөтүлүп белгиленгендей этиштин айкын келер чагы этиш сөздөргө чакчылдын *-а/-й* мүчөсү, андан кийин жак мүчөсү жалганып уюшулат: *барам, келем, окуйм, окуймун, барасың, барасыз, келесиң, келесиз, окуйсуң, окуйсуз, барабыз, барасыңар, окуйсуңар, келесиздер* ж.б.

2. Айкын келер чак *-гын* (көптүк санда *-гыла*) мүчөсүнүн жардамы менен да уюшулат. Бул мүчөнүн маанисинде *буйруу, талап кылуу, өтүнүү* сыяктуу грамматикалык маанилер бар: *окугун, окугула, тапшырманы аткаргын, ишти бүтүрүп койгула, алгыла тамактан, иштегин, иштегиле* ж.б.

3. Терс жана тангыч маанилерди билдирген *-ба* мүчөсүнүн жардамы менен да грамматикалык айкын келер чак маанилери уюшулат: *алба, уктаба, бекер жатпа, оозуңа келгенди сөз экен деп сүйлөй бербе, “Сен ооруба, мен ооруюн, ат-журт”* (А. Осмонов). *Берендей эргип шаң менен Беттешкен жоодон тайманба* (Ж. Бөкөнбаев)

4. Өтүнүч маанисин билдирген *-чы* мүчөсүнүн жардамы менен да айкын келер чак маанилери уюшулат. Анткени *буйруу, талап кылуу* сыяктуу эле өтүнүчтө да кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан мезгилден кийин аткарылары күтүлөт:

- *Толгонай, сабыр кыл, жүрөгүңдү токтотуп алчы* (Ч. Айтматов). *Келчи, келчи, жай чилдеде, кымбатым* (С. Жусуев), *жүрчү, сүйлөчү, көпкө отурбачы, окуп койчу* ж.б.

5. Этиштик уңгуга же негизге жалганган чакчылдын *-а/-й* мүчөсүнөн кийин грамматикалык суроо маанисин туюндурган *-бы* мүчөсү келип да айкын келер чак маанилери уюшулат: *Бул балаң бирдемени билеби?* (Ш. Бейшеналиев); *бүгүн келишеби? үйдө эле отурабы? аман-эсен жүрөсүңөрбү?* ж. б.

6. Чакчылдын *-ганы, -ганча, -гыча, -майынча* мүчөлөрү менен айтылган сөз формалары да айрым сөздөргө айкаша келип айкын келер чак маанилерин уюштурат: *Адыл шаарда окууга өткөнү жүрөт; Аксакал, баягы иш жаман болгону турат* (К. Жантөшев). *Мына заводдун машинасы шаарга жөнөгөнү турат* (К. Каимов). *Эми жакында эгин орулганы турат* (К. Баялинов). *Сүйлөгөнчө отур, айтмайынча билишпейт ж. б.*

7. Шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү да этиштин айкын келер чагынын маанисин туюндурат:

*Жүр десеңиз жүрөбүз,
Сиз менен доор сүрөбүз,
Тур десеңиз турабыз.
Суурсаң кылыч чабууга
Мойнубузду сунабыз (“Манас”)*

*Текшерип билип окуса,
Тарыхтын чери жазылат.
Жээги толуп сел келсе,
Арыктын чери жазылат (Барпы)*

*Ашкере ырдап бербесем,
Бүркөлөсүң өзгөчөм (Барпы)*

8. Мезгилди билдирген *азыр, кийин, бир аздан кийин, эртең, бүрсүгүнү, эмки жылы* деген сыяктуу сөздөр кошо айтылганда да этиш сөздөр келер чак маанилерин туюндурат: *азыр айтам, кийин карап көрөбүз, эртең окуп келем, эмки жылы окуйм, бир сааттан кийин келет ж.б.*

9. Этиштин айкын келер чак маанилери *эле, экен, бекен* деген сыяктуу сөздөрдүн жардамы аркылуу да туюндуралат: *Бардыгы ойдогудай болгондо кечээ ишибиз бүтөт эле. Эч нерсе эмес, бирок карачы, дагы жарым көчө жүгүргөнүңдө иштин бардыгын бүлдүрөт элең* (К. Жантөшев).

10. Чакчылдын *-а/-й* формасында айтылган этиштерге *кой, бер* сыяктуу сөздөрдүн айкашып келишинен да айкын келер чак уюшулат: *уктай кой, жсей кой, сүйлөй кой, айта кой, окуй бер, комуз черте отур, ала кет ж. б.*

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иште азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн келер чак маанилери андагы учур чак жана өткөн чак маанилери менен тыгыз байланышта жана карама-каршылыкта болорун эске алуу менен иликтөөлөр жүргүзүлдү.

Этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилери дайыма чак менен, тынымсыз өтүп жаткан убакыт, мезгил менен байланышта болот. Этиш сөздөрдүн сүйлөмдөрдөгү грамматикалык маанилери гана эмес, ар кандай кыймыл-аракеттерди, ал-абалды, акырындык менен жүргөн өзгөрүүлөрдү билдирген лексикалык маанилери да мезгил менен тыгыз байланыштарда ишке ашат. Анткени этиштик маанилердин туюнтулушу убакыт бирдигинде, субъектилердин кыймыл-аракеттерде, ал-абалдарда өзгөрүү процессинде болушу менен туюндурулат.

Кыргыз тилинде этиштин чактары, анын ичинде, келер чактын түшүндүрүлүшү тун профессорубуз Касым Тыныстанов тарабынан алгачкы жолу сунушталган. Анын келер чак маанилерин *ашыркы чак* деп баяндап жазганы андан кийинки окуу китептерди, айрыкча мектептер үчүн, атайын орто окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептерди жазган авторлор тарабынан өркүндөтүлүп жүрүп отуруп, 1964-жылы чыккан, мазмуну терең Кыргыз тилинин грамматикасында, салыштырмалуу терең изилденип жазылып түшүндүрүлгөн. Андан кийин жарык көргөн жогорку окуу жайлардын жана академиялык грамматикаларда бир топ такталып жазылып окурмандарга сунуш кылынган.

Ошентсе да кыргыз тилинин оозеки жана жазма формаларында байкалган келер чактык көрүнүштөрдүн катталбай келгени белгилүү болду. Азыркы кыргыз тилиндеги келер чак маанилеринин этиш сөздөргө чакчыл мүчөлөрү жалганып, ага улай жак мүчөлөрүнүн уланышы менен жана *-ар*, *-бас* мүчөлөрүнүн жалганышы менен гана уюшулушу менен эле чектелбей тургандыгын азыркы кыргыз тилинин факты-материалдары менен иликтенген изилдөөлөр көрсөттү.

Кыргыз тилиндеги келер чактын лексика-грамматикалык жактан айкын келер чак жана арсар келер чак деген эки топтон турары белгилүү. Ал эми арсар келер чактын грамматикалык атайын өз каражаттары, *-ар* жана *-бас* уланды мүчөлөрү аркылуу уюшулары кыргыз тили боюнча грамматикаларда, орто мектептердин, атайын орто окуу жайлардын жана жогорку окуу жайлардын окуу китептеринде окутулуп келе жатат.

Диссертациянын изилдөөнүн жыйынтыктары катары азыркы кыргыз көркөм адабияттарынан, басма сөздөрдөн, элдик оозеки чыгармалардан мисалдар алынып иштелген талдоолор менен тастыкталган төмөнкү натыйжаларды эсептөөгө болот:

1. Кыргыз тилинде этиштин келер чактык маанилери этиштик уңгу же негиздин лексика-грамматикалык маанисинин өзүндө эле орун алат. *Жумушчу таптын иши үчүн дайар бол!* (К. Тыныстанов). Этиш сөз *дайар бол*, эч бир мүчөсүз эле келер чак маанисин билдирип турат. *Саалбаса самыран калсын, бери бас!* (К. Осмоналиев). Татаал этиш сөздүн экинчи компоненти *бас* уңгу түрүндө эле келер чак маанисин туюндуруп жатат.

Анан дагы кыргыз тилиндеги этиштик уңгу же негиз сөздүктөгү турпатында эле жекелик сандагы экинчи жак жана буюруу маанилери менен катар келер чактык маанини да туюнтат.

2. Этиш сөздөргө чакчылдын *-а*, *-й* мүчөлөрү жалганып, андан кийин жак мүчөлөрүнүн бири жалганып келер чак мааниси уюшулат. Ушул эле грамматикалык каражаттардын этиш уңгуга жалганышы менен учур чак мааниси да туюндурулат. Булардын айырмасы контексттеги сүйлөмдүн мааниси менен аныкталат. Контексттин учур чакта, келер чакта, айтылган интонациясы менен, айрым учурда грамматикалык келер чак маанисине ыктап айтылган мезгилди билдирген сөздөрдүн катышуусу менен келер чак туюндурулат. *Эми жолдоштор, бир аздан кийин сиздерге арналып чоң концерт берилет.* (Ө. Даникеев). Чакчылдын мүчөсү жана жак көрсөткүчү жалганып айтылган этиш сөз (*бер-ил-е-т*) *бир аздан кийин* деп мезгилди билдирген сөздүн катышуусунда айкын келер чакты билдирип жатат.

3. Этиштердин арсар келер чагын уюштурган грамматикалык каражаттар оң мааниде айтылган *-ар* мүчөсү жана терс мааниде айтылган же тангандыкты билдирген *-бас* мүчөсү келер чак маанилерин уюштурат. *Экинчи чабуул кай тараптан келер экен?* (Т. Касымбеков). Келер чак маанисинде айтылып жатканында шек жок. *Бербестин ашы бышпас.* (Макал). *Бышпас* деген келер чакты билдирген этиш сөз *-бас* мүчөсү менен уюшулган.

4. Диалогдук суроо-жооп речте айтылган этиштер дайыма келер чакты билдирет. Анткени берилген суроолор бир аздан кийин берилер жоопторду күтүп, келер чак маанилеринде жүрөт. (Ушул жерге бир чыгармадан мисал жазышым керек, диалогдук мисал) !!!!!!!

5. Этиштин айкын келер чагы *-гын*, *-гыла* мүчөсү менен да уюшулат.

Бакайдан башка баарыңар

Баш кошуп кеңеш кургула. (“Манас”). Этиш сөздө (*кургула: кеңеш кургула*) келечекте аткарылчу кыймыл-аракет айтылып жатат.

6. Өтүнүч маанисиндеги *-чы* мүчөсү көбүнчө кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сөз болуп жаткан кезден кийин боло турганын билдирип, келер чак маанисин уюштурат. *-Молдоке, эс алыңызчы?– деди Бондарь аны аягандай.* (Ө. Даникеев). Каармандын сөз болуп жаткан учурдан кийин эс алуусу тууралуу айтылып, этиш сөз (*эс алыңызчы*) келер чакты билдирди.

Акырын келип жаныма

Арылтчы мени кайгымдан. (А. Өмүрканов). Мисалда *-чы* (*арылтчы*) мүчөсү өтүнүчтү билдирип айкын келер чакты уюштуруп жатат.

7. Суроо маанисиндеги *-бы* мүчөсү да көбүнчө келер чакты уюштуруучу грамматикалык каражат болуп кызмат кылат.

Келечекке турмуштун

Келээрин адам болжойбу. (Казыбек). (Ат-Башылык казалчы. Молдо Кылычтардын зана агымынын өкүлдөрүнөн кийинки акын)

Бул кемпирдин көзү өтсө, жалгыз мунун балдарынын эмес, бүт баргы уругунун куту учпайбы, туусу жыгылбайбы. (Т. Касымбеков). Мисалдардагы

суроо мааниси менен айтылган этиш сөздөр (*болжойбу, учпайбы, жыгылбайбы*) келер чак маанисин билдирип турат. Суроо маанисинин мүчөлөрү (*-ба, -бы*) келер чакты уюштурган грамматикалык каражат катары кызмат кыла алары белгилү болду.

8. Лексиканын составында стилистикалык өзгөчө маанилерди билдирген тилдөө сөздөрүндө да келер чактын мааниси болбой койбойт. Анткени, эмоциялык экспресивдүү абалда болуп, тилдөөлөр конкреттүү бирөөгө карата айтылат да, аларда, тилдөө сөздөрүндө кыймыл-аракеттердин, ал-абалдын учурдан кийин болору тууралуу сөз болот.

-Оу, Үмөталы! Оох, ойнобой омурткаң сыңгыр жубарымбек!.. (К. Осмоналиев). Бул вульгардык сөздөгү *омурткаң сыңгыр* деген тилдөө сөздөрү экинчи жакка, баласына карата айтылып жатат да, кыймыл-аракеттин аткарылышынын ушул учурдан кийин болору даана байкалып жатат. Ошентип тилдөө сөздөрү келер чакты лексика-грамматикалык жактан уюштура турган каражат болуп саналат.

9. Этиштин ыңгай категориясынын буйрук, тилек, ниет ыңгайларынын маанилери да көбүнчө келер чактагы айтылыш болуп эсептелет.

Ышкы отуна күйбөсө эгер жалындап,

Акын кантип анда сага жалынмак. (Т. Мамеев). *Булганыч тилиңден башка дагы эмне көрсөтмөк элең мага?* (Т. Абдумомунов). Ниет маанисинде айтылган этиш сөздөрдө (*жалынмак: кантип жалынмак; көрсөтмөк элең*) кыймыл-аракеттин келечекте аткарылыш көрүнүшү тууралуу сөз болуп жатат.

Ак шайы көйнөк желбегей,

Адашып бозой келбегей.

Ашыгып бозой келсе да,

Биздин бозой болбогой.

Биздин бозой болсо да,

Ишини худай оңдогой. (Ж. Мукамбаев).

Белгилүү диалектолог памирлик кыргыздардан жазып алган бул тексттеги ойлор тилек ыңгайда айтылып (*келбегей, болбогой, оңдогой*), келер чак маанилерин туюндуруп жатат.

-Эй бала, бери кел! – деп чакырды чабандести. (Т. Касымбеков).

Кыймыл-аракеттин аткарылышы буйруктан кийин боло турганы билинип, келер чактын мааниси баяндалды. Демек, буйрук ыңгайдын да келер чакты уюштура турган касиети бар.

Кулунчактай жаш балдар,

Сынбай турган болсочу.

Кайтып келип дүйнөгө

Жыргай турган болсочу. (Барпы). Эңсеп айтылган маанидеги шарттуу ыңгай этиштерде (*болсочу: сынбай турган болсочу; жыргай турган болсочу*) кыймыл-аракеттин аткарылышы кандайдыр болочоктогу иш катары көрүнүп, келер чак маанилери билдирилди.

Ошентип, этиштин буйрук, ниет, тилек, шарттуу ыңгайлары да келер чак маанилерин билдире турган лексика-грамматикалык каражаттар катары милдет аткара турганы белгилүү болду.

10. Грамматикалык терс маанилерди билдирүүчү *-ба* мүчөсү да этиштин келер чак маанилерин уюштуруучу каражат катары кызмат кылат. *Чакырган жерден калба, өзүң басып барба.* (Макал). Терс маани мүчөсүнүн (*-ба*) мааниси өзү эле айтып турат, этиш сөздөгү кыймыл-аракет али аткарыла элек, баштала да элек. Демек, этиштин келер чагын уюштуруучу грамматикалык каражаттардын бири болуп кыргыз тилиндеги терс маанини жана тангандыкты билдирген *-ба* мүчөсү болуп саналат.

11. Кыргыз тилинде этиштин келер чагын уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттардын катарына мезгилди билдирүүчү *азыр, кийин, бир аздан кийин, эртең, бүрсүгүнү, эмки жылы, көптө барып, соң, аздан соң, убагы келгенде, учуру менен* деген сыяктуу сөздөрдү да кийирүүгө болот. Сүйлөмдө мына ушул сыяктуу сөздөрдүн катышуусу, ал сүйлөмдөгү этиш сөз билдирген кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурдан кийин,

кийинчерээк, алда канча убакыттан кийин болорун же аткарыларын туюндурат. Демек, мына ушул сыяктуу сөздөр да этиш сөз түркүмүнүн келер чагын уюштуруучу каражаттардын бири боло алат.

12. Кыргыз тилинин келер чагынын уюшулушунда жардамчы этиштердин да ролунун чоң экендиги атайы белгилөөгө арзыйт. Окуу китептерде жана ар кандай деңгээлдеги грамматикаларда этиштин келер чагын уюштурган *эле, экен, беле, бекен* деген жардамчы этиштер туурасында сөз болуп келе жатат. Биздин изилдөөбүздүн натыйжасында бул жогорудагы жардамчы этиштер гана эмес, *жат, кел, жүр, отур, кал* деген сыяктуу жана башка жардамчы этиш сөздөрдүн да этиштин келер чагын уюштура ала тургандыгы белгилүү болду.

Кыргыз тилинде этиштин келер чагын уюштурган лексика-грамматикалык каражаттар бул жогоруда биз санап өткөн фактылар менен эле чектелбейт. Тилдин элди лексика-грамматикалык жактан тейлөөсүнүн алкагы өтө кенен деп ойлойбуз.

13. Изилдөөбүздүн жыйынтыгында булардан тышкары азыркы кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн келер чакты туюндурган маанилери боюнча да белгилүү деңгээлде төмөндөгүдөй тыянактарга келдик.

1). Келер чак этиштер чакчылдын *-а, -й* мүчөлөрү жана жак мүчөлөр менен келип жайынча айтылганда айкын келер чактын маанисин берет. Сурама ат атоочтор катышып келгенде кыймыл-аракеттин же ал-абалдын аткарылар же аткарылбашынын айкын экендигин билгизет.

2). Этиш сөздөрдүн уңгу (негиз) түрүндө эле келер чакты билдирип айтылганында этиш уңгунун лексикалык мааниси толук сакталып, грамматикалык экинчи жак, жекелик сан маанилери менен айтылат. Мындай көрүнүш этиш сөздөрдүн баштапкы формасындагы лексика-грамматикалык маанилери менен түшүндүрүлөт. Эгерде тиешелүү суроо же кандайдыр күчтүү сезим менен айтылган интонация менен сөз жүрсө, ошого жараша суроо, буюруу, талап кылуу сыяктуу маанилер уңгу этиштер менен эле туюндурула берет. *Эртең китепканага кел. Эртең китепканага кечикпей*

кел! Эртең кел? Мага айтып жатасыңбы? Уңгу этиштер эч кандай грамматикалык каражат жалганбай туруп эле грамматикалык жайынча айтылыш, грамматикалык күчтүү сезим менен буйрук маанисиндеги айтылыш жана грамматикалык суроо мааниси менен айтылыштарын билдирип жатат.

3). Вульгардык лексика колдонулганда, анын тилдөө жана урушкандык маанисинде айтылып жаткан сөздөрдүн колдонулушунда сөздөрдүн дайыма эмоциялык-экспрессивдик маанилери келер чак маанилерин коштоп жүрөт. Тилдөө сөздөр интонация менен туюндурулуп, кээде тилдөө эмес сөздөр да тилдөө маанилеринин келер чакта айтылышын туюндурат. *-Үмөталы! Үмөталы дейм! (Чыгармалардан көп мисалдарды карап)*

4). Этиш сөздөрдүн чак маанилеринде айтылышында *көрүнөт, өңдөнөт, окшойт, сыяктанат* деген сыяктуу жардамчы этиштердин маанисиндеги сөздөр катышканда келер чактын маанисине модалдык маанилери кошулуп туюндурулат. *Баамымда эртең келишет окшойт.*

Этиш сөздөрдүн грамматикалык маанилери өтө ар түрдүү. Ошон үчүн келер чактагы айтылган этиштердин кошумча грамматикалык маанилерди туюндурган учурлары грамматикалык каражаттардын катышы менен эле чектелбейт. Муну биз жогоруда этиш уңгулардын (негиздердин) өзүндө эле келер чактын бар экенин талдап иликтегенибизде белгилүү болгонун айтып өткөнбүз. Канткен менен этиш сөздөрдүн мезгил агымындагы кыймыл процесстерин, нерселердин белгилүү деңгээлде ал-абалын, кандайдыр өсүп-өнүгүп өзгөрүү процесстерин туюндурган лексика-грамматикалык маанилеринен эле байкалып белгилүү болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И. Кыргыз тили: грамматикалык талдоо. -Бишкек: Улуу тоолор, 2019. – 270 б.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тили: морфология боюнча лекциялар курсу. Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу курал. -Бишкек, 2003.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тилинде сөз мүчөлөрүнүн орун тартиби (атоочтор). Жалал-Абад, 2012.
4. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. Бишкек, 2008. – 284 б.
5. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. 2-басылышы. -Бишкек, 2014.
6. Абдувалиев И. О глагольных основах тюркских языков. -Китепте: Материалы международной конференции, проводимой на грант главы Республики Башкортостан, направленного на сохранение и развитие государственных языков Республики Башкортостан и языков народов Республики Башкортостан (Уфа 22-25 октября, 2019). -Уфа, 2019. 20-25-б.
7. Абдувалиев И. Об односложных корнях в тюркских языках. -В кн.: Сохранение и развитие языков и культур коренных народов Сибири. Материалы IV международной научно-практической конференции (Абакан, Республика Хакасия, 19-20 мая 2016). -Абакан, 2016. 97-104-б.
8. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. Жогорку окуу жайлар үчүн окуу китеп. -Бишкек: Сорос-Кыргызстан, 1997. – 296 б.
9. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили: пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. - Фрунзе: Мектеп, 1986.
10. Азыркы кыргыз адабий тили. -Бишкек, 2009. – 928 б.
11. Азыркы кыргыз тили. Сөз түркүмдөрү. 2-бөлүм. Фрунзе, 1958.
12. Ахматов Т. Кыргыз адабий айтымынын негиздери. -Бишкек. 2000.

13. Ахматов Т., Давлетов С. ж.б. Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов Киргизской ССР, Фрунзе, 1975.
14. Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология). Фрунзе, 1939.
15. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М.: Наука, 1981.
16. Баскаков Н. А. Диалект кумандинцев (куманды-кижи). Грамматический очерк, тексты, переводы, словарь. –М.: Наука, 1972. – 280 с.
17. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология, часть 1. (части речи и словообразование). Изд-во Академия наук СССР. М., 1952.
18. Баскаков Н. А. Происхождение форм повелительно-желательного наклонения в тюркиских языках. -ВЯ, 1975, №1, 91-93-б.
19. Баскаков Н. А. Тюркские языки. -М: Издательство восточной литературы, 1960.
20. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Ч. 3. Фрунзе, 1940.
21. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке (материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка). Фрунзе. 1936.
22. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. – “Вопросы языкознания”, 1955. № 2.
23. Благова Г. Ф. Строение форм желательного наклонения в тюркских языках и тенденции к сверхнормальному их усложнению. -СТ. 1973, №1, 15-16-б.
24. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. –Л., 1971.
25. Боровков А. К. Краткий очерк грамматики узбекского языка. – Китепте: Узбекско-русский словарь. –М., 1959. 677-715-б.
26. Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И. Современный русский язык. Изд. 6-е. –М.: Логос, 2002. – 528 с.
27. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках, Баку, 1968.

28. Гаджиева Н. З. Соотношение категорий времени и наклонения в тюркских языках. Баку, 1968.
29. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. Учебник для вузов. –М.: Юрайт, 2020. – 484 с.
30. Грамматика алтайского языка. Составленная членами Алтайской духовной миссии. Казань, 1869.
31. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. -Фрунзе: Илим, 1977.
32. Грамматика киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и морфология. Фрунзе, 1987.
33. Грамматика ногойского языка. Черкесск, 1973.
34. Грамматика современного алтайского языка. Морфология. 2017, - 374 с.
35. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970.
36. Грунина Э. А. О форме настоящего-будущего на -г в тюркских языках. –Китепте: Тюркологические исследования. –М.: Наука, 1976. 94-111-б.
37. Гусейн-заде М. Г. Современный азербайджанский язык: ч. 3, морфология. –Баку, 1983. – 320 с.
38. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. - Фрунзе: Мектеп, 1980.
39. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. Фрунзе. 1982.
40. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
41. Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1940. – 206 с.
42. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. –М.: 1962.
43. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
44. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955.
45. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. -Фрунзе, 1980. – 156 б.

46. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.-Л.; Изд-во АН СССР. 1940. – 303 с.
47. Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. [Пред. Н. А. Баскакова]. — Абакан: Советская Хакасия, 1948. – 123 с.
48. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги талдоонун түрлөрү. Бишкек, 1992.
49. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. Учебник для студентов филол. спец. фак. ун-тов и пед. институтов. 2-е изд., испр. и доп. М., 1983. – 399 с.
50. Исхаков Ф. Г., Пальмбах А. А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 470 с.
51. Ишбулатов Н. Х., Зайнулин М. В. Хэзерге башкорт әдәби теле: Фонетика, морфология. – Өфө, 1987. – 180 б.
52. Карымшакова А. Частицы в современном кыргызском языке. Бишкек, 1998.
53. Кашкари М. Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которгондор: Абдувалиев И. ж.б. 1-том. -Бишкек: Бийиктик, 2013. – 512 б.
54. Кашкари М. Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которгондор: Абдувалиев И. ж.б. 2-том. -Бишкек: Бийиктик, 2013. – 304 б.
55. Киргизско-русский словарь. Сост. К. К. Юдахин. М., 1940.
56. Киргизско-русский словарь. Сост. К. К. Юдахин. М., 1965.
57. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.
58. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.
59. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Л.: Наука, Ленингр. отд. 1980. – 255 с.
60. Коркина У. И. Наклонение глагола в якутском языке. М., 1970.
61. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. Фрунзе, 1960.

62. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы. Фрунзе, 1959.
63. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе, 1957.
64. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги таандык категориясы: тарыхый грамматиканын материалдарынан. Фрунзе, 1961.
65. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ыңгай категориясы. Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР. Вып. 9. Фрунзе, 1957.
66. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Фрунзе, 1966.
67. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. Фрунзе, 1979.
68. Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу. Фрунзе, 1960.
69. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. -Фрунзе: Илим, 1980.
70. Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек, 2004.
71. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китеп. Фрунзе, 1964.
72. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы, Азыркы кыргыз адабий тили. – Б.: «Аврасия Пресс», 2015. – 704 б.
73. Лекант П. А. Диброва Е. И., Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В. Современный русский язык. М., 2002. – 560 с.
74. Максютлова Н. Х. Восточный диалект башкирского языка. –М.: Наука, 1976. – 292 с.
75. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. -М.-Л., 1959.
76. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л.: Наука, 1951.

77. Мамутова З. Кыргыз тилиндеги атоочтуктун -ган формасы. – Труды Пржевальского гос. пед. Института. Вып. 13, 1968.
78. Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.
79. Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – СПб., 1899.
80. Мукамбаев Ж. Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. - Фрунзе: Мектеп, 1980. – 379 б.
81. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар (атоочтуктар) жөнүндө. – Известия АН Кирг. ССР. Серия общественных наук. Т. 2. Вып. 1 (лингвистика). 1960.
82. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде талдоонун жолдору. Фрунзе, 1982.
83. Мусаев К. М. Грамматика караимского языка: фонетика и морфология. М., 1964.
84. Мусаев С. Ж. Айтым, анын семантика-информативдик мазмуну жана синтактика-грамматикалык структурасы. Кеп маданияты жана норма. -Б., 1999. – 136 б.
85. Орузбаева Б. Киргизский язык. -Китепте: Языки мира: Тюркские языки.-Бишкек, 1997. -286-298-б.
86. Орузбаева Б. Кыргыз терминологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1983. -167 б.
87. Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. -Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1958. – 67 б.
88. Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке. -Фрунзе: Илим, 1964. – 311 с.
89. Орузбаева Б. Ө. Сөздүн курамы. -Бишкек, 2000. – 358 б.
90. Орузбаева Б. Сөз: сөздүн түзүлүшү. -Бишкек: Илим, 1994.
91. Орузбаева Б. Формы прошедшего времени в киргизском языке. - Фрунзе, 1955.
92. Орузбаева Б. О. Глагол как часть речи в киргизском языке. Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, 1965.

93. Орузбаева Б. Ө. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе, 1972.
95. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964.
96. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 1-4 том. СПб. 1888-1911.
97. Рассадин И. В. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. –М.: 1978. – 288 с.
98. Рахманова Л. И., Суздальцева В. Н. Современный русский язык. Лексика, фразеология, морфология. Учебное пособие. –М.: Изд-во МГУ, 1997. – 480 с.
99. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфологии. Бишкек, 1992.
100. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркских морфологии: аспект порождения киргизской именной словоформы. Фрунзе, 1987.
101. Сартбаев К. К. Классификация частей речи в киргизском языке. Фрунзе, 1975.
102. Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. -М.: Наука, 1962. – 643 с.
103. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. –М.: Наука, 1974.
104. Современный уйгурский язык. Ч. 2. Морфология и синтаксис. -Алма-Ата, 1966. – 456 с.
105. Сравнительно-исторических грамматика тюркских языков: морфологии. М., 1988.
106. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания Изд. 2 М.: Просвещение 1975. – 271 с.
107. Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология. Изд. 2-е. -М.: Цитадель-трейд, 2003. – 464 с.

108. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтордун кээ бир маселелери. Фрунзе, 1968.
109. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтун *-ыш* формасы. – Китепте: Сборник трудов аспирантов и соискателей. Фрунзе: Изд-во КГУ. Вып. 4, 1968.
110. Тойчубекова Б. -мак формасындагы кыймыл атоочтордун морфологиялык айрым белгилери. -Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе, 1970.
111. Тувинско-русский словарь. –М.: Советская Энциклопедия, 1968.
112. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги грамматикалык жөндөмөлөр. - Китепте: Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. Фрунзе, 1965.
113. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги чакчылдар жана алардын берген маанилери. – Кырг. ССР ИА. Тил жана адабият институтунун эмгектери. IX чыгышы. Фрунзе, 1957.
114. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы. Фрунзе, 1959.
115. Тыныстанов К. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактар. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, 1934. (Латын ариби менен)
116. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Бишкек, 1996. – 100 б.
117. Тыныстанов К. Эне тилибиз. 2-китеп. Фрунзе, 1927.
118. Уметалиева Б. Имя прилагательное в современном кыргызском языке. Фрунзе, 1965.
119. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. -Бишкек, 1994.
120. Чеснокова Л. Д., Печникова В. С. Современный русский язык: Теория анализ языковых единиц: В 3 ч.: Часть II. Морфология: учеб. Для филолог. спец. высш. учебн. зав. Ростов-на-Дону, 1997. – 320 с.
121. Чечейбаева Н. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. Фрунзе, 1978.

122. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык. Ч. 2. Словообразование. Морфология. -М.: Просвещение, 1981. – 270 б.
123. Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. -Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1955. – 80 б.
124. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). -Л.: Наука, 1981. – 184 с.
125. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебных части речи, изобразительные слова). Л., 1987.
126. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 276 с.
127. Элчи уулу Жаанбай. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү. Бишкек, 2002.
128. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. -Фрунзе: Киргосучпедгиз, 1959. – 246 с.
129. Юнусалиев Б. М. Киргизский язык. -Китепте: Языка мира. Т. 2. Тюркские языки. -М.: Наука, 1966. -236-298-б.
130. Qasım Tınıstanov. Ene tilibiz. Б. Орузбаеванын демилгеси менен 1988-ж. Стамбулдан чыккан.
131. Тъньстануп Q. Qыргыз tilinin morfologiyasъ. 5-sana 6-cl üçün tıl sabagъ. Frunze: Qыrmembas, 1934.